

V-23125

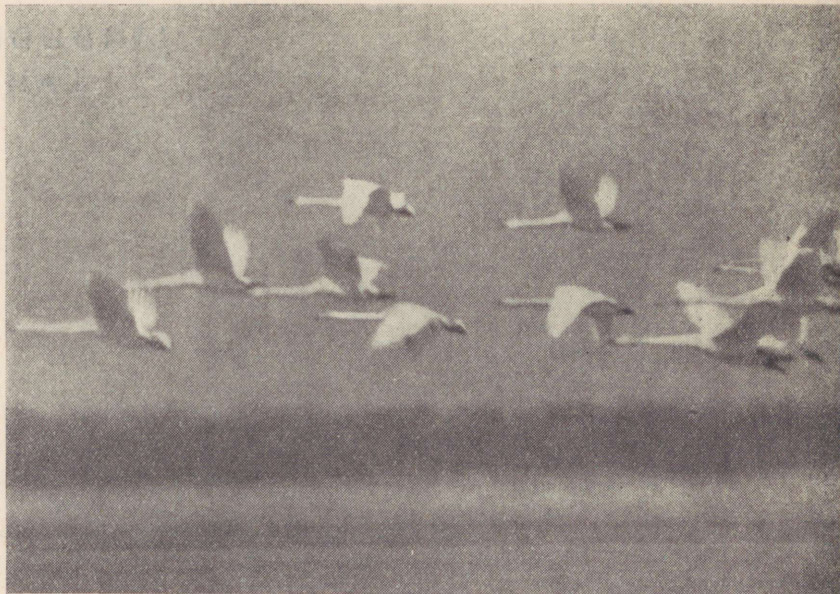

E. KUMARI
LINDUDE
LAHT

LINDUDE
LAHT

KIRJASTUS "VALGUS" TALLINN

E. KUWARI

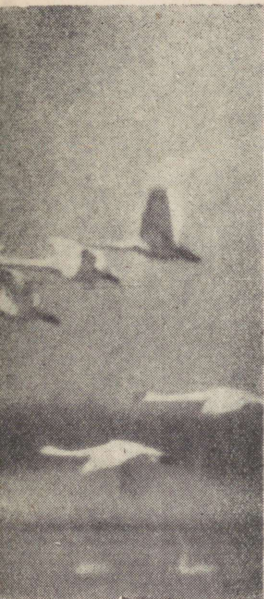

NA-X
NA-1214

59
Lgs.

V-23125

W
K 82

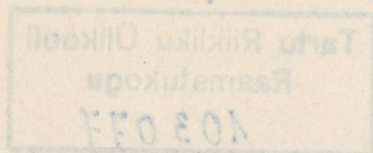

Книжка Е. Кумари

Pühendus oma isa mälestusele

E. KUMARI

LINDUDE LAHT

1966

KIRJASTUS «VALGUS» · TALLINN

57
K 85

KaaneKujundus L. Kruusmaa

LINDDE
LAHT

N

Tartu Riikliku Ülikeoll
Raamatukogu
103 077

1966

KIRJASTU RAAMATUKOGU

MÖÖDUNUD AEGU MEENUTADES

Kevadel, kui laiadel luhtadel voolav Kasari jõgi üle kalaste tõusis ja luhad mitme kilomeetri laiuselt suurveega üle ujutas, hakkasid luhad ja veed kihama lindudest. Saabusid luiged, tulid metshaned, ilmus loendamatul hulgal parte ja selliseidki linde, kellele rahvas ei teadnud anda mingit nime. Kui vesi alanes ja maa tahenes, olid luiged ja suured parved nime-tuid linde läinud, kuid neist oli jäänud sügav mälestus poisile, kes luha serval üles kasvas ja keda haaras lindude rändeaja lähenedes kummaline rahutus.

Luha ääres, keset avarat õunapuuaeda, asus väike talu. Juba aknastki paistis varsakapjadest hiiglavaibana kollendav luht ja tuppagi oli kuulda luha kohal kaikuv koovitajate hõbehele mängulaul. Miks hüüdsid need linnud selliselt, otsekui kedagi kutsudes? Lindude kevadhääled ei andnud poisile rahu ja sageli hiilis ta luhale, et seal tundide kaupa vaadelda loodust ja kuulatada linnuhääli. Õlgadeni ulatuv tihe tarnastik moodustas läbitungimatu ürgmetsa, mis peitis hulganisti saladusi. Koovitaja oli ju vana tuttav, samuti kiivitaja ja tihedas rohus karjув rukkirääk. Kuid mis lind oli see, kes taeva all lenneldes värisevalt mägis, ja too, kes jõe ääres õhtuti salapäraselt tilksus?

Kui majja tuli vanemaid jahimehi, et küdeva ahju paistel isaga juttu puhuda, siis avanes muinasmaa, kuhu igatses too noor pealtkuulaja. Salapärased luha- ja roostikuelanikud elustusid õhtuhämaruses ja võtsid kindla kuju seinal hüplevates varjudes.

Luhast lääne pool asub lindude laht — Matsalu. Seal kasvab pilliroog, mille sarnast pole kuskil mujal. Pilliroog on tihedam kui rukis põllul, kõrgem kui inimkasv, ja kui ta tuules sahiseb, siis meenutab see mere müha. Roostikku läbivad Kasari jõe umbekasvanud harud, mis vee laiali valgudes lõpuks hoopis kaovad — siin ei ole edasipääsu ei lootsikuga ega jalgsi.

Ja kui palju elutseb seal linde! Roostikus möirgab tumedalt merehärg, kelle hääl kostab öösiti kilomeetrite kaugusele. Siin-seal laulab oma karedat laulu rooöübik, kes punub pesa

nagu rippuva hälli roovarte külge. Läbipääsmatute leitseaokude piirkonnas pesitseb roohani, vabaveealadel ujub mitut liiki parte ja üle taimetihnikute lendleb hulganisti kakajaid. Mõnikord võib kõrgel õhus keerlemas näha kaugemalt tulnud merikotkast, madalal roolatvade kohal hõljuvad saaki luurates pruunid rookullid, veepinnal pladistavad mustad taidad ja välkiiresti sukelduvad inimpelglikud kakandid. Loendamatul hulgal on veel selliseidki linde, kelle nime ei tea isegi põlised kütid, selliseid, kelle hääle on küll kuulnud, kuid keda mitte keegi pole näinud... See on lindude laht.

Möödus aastaid. Jões süvendati ja luht kuivenes. Roostik hakkas taanduma Kasari deltalt. Kevad järgnes kevadele, üha uued suurveed tõusid ja alanesid. Luht õitses nagu ennegi ja kattus kesksuvel tuhandete heinakuhjadega. Kuid ei tulnud enam nii palju linde. Tundus koguni, et neid iga aastaga jääb vähemaks. Hoopis haruldasemaks oli jäänud koovitaja sillerdavi vilelaul, vähemaks oli jäänud parte. Läänud olid siit ühed elanikud ja asendunud uutega. Ent säilinud oli lindude laht.

Ühel päeval ilmus luhta noor ornitoloog. Kaua kõndis ta piki kuivakstõmbunud jõeasemeid, vaatles binokliga kaugeid heinamaid ja peatus uue süvendatud jõe ääres, mis laia nõorsirge kanalina suundus kaugele läände. Nagu aastaid tagasi, jälgis ta koovitaja lennumanöövleid ja kuulatas roostiku sahinat. Imeselgesti meenus nüüd kevad tema lapsepõlvest, kus heinamaad olid täis voogavat tarnastikku ja kollendavaid varsakapju. Ja kus luht oli täis kummalisi linde, kelle nime ei teadnud vanemadki inimesed...

Saabusid töörohked aastad. Kuus tervet suve ja hulk päevi vahepealsetel aastatel veedeti lindude lahel. See oli aeg, kus jõgede süvendamine põhjustas ulatuslikke muutusi looduses. Need toimusid otse noore looduseuurija silmade all. Matsalu karjamaad, heinamaad ja roostikud avasid järk-järgult kõik oma saladused ja ei leidunud enam ühtki lindu, kes oleks jäänud tundmatuks. Kaustad täis märkmeid ja jooniseid, arvukad filmirullid ja muud materjalid said aluseks raamatule «Materjale Matsalu lahe linnustikust». Sellestki on nüüd möödunud juba ligi kolmkümmend aastat. Nii kiiresti kaob aeg!

Tulid uued ajad, mil teadusele on pärani avatud kõik ukсед. Lindude laht muutus ornitoloogilise uurimistöo keskuks. Noor põlvkond vahetas välja juba keskikka jõudnud Matsalu lahe looduse uurimise veteranid. Noored uurijad said enda käsutusse mootorpaadid, ajakohased seadmed, palju abijõude ja rahalisi vahendeid, millest aastakümneid tagasi ei võidud unistadagi. Nii suur on vahe uurimistöo võimalustes praegu ja siis! Nõukogude võim pani aluse Matsalu Riiklikule Looduskaitsealale, mille asutamise eest võitlust alustati juba kolmkümmend aastat tagasi.

Möödunud aegu meenutades kerkivad silme ette hoopis teistsugused pildid — suured üleujutused, vesised luhad ja üha enam levivad roostikud. Koos sellega elustuvad kujutluses tohutud linnuparved, kes neil aegadel siit läbi rändasid, ja tuhanded kohalikud haudelinnud, kelle kevadine kisa oli nii vali, et võõras ööbija laheäärses talus kaua ei saanud uinuda. Kuid peame meenutama ka seda, et osa linnuliike on alles viimasel ajal siinsetel aladel levima hakanud. Looduses ei ole paigalseisu. Alatine tekkimine ja kadumine on hästi märgatav eriti Matsalus, mille loodust on juba ligi sada aastat vaatluse all peetud.

Matsalu linnuparadiisi avastaja Valerian Russow, lahe hilisem uurija Mihkel Härms ja teised on meile päranduseks jätnud head andmed Eesti ainulaadsemast lindude lahest. Eriti palju on teaduslikke materjale Matsalu lahe loodusest ja selle muutustest kogutud viimase kolmekümne viie aasta jooksul. Tahaksime loota, et see lindude laht, mille hooldamiseks ja uurimiseks on loodud Matsalu Riiklik Looduskaitseala, jääb veel kauaks kodumaa looduse ehteks.

ALALISES TEKKIMISES JA KADUMISES

Matsalu lahe maa-alade aluspõhjaks on siluri (gotlandiumi) paas, adavere ja jaani lademed. Ajast, millal need lademed tekkisid, lahutab meid rohkem kui 400 miljonit aastat. See on tohutu ajavahemik, mille vältel aset leidnud looduse muutused pole kohapeal üldse märgatavad.

Matsalu lahe ümbruse maastiku praegusaegset ilmet on tõhusalt kujundada aidanud alles need protsessid, mis siin toimuma hakkasid viimase jääaja lõppedes, s. o. 15—20 tuhat aastat tagasi. Pärast seda olid Matsalu lahe ümbruse maa-alad üle kümne tuhande aasta üle ujutatud merega, mille põhja settis paksude lademetena viirsavi, paksusega kohati üle 10 meetri. Viirsavid on kihilised savid, mis hästi nähtavale tulid Kasari jõe ja teiste jõgede süvendamise ajal. Nad settisid Matsalu lahe basseini katnud jääpaisjärves, Joldia meres, Antsülusjärves ja Litoriina meres ja kattusid hiljem jõesetete, mida tõi Kasari jõgi.

Praegust Kasari jõgedesüsteemi (lisajõgesid nende praegusaegses kulgemises) holotseeni alguses, umbes 8000 aastat tagasi, veel ei olnud ja see hakkas kujunema alles siis, kui praeguse Matsalu lahe ja Kasari luha maa-alad vabanesid mere üleujutusest. Läänemere eelviimane staadium — Litoriina meri — hakkas siit taganema umbes 4000 aasta eest ja alles pärast seda võis arenema hakata Matsalu lahe ümbruse praegusaegne loodus.

Neli tuhat aastat — see on looduse üldises arenemises tühine ajavahemik. Inimühiskonna arengus valitses Eestis tol ajal noorem kiviaeg, neoliitikum. Sise-Eesti alad, mis jääst vabanemise järel polnud mere alla sattunud, olid juba üsna tublisti asustatud küttija- ja kalastaja-rahvaga. Ranna-Läänemaa oli aga hoopis hõredasti hõivatud, enamasti piirdus asustus Kasari jõe juba arenema hakanud lisajõgede ümbrusega. Matsalu lahe lähisümbrus oli alles täiesti inimtühi.

Litoriina mere taandumisega jätkus Loode-Eesti rannikutel üldine maatõus. Sel viisil sattusid Litoriina mere omaaegsed rannavallid kaugemale maa sisesusse ja tõusid praegusest mere-

pinnast ligi paarkümmend meetrit kõrgemale. Maatõus jätkub tänini, ehkki selle ulatus pole suur.

Veel mitu aastatuhandet oli Ranna-Läänemaa inimasustus hõre. Pärast mere üleujutuse alt vabanemist hakkasid rannikualadele järk-järgult tungima peaaegu kõik sisemaal levinud taimeformatsioonid. Eriti sobivaid alasid leidus siin tammemet-sadele. Kujunes välja Matsalu lahe ja Kasari luha loomastik, mis on samuti vähem kui 4000 aasta vanune.

Keskmisel rauaajal, 1100—1500 aastat tagasi (s. o. V—IX sajandil m. a. j.), hakkas inimasustus rannikualadel, ka Matsalu lahe piirkonnas, tihenema. Hilisemad sõjad ja taudid hõrendasid seda korduvalt uuesti. Alles XVII—XVIII sajandil hakkas inimasustuse üldine levikupilt sarnanema praegusega. Sellega võime oletada, et kuni XVIII sajandini oli Matsalu lahe ja ümbruse looduse ning maastiku üldpilt veel «looduslik» ja inimese mõju selle kujundamises tühine.

XIX sajand tähistab murrangut looduse ja inimese suhetes. Kuigi Kasari luhta oli ka eelnevatel sajanditel kasutatud heina- niitmiseks ja Matsalu lahe rannikuid karjatamiseks, algas alles möödunud sajandi esimesel poolel kogu selle ala tõhusam kasu- tamine. Järelikult on peamiselt 150 viimast aastat siinset loodust ja maastikku kujundanud selliseks, nagu seda tunneme tänapäeval.

Matsalu laht on peaaegu mageveeline, mida tingib vee- rikka Kasari jõe ja mitmete teiste jõgede suubumine lahe sise- ossa. Vee soolsuseks lahe välisosas on 1,8‰, Kasari jõe suu- bumisel siselahe roostikku aga ei ole vesi maitse järgi üldse soolane. Veed, mida toovad lahte jõed, pärinevad enamasti soo- dest ja rabadest ning on rikkad orgaaniliste ainete poolest. Voolates savikaskruusasest põhimoreenist ja viirsavist sängi- des, on jõgede vesi lubjarikas ja üsna sogane. Ka Matsalu lahe rannikud on savikad ja kruusased. Kõige selle tagajärjel on vesi siselahe hallikas ja sogasevõitu, lääge maitsega.

Arvestades Kasari jõgedesüsteemi iga küll ainult mõnele tuhandele aastale, peame siiski silmas pidama selle suurt set- tivat tegevust. Noil kaugeil aegadel, mil jõgedesüsteem oli alles kujunemisel, ulatus Matsalu laht hoopis kaugemale idasse kui tänapäeval ja selle veed katsid ka osa praeguse Kasari luha maa-aladest. Kogu see siseveekogu asetses viirsavidest sängis. Paljanduvat paasaluspõhja ja sellel lasuvat põhimoreenist rühka leiame suuremas ulatuses vaid Matsalu lahe kagusopi ääres ja Kasari luha lõunaserval. Selliseks moreenisaarekeseks on ka Neidsaaremägi Kasari jõe deltal.

Kasari luha muud maa-alad ja samuti Matsalu lahe kirde- sopiäärsed tasandikud on üleni kaetud jõesetetega, mis mata- vad enda alla viirsavi. Omapärane veerežiim luhas pole või- maldanud turbalasundite moodustumist ja ehtsate rabatai-

mede — turbasammalde — puudumine on Kasari luhale iseloomulik. Paiguti võib kohata vaid madalsooturba õhuke si kihte.

Kasari jõgedesüsteemi tekkimisel tuli jõgedel läbi uuristada viirsavilademetest. Praeguse luha maa-alal pidi see sündima hõlpsasti, sest peale viirsavidest aluse muid kihistusi siin esialgu polnud. Savipinnas kattus luhataimestikuga ja aegade jooksul kuhjus viirsavidetele huumuskate. Aastasadade jooksul oli kujunenud delta-alale kolm peajõge: lõunapoolne (Kloostri), keskmine (Aru) ja põhjapoolne (Rõude). Esimene ja viimane on Kasari deltale alles jäänud ka pärast süvendamist.

Soo- ja veetaimestiku arenemiseks soodsad tingimused kujundasid luhas varsti nii tiheda taimkatte, et see hakkas takistama vee läbivoolu. Pole kahtlust, et mõne aastatuhande eest koosnes Kasari luha taimkate nendetsamadest liikidest ja oli niisamasuguse ilmega nagu praegugi. Peajõgedest luhta laialivalgunud vesi hakkas, eriti suurvete ajal, väljapääsu otsima ja tekitas väiksemaid lisajõgesid, mis uuristusid luha pehmemaisse kihtidesse. Sel viisil kujunes Kasari delta jõgede võrgustik.

Aastasadade vältel hakkasid Kasari deltal levima uhtnitud, kust vesi ei kadunud suvelgi. Valgudes pea- ja lisajõgedest heinamaadele laiali, kuhjas ta neile suurel hulgal jõesetteid, mis lõpuks katsid viirsavi meetrite paksuselt. Kõdunevad taimejäänused jäid mineraalainete vahele, rikastades luha mullakihte orgaaniliste ainetega. Sel viisil arenes luha ja delta muldkate.

Pilliroog hakkas Kasari omaaegse delta sobivatel kohtadel kasvama ja hõivas jõgede ääres ning Matsalu lahe madalaveelises idaosas üsna suuri alasid. Koos sellega kujunes roostik võimsaks barjääriks Kasari jõe vetele teel Matsalu lahte. Mida rohkem lahe poole, seda enam ummistusid Kasari harud ja lõpptulemuseks oli see, et jõgede kujul nad lahte enam ei pääsenudki. Olles ülalpool paadisõiduks veel kõlblikud, muutusid deltaharud roostikku saabudes üha ahtamaks ja kadusid lõpuks taimestiku vahele.

Kasari jõe delta ja sellega piirnev Matsalu lahe siseosa oli niisugune, kui siia saabusid esimesed looduseuurijad. 1870. a. suvel võttis Tartu ülikooli zoologiamuuseumi konservator Valerian Russow ette oma esimese reisi Matsalu lahe äärde. Kuigi Baltimaade loodust oli juba alates XIX sajandi esimesest poolest kasvava intensiivsusega uurima hakatud, kujunes Matsalu linnuriigi avastajaks siiski alles Russow. Tema vaimustus kohalikust rikkalikust linnuelust sedavõrd, et pöördus lahe äärde tagasi ka 1873. ja 1874. a. suvel, pärandades meile siinsest maastikust ja linnustikust esimesed kirjeldused.

1870. aasta paiku oli roostik levinud ainult Matsalu lahe kõige idapoolsemas osas, Kasari delta piirkonnas. Siis avanes vaba vaade Penijõe alt Raunamõisa suunas. Suitsu jõe suudmest Haeska suunas laius vaba vesi.

Pilliroogu kasutasid kohalikud elanikud kahel viisil: jaani-päeva paiku kogutud värskel pilliroog kuivatati loomadele söödaks, talvel jää pealt niidetud kuiva roogu tarvitati aga katusematerjaliks. Vana seisumajäänud pilliroog, järvekõrkjas, ahtalehine hundinui ja kalmus suruti tuule, lume ja jää poolt kuni poolteise jala paksusteks puhnaviirgudeks kokku, millest osa kogu suveks roostikku vedelema jäi, teine osa aga kohalike elanike poolt põlema süüdati, et vabastada pinda värskete roostikule kasvamiseks. Roostikus leidis juba tol ajal rohkeid tarnamättaid.

Russow võttis ette paadiretki ka Kasari jõe harudel kuni Suure-Rõudeni. Jõeharud olid kogu laia luha ulatuses tihedasti veetaimi täis kasvanud. Rõude ja Kasari delta roostikuväljade vahel esinesid laialdased madalad luhaniidud, mida läbisid Kasari jõe harud. Läänetuulte ajal, mis Matsalu lahe vett Kasari jõkke ajas, ujutati luhaheinamaad sageli üle. Kasari deltal liiklemiseks kasutas Russow haavapuust õõnsaks uuristatud venet, mis tol ajal oli siin üldiselt käibel. Nagu selgub Russowi kirjeldusest, võis juunikuus veel 5 versta kaugusel jõe suudmest liigelda luhal venega. Seega pidi luht tol ajal olema palju veerikkam kui praegu.

Russow tutvus põhjalikult Matsalu lahe siseosaga ja Kasari jõe deltaga Rannamõisa ja Kloostri vahel. Täku saart külastas ta korduvalt. Otsustades seal kohatud lindude järgi, pidi selle roostikuvahelise saare ilme olema teistsugune kui praegu. Sama võib öelda ka Haeska rahude kohta.

Möödunud sajandi viimastel aastakümnetel tuli Kasari luhas heina niita poolest säärest vees sumades, nagu mulle seletasid kohalikud vanemad elanikud (1930. aasta paiku). Hein oli lopsakas ja kõrge, ulatus vööni. Loogu tuli võtta märjal maal, kus vesi ulatus üle labajala. Luha pind oli pehme ja enamasti ei kandnud hobust, mistõttu hein veeti kokku käsitsi.

Kui ligi 40 aastat hiljem (1909. a.) Matsalu lahe linnustikku uurima asus teine balti tuntud linnuteadlane H. Loudon, polnud siin olukord palju muutunud. Umbes 40 km² suurust maa-ala Kasari deltal katsid ikka veel perioodiliselt üleujutatavad uhtniidud, mis suve algusekski ei jõudnud tühjaks valguda. Luht oli sedavõrd vett täis, et piki jõeharusid ja uhtniite võis lootisikuga sõita otse Väike-Rõude mõisa pargi äärde. Kui Kasari luha idaosas valitses niitude taimestik, siis juba Väike-Rõude kohal hakkasid seda asendama soo- ja veetaimed. Siit veel 3 km lääne pool algas roostiku idapiir.

Viimaseks Matsalu lahe siseosa ja Kasari delta looduse kirjeldajaks enne Kasari jõe süvendamist oli Tartu ülikooli zooloogiamuuseumi konservator Mihkel Härms, kes selle ala linnustikku uuris 1924. aasta suvel. Viisteist aastat, mis Loudoni külastusest oli möödunud, polnud delta looduses esile kutsunud olulisi muutusi. Härmsi arvates oli roostikuväljade pindala neil aastatel umbes 6 km² ja luhaniitude pindala umbes 16 km². Luht, mis oli märg ja delta-alal paiguti üle ujutatud, asendus Kasari jõe suudmes roostikuväljadega. Üldiselt lagedas luhas kasvas üksikute väiksemate rühmadena sangleppi ja sageli pajupõõsastikke. Roostikuväljadest lääne poole vabavette ulatus siselahes üksikuid roostiku- või kõrkjastikusaarekesi. Härms järelendas õigesti, et need näitavad roostiku lääne poole tungimise tendentsi ja koos jõe- ning meresetetega aita- vad kaasa Matsalu lahe siseosa maastumisele.

Kasari jõe sillast (Risti—Virtsu maanteel) allavoolu voolas jõgi esmalt ainsa jõena. Laiküla kohal suubus temasse Laiküla oja, enne Rõudet Suure-Rõude oja. Suure- ja Väike-Rõude vahel kandis Kasari peajõgi Karjamaa jõe nimetust, Rõudepoolse luha serva kaudu voolas aga üha rohkem ummistuv Ääre soon. Viimasega ühenduses oli Väike-Rõude all avanev sopp — Kalaauk, mida kasutati kohalike elanike paadisadamana. Lõunapoolse luhaserva kaudu Rannu ja Kelu all voolas veel üks väike jõeharu. Väike-Rõude kohale jõudes hargnes Karjamaa jõgi põhjapoolseks Rõude jõeks ja lõunapoolseks Kloostri jõeks. Viimane andis alguse delta keskel kulgevale Aru jõele, mis suubus roostikku Neidsaaremäest põhja pool. Põhja poolt voolas lahe kirdesoppi Rannamõisa jõgi, lõuna poolt lahe kagusoppi Penijõgi ja Suitsu jõgi.

Selline tihe lisajõgede võrgustik, mis oli täis kasvanud vee- ja sootaimi, põhjustas kevadel, sügisel ja pärast sadusid ka suvel luha laialdasi üleujutusi, mis katsid umbes 40 km². Üleujutused esinesid kõige sagedamini augustis ja novembris, kuid tavalised olid nad ka juunis, juulis ja septembris. Kõrged vaikhjalavad, millele paigutati luhas kuhjad, vältisid kogutud saagi rikkemist, kuid suurvee vastu olid kaitsetud loog ja heinasaod. Kui juhtus veetõus, viis ta loo minema või mädandas mahaniidetud heina. Vees ligunevat heina tuli kokku vedada lootsikutel ja kuivatada kõrgematel kohtadel. Sellepärast kerkis vajadus heinasaagi kaitseks radikaalseid abinõusid tarvitusele võtta ja selleks otsustati süvendada Kasari jõgi.

Süvendamist alustati 1927. aastal Kasari silla juurest ja see läks edasi piki Rõude ja Kloostri haru. Toimus kõige laiaulatuslikum vahelesegamine siinse looduse ellu. Paari aastakümne vältel alates jõe süvendamisest kerkisid lühendatud ja kiirendatud kujul looduseuuri ja silme ette kõik need tekki-

mise ja kadumise protsessid, mis looduses paari aastatuhande vältel olid spontaanselt aset leidnud.

Aastatel 1928—1932 jõuti süvendamisega luhast roostiku piirini. Süvendati ka Laiküla jõge. 1934. aastal viidi lõpule Rõude jõe kõige lahepoolsema osa ja Rannamõisa jõe süvendamine. Need suubusid nüüd lahe kirdeossa Mustarahust edelas. 1935. aastal asus jõesüvendaja Matsalu lahe kagusopi («Kloostri mere») roostikku ja jõudis sügiseks vabavee piirini Suliroomättast idas. 1936.—1937. aastal lõppesid tööd Suitsu jõe alamjooksu, Penijõe ja Rannamõisa jõe ülejäänud osa süvendamisega. Sellega võttis Kasari jõe alamjooksu jõgedesüsteemi ja Matsalu lahe siseossa suubuvate väiksemate jõgede alamjooksude süvendamine aega kogusummas 10 aastat. See oli pikk aeg, kuid kodanlikus Eestis polnud nii ulatuslikuks tööks piisavalt vahendeid ja enamasti tuli piirduda üheainsa mehhaniseeritud jõesüvendaja töösserakendamisega (alguses «Alfa» ja «Beta», 1934. aastast alates ainult «Alfa»).

Kõik need tööd pakkusid looduseuurijale kordumatut vaatlusmaterjali. Jõgede kallastele kuhjusid kõige esmalt paljad viirsavivallid ja vesi jões püsis kaua aega savisena. Kaldavallide ja jõesängi taimistumine võttis aega mitu aastat. Kõige esmalt hakkasid kaldavallidel kasvama üksikud pillirookogumikud, seejärel tekkisid sinna tarnamättad ja ilmusid teised rohttaimed. Kaldavallide täielik taimistumine nõudis aega 5—6 aastat. Kiiremini arenes veetaimestik jõgedes, kuid veel 5 aastat pärast süvendamist kasvas uute jõekanalite kaldavees pilliroogu, järvekõrkjat, ujuvat penikeelt ja kollast vesikuppu üsna hõredalt. Need olid ka esimesed taimed, mis asusid kanda kinnitama süvendatud jõgedes. Kesklahas oli süvendamine põhjustanud jõgede laskumise sügavale kallaste vahele. Seal, kus jõed enne olid ääretasa vett täis olnud, voolasid nad nüüd moreenpinnast läbides isegi väikeste karestikkudena (Kirbla kohal) sügaval jõesängi põhjas.

Kord juba murustunud kaldavallidel hakkas taimestiku edasine areng toimuma hoopis kiiremini. Puiskasvu esimesteks eelpostideks kujunes neil alati lepavõsa, eriti Kloostri ja Rõude jõe kaldavallidel. Penijõe ääres, mis pärast süvendamist kujunes kalameeste tähtsamaks liikumisteeks, jäi võsa lünklikuks ja alles roostiku vahel üleujutatud kallastel hakkasid kasvama pajupõõsad.

Paari aastakümne möödudes oli süvendatud jõgede kallastele sirgunud noor lehtpuumets harilikust lepast, pajuliikidest, üksikutest sookaskedest ja haabadest. Kuivematel kaldavallidel (Rõude ja Kloostri jõgi) oli selle kõrgus juba kümme meetrit, kuna aga Suitsu jõe märjematel kaldavallidel vaheldusid lehtpuude kogumikud kõrge roostikuga. Nüüd on jõgede süvendamisest möödunud kolm ja rohkem aastakümnet ning

Kasari jõgede kaldad on omandanud hoopis teistsuguse ilme, kui neil oli varem.

Eriti suured muudatused tõi jõgede süvendamine kaasa siselahe: roostik hakkas taanduma Kasari deltalt ja tungima alguses üksikute saartena, hiljem pidevate väljadena lääne suunas. Siselahe need osad, kus enne vett oli põlvest saadik ja kus veneteedel võis lähedasti paadiga sõita, kuivasid aasta-aastalt üha enam. Märjale pinnasele jäi roostik küll kasvama, kuid ta hakkas kiratsema ja kaotas oma lopsakuse. Läände, Matsalu lahe vabasse vette tungivad taimestiku eelpostidena järvekõrkjakogumikud ja alles nende järel pilliroog. Tänaiseks on roostik hõivanud kaks korda nii suure pindala, kui ta kattis kolmkümmend aastat tagasi.

Silmapaistvaks muutuseks selle maastiku üldpildis on Matsalu lahe kirdesopi kadumine, mida otseselt põhjustas jõgede süvendamine. Veel 1928.—1929. aastal oli see samuti nagu lahe kagusoppki roostikuga kaetud ja selle põhjapiiril, vastu Keskvere karjamaid, asus linnurohke rannikujärv Veisteauk. See oli ligi 70 ha vabaveepindalaga ja kuni meetrisügavune veekogu, millega lõunast piirnes roostik. 1934. aastaks oli lahe kirdesopp juba täiesti kuivaks tõmbunud ja hoogsalt oli käimas roostiku asendumine tarnastikuga. Ala oli nii kuivaks tõmbunud, et võis jalgsi minna Veisteaugust kuni Rõude jõe suudmeni. Hiljem tõmmati Veisteaugu juurde suur kraav ja selle veekogu asemele jäid mõned lombid, mille ümbrus on ainult suurvee ajal laiemalt üle ujutatud.

Väga kujukalt näitab Matsalu lahe siseosa maastumise kiiret edenemist lahe kagusopi kõige linnurikkama ala — Penijõe Saare ranna vabaveeala kadumine vähem kui 10 aasta jooksul. Pärast Kasari jõe lõunapoolse haru (Kloostri jõe) süvendamist 1935. a. ja Suitsu jõe alamjooksu ning Penijõe süvendamist kahel järgneval aastal püsis Saare ranna vabaveeala veel ainult mõni aasta. 1938. ja 1941. aastal oli kuivenemine juba hästi märgatav ja linde jäänud palju vähemaks. Nüüd on Saare rannas vabavesi täiesti kadunud ja kogu see ala kattunud tarnastikuga.

Kasari luhas on veel praegugi ka üsna vesiseid kohti, kuid üldiselt on luht palju kuivemaks tõmbunud. Kuivendamine on kaasa toonud rohukasvu vähenemise ja koos sellega on heina- ja saak tunduvalt kahanenud. Rohkesti on luhta ilmunud paju-põõsaid ja siin-seal lepavõsa. Kõik see võtab luhalt tema endise lageduse ja annab talle kohati põõsasluha ilme.

Kraavitatud on paljusid vesiseid nõgusid lahe lähemas ümbruses. Suured Tarntso lombid teisel pool kõrget rannavalli Äärenurga karjamaal, mille ümbruses pesitses rohkesti vee- ja soolinde, kuivavad suvel peaaegu täielikult. Kraavid on tõmmatud Rannamõisa, Keskvere ja Penijõe randa. Kõik see on

1. Saabusid metshaned . . .

2. Kevadine suurvesi Kasari luhas

3. Kevadel kollendab luht loendamatutest varsakapjadest

4. Noor põlvkond vahetas välja Matsalu lahe looduse uurimise veteranid

5. Sellisena võis Kasari delta välja näha aastasadade eest

6. Jõesüvendaja „Alfa” tööil Kloostri roostikus 1935. aastal

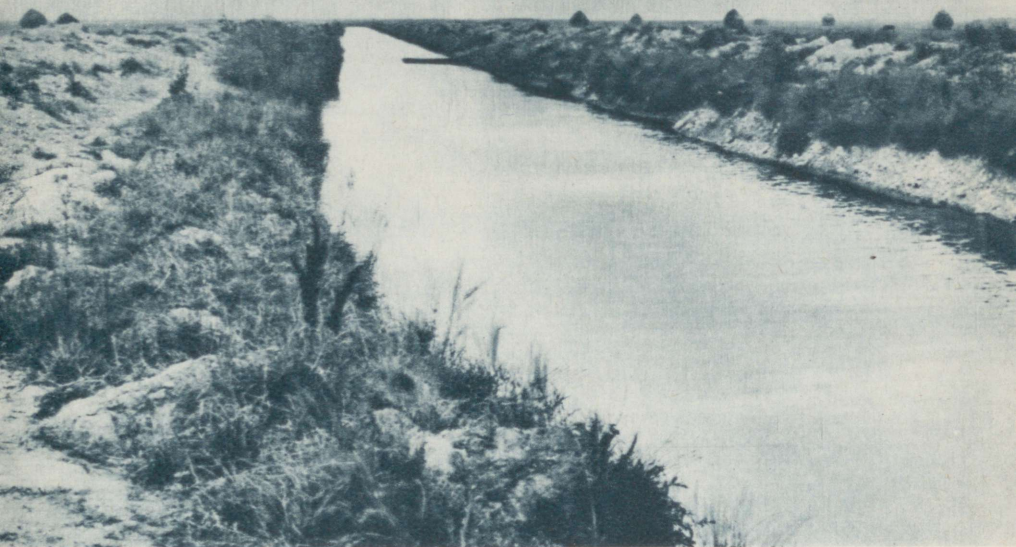

7. Rõude jõe suudme viirsavist kaldavallid 1935. aastal

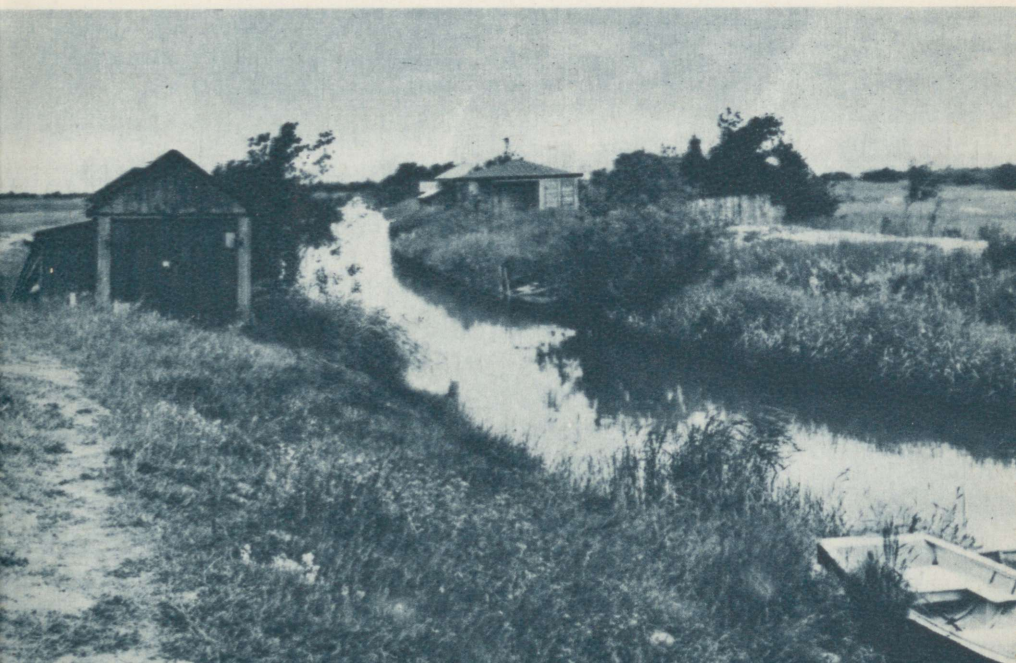
8. Noor lehtpuumets Kloostri jõe kaldavallil
24 aastat pärast süvendamist (1959)

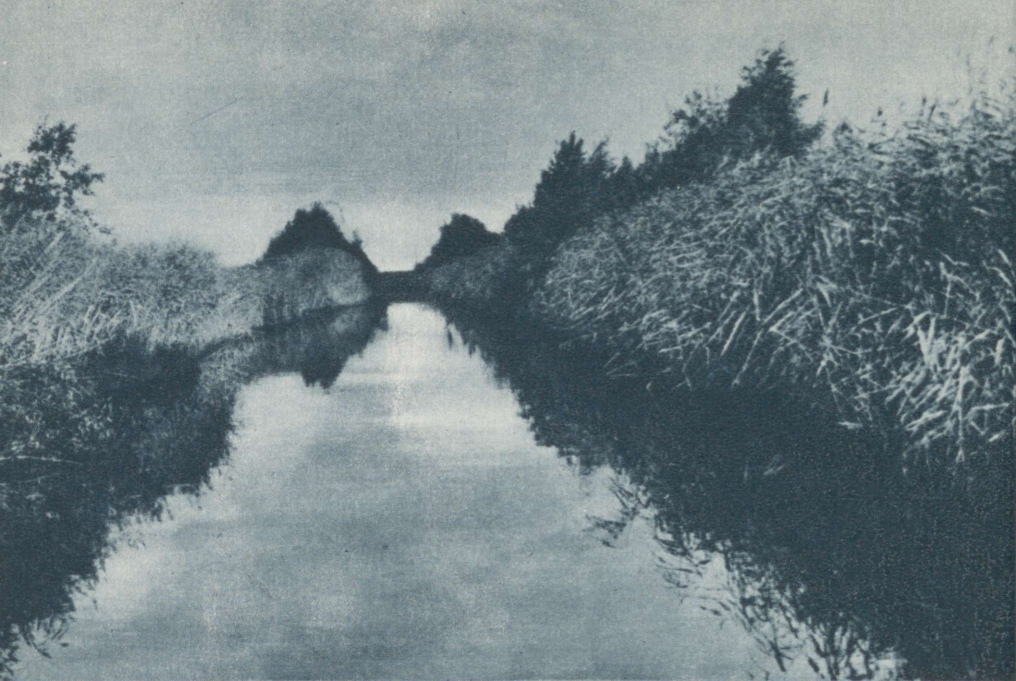

9. Penijõgi üks aasta pärast süvendamist (1937)

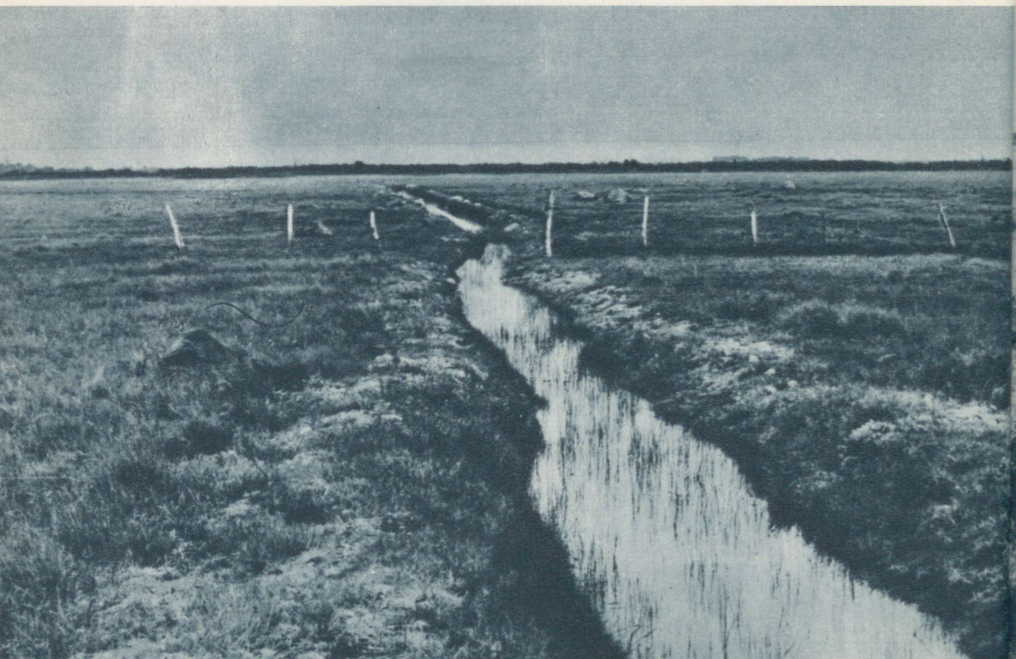
10. Penijõgi samal kohal 27 aastat hiljem (1964)

11. Suitsu jõgi 19 aastat pärast süvendamist (1955)

12. Tartso lompidest Äärenurga karjamaal jääb suveks järele vaid kraav

13. Matsalu siselaht Täku saarest läänes 1933. aastal

14. Umbes sama koht 31 aastat hiljem (1964).
Esiplaanil Kasari (Kloostri) jõe kanal

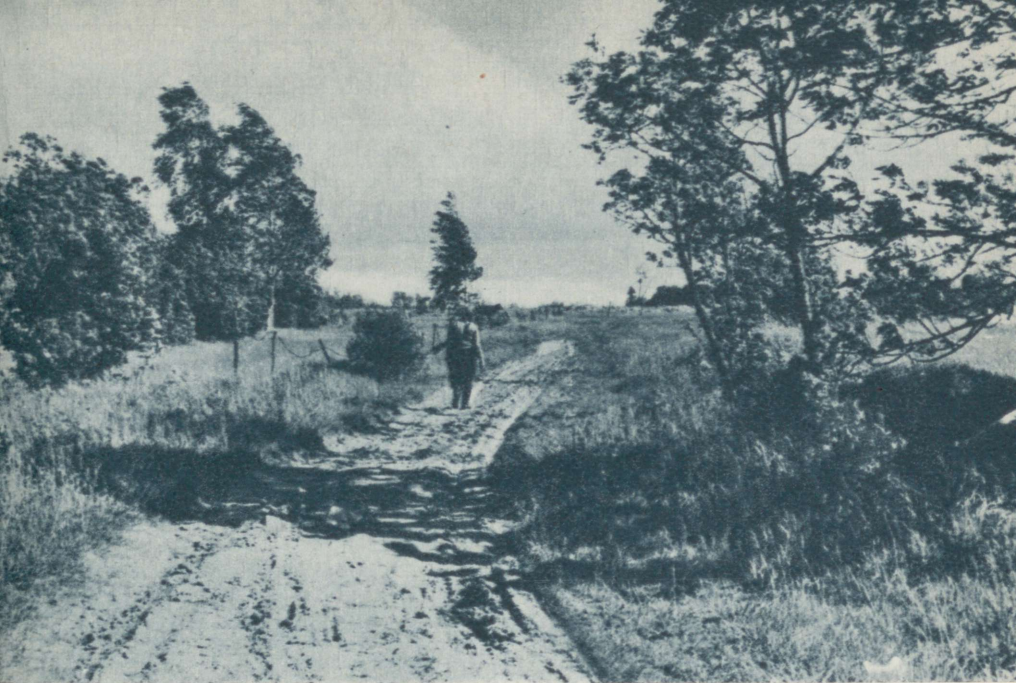

15 Penijõe Saare ranna vabaveela 1934. aastal

16. Täpselt sama koht 30 aastat hiljem (1964)

17. Põldude ja puisniitude vahel lookleb külvahetee

18. Tumerohelise oasina kõrgub heinaaed keset avamaastikku

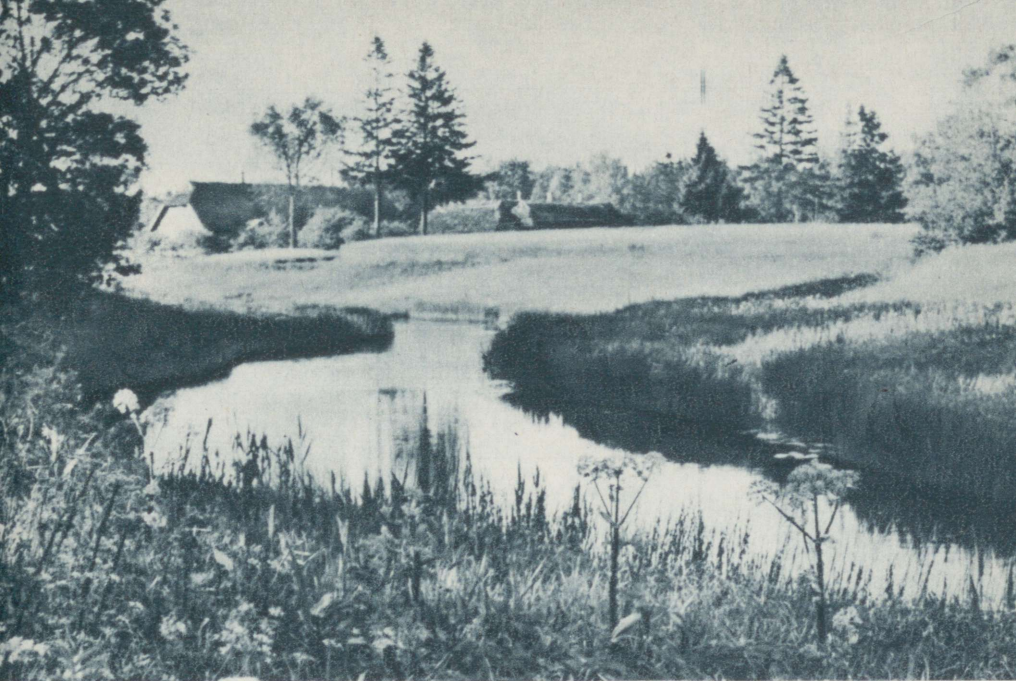

19. Kiviaed põllu serval, nagu neid sageli esineb Matsalu lahe ümbruses

20. Vana talu ja lattaed külatänava ääres

21. Suitsu jõe kaldaid palistavad kaunid puisniidud – põlised metsaheinamaad

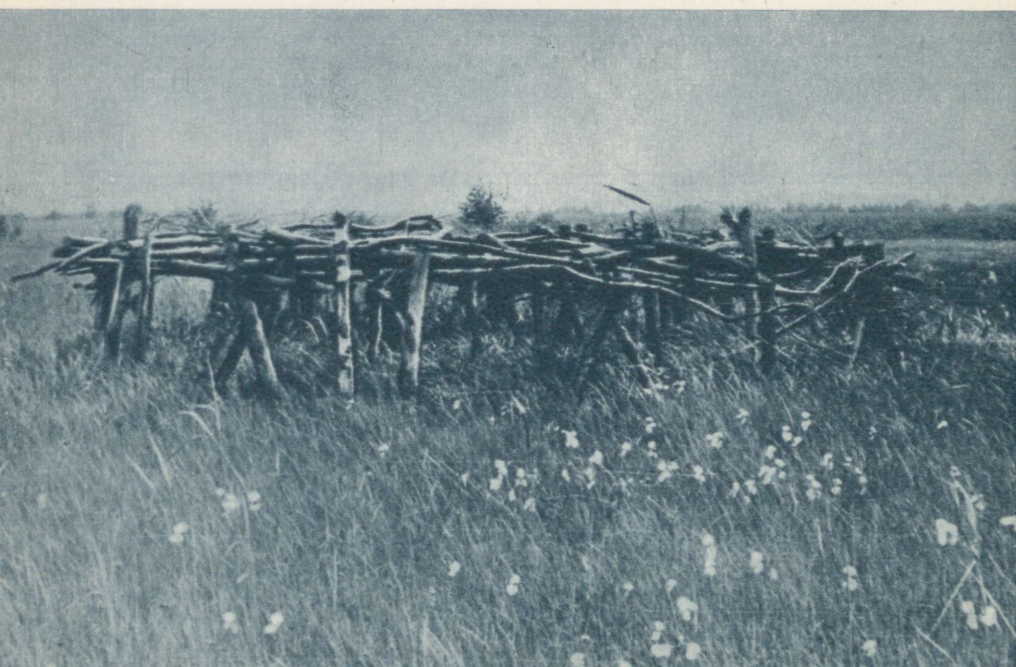
22. Kalamajad Suitsu jõe alamjooksul

23. Heinakuhi Kasari luhas

24. Kui hein on ära veetud, jääb alles vaikuhjalava

25. Ühest puust õonestatud vene

26. Ruubad Suitsu jõel

27. Kuivama asetatud mõrrad

28. Matsalu siselahe kalameeste „viimsed mohikaanlased“ –
Priidu Raudkivi ja Ferdinand Nurk

29. Saared puisniidul on alles raagus, kui õitsema hakkab metsaalune

30. Matsalu metso puisniit heinaküüniga

31. Toomingä õitselepuhkemine tähistab kaunima aastaaja saabumist

32. Pihlaka õied on kohevil nagu valge vaht

suuresti kaasa aidanud Matsalu lahe siseosa maastumisele ja selle linnustiku vähenemisele.

Kuid midagi ei kao, ilma uut tekitamata. Kõik see, mida varem kohtasime Kasari deltal, on edasi nihkunud Matsalu lahe siseossa, ja see, mida enne nägime siin, on omakorda liikunud lääne suunas. Roostik on välja jõudnud ainult mõne kilomeetri kaugusele Haeska rahudest, kuid tema eelpostid tungivad mõlemaid rannikuid pidi nii Haeskani kui ka Matsaluni.

See pilt, mida nägime Matsalu lahe looduses möödunud 40 aasta jooksul — Kasari luha kuivendamise algusest meie päevini — kordab tõepoolest looduse muutumise pikaagesteid protsesse kaugemas minevikus. Siinsed looduslikud kompleksid on juba ammu enne jõgede süvendamist pikkamisi nihkunud idast lääne suunas. Sellel oma sajandeid kestnud teekonnal on nad uutes kohtades esile kutsunud neidsamu maastikutüüpe, taime- ja loomakooslusi, mis teekonna seljataha jäänud osades esinesid aastakümneid või -sajandeid tagasi.

Inimese vahelesegamine looduse loomulikkude arengusse on neid protsesse aga tohtult kiirendanud. Alalises tekkimises ja kadumises, korrates vana ja luues uut — nii rullub meie ees lahti Matsalu lahe looduse arenemise ajalugu.

ELAV VABAÕHUMUUSEUM

Matsalu looduskaitseala huvitavate lindude ja omapäraste taimede riik on tekkinud inimese vahetul kaastegevusel. Rajades endale kodu Matsalu lahe rannikutele, on möödunud inimpõlvkonnad oma visa tööga muutnud siinse looduse kehva võitu anded kasutamiskõlblikuks. Isegi praegu veel, kus kaas- aegne tehnika võib mõne aastaga sooritada sama töö, mida esi- isad oma arhailiste tootmisvahenditega suutsid teha vaid sajan- dite vältel, tunneme Matsalu looduses igal sammul nende põlvkondade hingust.

See avaldub mitmetes muistsetes maakasutusviisides, hoo- netes ja ehitustes, tarbeesemetes ja rahvatavades, mida mäles- tistena minevikust võime kohata. Nad on lahutamatu seotud Matsalu maastikuga ja on osa sellest. Kõik need kokku on otse- kui elav vabaõhumuuseum. Läänlaste endise materiaalse kul- tuuri näidistena pakuvad need «muuseumiesemed» oma ehtsas looduslikus ümbruses suurt huvi mitte ainult etnograafide ja ajaloolasele, vaid kõigile kodanikele, kes külastavad Matsalut. Meie rännaku algpunktina pälvib see vabaõhumuuseum kõige tõsisemat tähelepanu.

Põldude ja puisniitude vahel lookleb külavahetee. Sitkesse savisse vajutatud ja hiljem kuivanud roopajäljed on hakanud juba tolmana. Kohati on neile kruusa peale veetud ja tee kivikõvaks tambitud. Nii on see igal suvel, kui püsivad kui- vad ilmad. Kevadel aga, ja eriti sügiseste vihmade ajal, muu- tub külavahetee paiguti poriseks nõoks, kuhu vankriratas sisse vajub rummuni. Sügavamale vajumist pole siiski karta, sest kogu ulatuses on tee kõval pinnal, nagu see on omane lahe ümbruse maadele. Kirjeldatud vanaaegsed külavaheteed jäävad üha haruldasemaks. Igal suvel veavad kolhoosid neile peale autokoormaid kruusa ja isegi kõige savikamad rajad on muu- tunud hästi läbitavateks.

Kivi- ja lattaiaid külatänavate ääres, põldude ja karjamaade serval on mälestusmärgiks neist aegadest, kus talu- mees viimse võimaluseni kasutas kaht kohapeal kõige kätte- saadavat ehitusmaterjali: raudkive ja leparoikaid. Raudkivi-

deks nimetatakse siin ohtrasti esinevaid rändkive, mis aedadeks kokku kanti põldude puhastamise ajal. Paljud kiviaedade on põlised, nende kivid on jõudnud tublisti sammalduda. Uuemal ajal on kiviaedade kõrgust tõstetud neile okastraadi pealetõmbamisega, et kariloomad neist nii kergesti üle ei pääseks.

Lattaiaid valmistati pikuti poolekslöödud leparoigastest, mis pajuvitstest sidemetega kinnitati maasse paarikaupa taotud postide vahele. Oma tiheduse tõttu olid lattaiaid läbipääsmatud ka väiksematele loomadele ja neid kasutati ohtrasti karjamaade piiramiseks. Kuigi lattaiedu osalt veel praegugi uuendatakse, tõrjub neid lõplikult välja okastraat.

Kõige muistsemat elamutüüpi — suitsutareti — ei leidu praegu enam Matsalu lahe ääres. Mitukümmend aastat tagasi oli üheks vanapärasemaks talumajaks roovaht Jaan Elbingi elamu Penijõe Saare ranna kõrgemal kingul. Kõrgvete ajal jäi see eluase pisikese saarena eraldatuks teistest rannaladest ja «suure maaga» pidas selle peremees siis ühendust lootsiku abil. Samal kuival kingul oli ka Elbingi põllumaa — lapike kehva rannikupinnast. Teiseks samasuguseks inimasulate «eelpostiks» oli kaldavahi Mihkel Kukepuu majake Kasari luha serval Laiküla jõe suudme lähedal.

Kuid sellest ajast on nüüd möödunud juba mitukümmend aastat. Mõlemad need pisikesed inimesed, mille otstarve¹ lõppes pärast Esimest maailmasõda, jäeti elanike poolt maha ja praegu lokkavad nende elamute varemetel lopsakad umbrohkogumikud, kus kõigist kõrgemale tõusevad paarimeetrised kikkaputked.

Muid vanapäraseid talumaju leidub Matsalu lahe ääres veel külluses, kuid paljud neist hakkavad juba lagunema. Keegi neid enam ei parandagi — nende asemele ehitatakse uued ja mugavamad, mis suudavad paremini rahuldada kaasaja nõudeid. Kolhoosikeskuste ümber kerkib järjest rohkem puust ja silikaltsiitkivist hooneid, ka kahekorruselisi, mis millegi poolest ei jää maha linnamajadest.

Ent vanad taluhooned on ju Matsalu vabaõhmuuseumi tähtsateks eksponaatideks. Paiknedes kivi- ja lattaedadega ümbritsetud tänavate ääres põldude ja karjamaade vahel, on mõni neist uppunud suurte puude rohelusse ja piiratud viljapuuaiaga. Ei saa siiski ütelda, et siinsed päriselanikud oleksid ilupuid-põõsaid eriti armastanud või puuviljandusest suuresti lugu pidanud. Nende jõud kulus võitluseks karmi loodusega — kehva mullapinna harimiseks, heinasaagi kindlustamiseks sage-

¹ Roo-, luha- ja kaldavahid olid mõisaegsed ametimehed, kelle ülesandeks oli valvata heina- ja roosaaki, samuti teostada jahijärelevalvet. Sellepärast paigutati nad elama otse luha äärde.

date suurvete vastu ja kalapüügiks Matsalu lahel. Kõik see ei jätnud palju võimalusi kodu kaunistamiseks ja aianduse arendamiseks. Erandiks on Jüri Kägi piriäed Metsküläs, mis eriti tähtsana on võetud looduskaitse alla.

Sageli kohtame vanu talumaju ühise katuse all loomalaudaga, kuid õue teises küljes leidub eraldi aitu ja teisi kõrvalhooneid. Sellistes talumajades on elamu poole peal kõvakstambitud muldpõrandaga rehetuba, millest uks viib otse lauta. Rehetoa suures pliitahjus toimus ka toiduvalmistamine ja vee keetmine saunaskäimiseks, rehetoa parsil aga viljakuivatamine. Suurem osa siinsete talupoegade elust möödus rehetoas. Rehetoast eraldi on üks või kaks kambrit — puhtamad ruumid laudpõrandaga ja vaipadega ning piltidega seintel.

Mis kõiki neid hooneid väliselt iseloomustab — see on nende jämedatest palkidest seinad ja Matsalu lahe roost katus. Ainult suurematel ja jõukamatel taludel olid palkseinad üle löödud laudadega ja värvitud. Hoonete vundament oli ehitatud lõhutud kividest. Rookatus on nii kestev, et peab vastu mitu inimiga. Sellele ei kasva ka nii kergesti sammal nagu õlgkatusele, mille plüüzhohelisi katteid sagedamini näeme sisemaal.

Kirjeldatud vanade talumajade õuedel leiame peaaegu alati kooguga kaevu. Kuigi vesi on üsna maapinna lähedal, on siinsete talupojad järginud kauaseid traditsioone, valides kasutamiseks sellise raskepärase ja ehamugava kaevutüübi.

Peaaegu täiesti hävinud on ümbruses pukktuulikud. Nii tihedasti nagu Saaremaal polnud neid Matsalu lahe ümbruses kunagi. Praeguseni on pukktuulikuid säilinud vaid mõni üksik ja needki on juba lagunened. Lagunenud on ka hollandi tuulikud, mille varemeid leiame rannikuküladest kaugemal, endiste mõisate maadel.

Oleks vajalik, et Matsalu looduskaitseala piirides säilitataks või restaureeritaks mõni vana talumaja koos kõrvalhoonetega ja kõigi teiste lisanditega, mis niisuguse talu juurde kuulsid. See oleks vabaõhumuuseum looduses eneses, mitte aga ära veetud kuskilt eemalt ja paigutatud kunstlikku ümbrusse.

Matsalu lahe ümbruse looduslikud tingimused on siin võimaldanud arendada karjakasvatust. Looduslikke rohumaid on pingsalt kasutatud — olgu nad siis Kasari luhahainamaad või kõrgemate alade metsahainamaad — puisniidud. Eriti viimased on heinamaade üheks omapärasemaks tüübiks. Puisniidud, nagu näeme edaspidi, on tekkinud metsa hõrendamise tagajärjel ja on saanud püsida tänu iga-aastasele niitmisele.

Peale suuremate, loodusliku ilmega puisniitude on Matsalu talupoeg loonud väiksemaid, sõna otseses mõttes tehispuisniite — heinaaedu. Need on puisniitudele omaste puude ja rohttaimede koosseisuga metsatukad, mis oasidena kerkiavad keset avamaastikku — karjamaid või loopealseid. Välis-

servadel on heinaaiad piiratud kivi-, latt- või okastraataiaga, et kariloomad neisse sisse ei pääseks. Heinaaiad on kujundatud kõrgematele viljakatele aladele, kus kasvab liigirikas rohttaimestik. Heinaaedade püsimine oli võimalik üksikmajapidamise tingimustes, kus niideti käsitsi. Nüüd, kus heinatööd tehakse mehhaniseeritult ja lühikese ajaga hein maha niidetakse suurtel pindaladel, on heinaaedade ette kerkinud kadumise oht. Enamikul neist on juba maha raiutud suuremad tammed. Heinaaiad on primitiivse heinamaa-majanduse jäänukiteks. Oma floristilise koosseisu ja maastikulise ilmega on nad kohaliku looduse suureks tähelepanuväärsuseks. Tuleks soovida, et mõni kõige ilmekam neist jääks samuti püsima «muuseumieksemplarina».

Heinamaadena kasutatavatel puisniitudel ja heinaaedades on iseloomulikeks ehitusteks heinaküünid. Need on enamasti palkehitud ja roost katusega. Kõik vanemad küünid on just sellised, kuna aga uuemal ajal ehitatakse heinaküüne enamasti kergemast materjalist. Harva leidub mõni heinaküün ka rannaheinamaal. Põlisteks Kasari delta heinaküünideks oli Labade küün Keskvere rannas ja Mustarahu küün samanimelisel roostikuvahelisel heinamaal.

Kasari luhas ja rannaheinamaadel kasutatakse küünide asemel vaikuhjalavasid. Need on luhaheinamaadele nii iseloomulikud, et kevadist luhta ilma kuhjalavadeta ja sügisest luhta ilma heinakuhjadeta on raske kujutada. Vaikuhjalavad ehitatakse heina kaitseks veetõusude vastu. Maasse rammitud tugevad vaiad, mis kõrguvad ligi poolteist meetrit üle maapinna, ühendatakse ülal põiklattidega ja latid punutakse läbi kaseokstega. Nii saadakse kõrged lavad, mille alt õhk vabalt läbi pääseb ja millele paigutatakse kuhjad.

Tugevast materjalist ehitatud vaikuhjalavad peavad vastu hulk aastaid. Nende all vohab rikkalik taimestik, mis on kasvanud heinast pudenenud seemneist. Kuhjalavade all ja peal leiame kevadsuvel nii mõnegi linnupesa. Kui siis aastate möödudes kuhjalava kokku langeb ja selle asemele uut ei ehitata, hakkab sellel hästiväetatud pinnasel kasvama lopsakas rohttaimestik, mis palju erineb ümbritseva luha taimestikust. Mitmetel sellistel kuhjalavavaremetel sirutavad oma võimsaid sarikaid taeva poole kõrged kikkaputked.

Matsalu lahe pilliroog on katuste katmiseks kasutusel olnud juba sajandeid. Pilliroog on erakordselt vastupidav ega muutu hapramaks ka aastakümnete möödudes — sellest ka Matsalu lahe katuseroogu kuulsus. Katuseroogu niidetakse talvel jää pealt selleks kohandatud niidumasinaga. Mitte iga talv ei anna head saaki: on ju lahe jääolud üksikutel aastatel erinevad. Rookahlud tuuakse rannikule kokku, pannakse hakidesse ja veetakse hiljem laiali.

Mõnikümmend aastat tagasi hakati Matsalu lahe pilliroogu kasutama roliitplaatide valmistamiseks. Lihulasse rajatud tööstus hakkas neid tootma suurel hulgal. Ehitusel soojusisolatsiooniks kasutatavad roliitplaadid muutusid peagi väga otsitavaks. Koos sellega on kerkinud looduseuurijate ja majandusmeeste ette tõsine küsimus: kuidas kasutada Matsalu lahe roostikku sel viisil, et see suudaks samaaegselt rahuldada nii ehitusmaterjali tootmise kui ka linnukaitse vajadusi. Sellele küsimusele suudab õige vastuse anda sihikindel looduskaitsealane uurimistöö.

Tähtsaks lisatoidu hankimise vahendiks kohalikule elanikkonnale on olnud kala püük. Mõtlen nimelt kalapüüki Matsalu lahe siseosas, roostikuvahelistel vabaveealadel. Kalapüük välislahes on arenenud töenduslikuks püügiks moodsate liiklus- ja püügivahenditega. Siselahes seevastu on see ikka veel esiisade käsitöö tasemel, millel on juures muuseumi hõngu ja mis antud kujul lõpuks samuti kaob nagu kõik muudki siinsed arhailised tootmisharud ja -vahendid.

Praegusajal pääseb Matsalu lahe siseosa roostikku lahte suubuvate jõgede kaudu. Aastakümneid tagasi, kui Matsalu lahe siseosas oli rohkesti vett, oli selleks ka veel teisi võimalusi. Nendeks olid eelkõige veneteed — rannikutelt lahe roostikku sisseniidetud sihid. Kord kasutuselevõetud veneteid tarvitati hulk aastakümneid, mis takistas neil taimestiku arengut ja muutis nad omapärasteks vabaveekanaliteks. Veneteed olid nii kitsad, et kaks lootsikut said nendel hädavaevalt teineteisest mööduda. Kõrgel üle pea kokkukummuv roostik ja teatav hämarus selle vahel — nii olid veneteed otsekui tunnelid läbi roostikumüüri.

Nüüd on veneteed ammu kinni kasvanud, sest Matsalu lahe siseosa roostiku kuivenemise tõttu ei saa neid enam keegi kasutada. Võib ainult meenutada, et üks elavalt kasutatav veneteed suundus Penijõe Saare rannast Täku saare suunas ja teine kulges Keskvere rannakarjamaa Venedemäelt lahe kirdesopis asuva vabaveeala Veisteaugu suunas. Venedemägi oli oma nime saanud selle kasutamisest paadisadamana. Teine oluline paadisadam oli veneteed lõpp-punktis Penijõe Saare rannas. Sadamat kui mingisugust ehitust polnud neil kummalgi. Lootsikud olid veneteede lõpus lihtsalt ridamisi kaldale tõmmatud.

Tõelised paadisadamad leiduvad aga jõgede kallastel, näiteks praegu Penijõe ääres (suurim paadisadam Matsalu siselahes), Kloostri all Kasari jõe ääres ja Suitsu jõe alamjooksul. Igasse neist on jõe kaldale ehitatud paadikuure, millest kõige vanemad, kalamajadeks nimetatud, asuvad Suitsu jõe ääres.

Kalamajadeks nimetatakse neid traditsiooniliselt jämedaist palkidest ehitatud ja rookatustega kaetud hooneid

sellepärast, et neis hoitakse kalapüügiriistu — mõrdu, mõrratiibu, sumpasid, paadisõidutarbeid ja talvel ka lootsikuid. Oli aeg, kus Suitsu jõe kaldal seisis ridamisi üle kümne kalamaja. Nüüd on mitmed neist rivist välja langenud, sest tarvidus nende järele väheneb pidevalt.

Kolhoosi liikmetest tegelevad kalapüügiga veel mõned vanad, noored on üle läinud produktiivsemale tööle. Ainult Penijõe paadisadam laieneb järjest — siia koondavad oma sõidukid ja püünised paljud pühapäevakalamehed, kes ise elavad kaugemal (Lihulas, Tallinnas jm.).

Matsalu lahe siseosa lootsikutest ja nendega liiklemisest võiks kirjutada omaette raamatu — niivõrd palju tarbeesemeid ja tavasid on seotud siinse veesõiduga. Siin ei tuntud mootori, isegi «päravurri» kasutamist veel hilise ajani. Kogu liiklemine toimus käsitsi sõudes või mõlaga tagant lükates, paremal juhul kasutati primitiivset purje.

Kõige vanapärasemaks Matsalu lahe paaditüübiks on vene. Tühjaks õnestatud ühestainsast haavapuutüvest, servad laiali koolutatud ja «kaartega» varustatud, on vene nagu mingi loodusrahvaste kanuu, ainult lühem ja jässakam. Venega sõitmine nõuab head tasakaalutunnet ja vilumust. Venel on kalduvus ühelt küljelt teisele vaaruda, mistõttu see võib kergesti ümber minna. Vene on madalveesõiduk, mida lükatakse ridvaga tagant. Sel viisil on vene hästi kohane roostikus ja üleujutatud luhal liiklemiseks.

Venesid on järele jäänud veel vähe. Vanad on juba pehkinud ja uusi enam juurde ei tehta. Aasta-aastalt varisevad manalasse meistridki, kes seda kunsti oskasid. Nii on vene otsekui «elav fossiil», muuseumiese, mis meid tagasi viib Matsalu lahe kaugemasse minevikku.

Hoopis edukam lootsik on ruup. See on praegugi Matsalus laiail käibel, sest et madal ja taimestikurikas vesi ei võimalda kiiluga paadi kasutamist. Ruup on laudadest kokkulõõdud paat täiesti lameda põhjaga. Küljelaudu on kummalgi poolel kaks, põhjalaudu rohkem. Ei sõuta aerudega keskel (nagu sõudepaadil), vaid ruuba tagaotsas istudes — üheainsa mõlaga, vaheldumisi paremalt ja vasakult poolt. Madalas vees lükatakse tagant mõla või ridvaga.

Võttes aluseks rahvaliku ruuba kui Matsalu oludes kõige kohasema veesõiduki prototüübi, on pühapäevakalurid ja teised isikud sellest modelleerinud igasuguseid variante: küll keskelt aerudega sõutavaid, küll päramootori jaoks kohandatud paate.

Kalapüük Matsalu lahe siseosa roostikus toimub juba põlistest aegadest mõrdadega. Neid valmistavad kalurid ise, kinnitades pajuvitstest võrude külge üsna tihedasilmalise võrgu. Samast võrgust on valmistatud ka mõrratiivad, mis kinnituvad

mõrra suudme külge. Mõrrad pannakse roostikku vabaveelistele aladele või selleks otstarbeks pilliroost puhtaks niidetud teedele. Püütakse haugisid, ahvenaid, särgi, roosärgi, linaskeid, nurge, vähemal määral teisi kalu. Kalapüügikohtadel roostikus on mudasse rammitud pikad read mõrravaiu, mis on mõrratiibade kinnitamiseks.

Kasari jões tarvitati mõrratiibade asemel jõepõhja rammitud postidest ja pajuviitstega läbipunatud kalatõkkeid, mille vahekohtadesse asetati mõrrad. Selline püügiviis oli tarvitusel enne Kasari jõe süvendamist. Väiksematest jõeharudest ja ojadest püüti kalu liiviga — puuraamistikule tõmmatud kolmnurkse võrguga. Kaks püüdjat vedasid liivi, kolmas hirmutas kalu sisse.

Muistseks röövpüügiviisiks oli kalapüük öösel tuledega, mida kasutati kevadise suurvee ajal, kui kalad olid jõest tõusnud luhtadele. Kalu raiuti tulepüügil ruubast ahinguga. Enne jõgede süvendamist püüti Kasari jõest nattadega ka suuri vähke.

Tol ajal, kui Matsalu lahel peeti veel jahti, olid siin kaks tähtsamat küttimisobjekti — kevadel luigid ja sügisel pardid. Mõni saagiahne härrasmees sõitis aprillis linnast Matsalusse nädalaks või kauemaks ja viis siit kaasa hobusekoorma luiki. Sügisel aga siginesid Matsallu igasugused teised linnasaksad, isegi välismaalased, et siin tosinate kaupa maha tappa parte. Luiki lasti varitsedes kujudelt — puust valmistatud ja valgeks värvitud luigemakettidelt. Parte kütiti sel teel, et palgati mõni külamees sõudjaks ja ruuba ninas püsti seistes tulistati eest üleslendavaid parte. Matsalu lahe siseosa äärseid talusid kasutati peatuspaikadena. Mõned talud kujunesid sel viisil jahimeeste alalisteks kokkusõidukohtadeks.

Viimsete mohikaanlastena Matsalu siselahe kalurite kunagi hoopis arvukamast perest sõuavad piki Suitsu ja Kasari jõe ning roostikuvahelisi vabaveelasid kolhoosikalurid. Need on raugad, kes ei ole enam suutelised põllutööks, kuid kelle hing kisub Matsalu roostikku. Seal on nad kalastanud nooruses, seda on nad teinud parimas meheas ja ka oma eluõhtul ei raatsi nad lahkuda oma lemmiktööst. Vana ruuba päras üksinda istudes, jõe vett aeglaselt mõlaga kündes suunduvad nad püügikohtade poole. Neid vaadeldes tundub, nagu oleks aeg seisma jäänud ja meie ees avaneks pilt, mis sellele lahe osale oli omane poolsada aastat tagasi.

Priidu Raudkivi on 85 aastat vana ja 70 aastat on ta kalastanud Matsalu lahe siseosa roostikus. Lüheldasevõitu jässakas vanamees, nagu täis kortse ja tuule ning päikese poolt pruunikis pargitud — sellisena mäletan teda juba kolmkümmend aastat. Rahulik vestlus, sekka mõni humoorikas lause — see on talle omane. Haige pole ta kunagi olnud ja päev päeva kõrval on

ta liikunud ikka sama teed — Suitsu jõe kalamajade juurest püügikohtadesse ja tagasi.

Temast ainult kümmekond aastat noorem Ferdinand Nurk pidas nooremas eas roovahi ametit ja oli jahimees. Matsalu «linnukuningas» Paali Värdi — selle nime all tunti teda lähedal ja kaugel. Põllutöö pole Värdile kunagi «istunud», seda enam aga kalapüük Matsalu lahe roostikus. Pikka kasvu ja oma ametivennast Priidu Raudkivist turjakam, on ka Ferdinand Nurk rahulik ja tasakaalukas nagu kõik rannaläänlased.

Nüüd on mõlemad vanamehed «Jõe» kolhoosi kalurid. Muheldes vestavad nad juttu sadadest seiklustest lähel ja luhtadel, mida nad on oma pika eluea vältel läbi elanud. Kui on saabunud aga sügis ja vinge lahetuul kipub liiga tegema, tehakse jõe kaldale lõke, pannakse sellele keema pada ja varsti on kuum kalasupp keha soojendamas ning jutupaelu virgutamas.

Aastakümned lendavad. Elavast vabaõhumuuseumist jääb järele üha vähem. Heinaaedades võetakse maha tammi. Tarntso lombid on kuivaks lastud. Hiljuti langes kokku viimne pukktuulik Suitsu jõe lähedastel põldudel. Lattaedu on jäänud üsna vähestesse kohtadesse, kiviaiad leiavad kasutamist uute hoonete ehitamiseks. Paatide arv pühapäevakalastajate sadamas Penijõel aga kasvab kiiresti. Tekivad uued asulad, mille üldine tüüp ei avalda enam midagi matsalulikkku. Kasvab uus põlvkond, kes oma esiisade tavadest ja kommetest midagi enam ei tea.

Sellepärast kerkibki soov midagi tollest vanast säilitada. Kui on juba looduskaitseala ja selle loodust kaitstakse, eks ole siis võimalik samal alal midagi ka siinse rahva ainelisest kultuurist tulevastele põlvkondadele pärandada.

LOODUSLIK BOTAANIKAÆD

Metsad ja puisniidud Matsalu looduskaitseala neis piirides, mis on määratud vee- ja soolinnustiku kaitsealaks, ei mängi erilist osa. Erandiks on Matsalu mets, millest suurem osa jääb kaitseala sisse. Matsalu mets on umbruskonna üheks ulatuslikumaks ja ühtlasi ka kaunimaks puistuks. Oma taime liikide mitmekesisuse poolest leidub sellele vähe võrdseid.

Matsalu lahte ümbritsevates metsades ja puisniitudel esineb okaspuid harva, mõnedes puuduvad nad aga sootuks. Enamasti on need lehtmetsad ja lehtpuisniidud, ja sellisena annavad nad Matsalu lahe ümbruse maastikule erilaadse ilme.

Lahte piiravad metsad ja puisniidud on rikkad tammedest, või olid nad seda varem, kui inimene polnud veel jõudnud mainitud väärisuuliigile liiga teha. Kruusastel seljakutel ja soosaartel olid levinud tammemetsad, mille fragmente leidub siin-seal nüüdki. Hajusad vanad tammed puisniitudel ja Matsalu ning Puise metsas on jäänukiteks kunagi hoopis laiemalt levinud metsahiiglasest, millele oli soodne sinne lubjarikas soe aluspind ja pehme mereline kliima.

Tammed ja saared on alles raagus, kui õitsema puhkevad metsaalused aasad. Varsakabjad ja pääsusilmad on esimesed, mis suurte kollaste või roosade laikudena hakkavad õitsema juba maikuu. Siis on kraavid vett täis ja suured lombid madalamatel kohtadel mulisevad rabakonnade krooksumisest. See pisike kahepaikne eelistab kudemiseks puis- ja põõsaniitude üleujutatud madalikke, kuhu mõnikord siirdub juba aprillikuu. Ta paarimishüüd kõlab nagu vee alla kummuli keeratud pudelist väljavoolava õhu mulksumine.

Puisniitude võsaalustes õitseb heleroosade õitega näsiniin ja sarapuupõõsad sinendavad sinililled tihedaist kogumikest. Iga järgnev päev toob nüüd midagi uut sellesse looduslikku botaanikaaeda. Oleneb maikuu ilmastikust, kui kiiresti areneb puisniitude taimestik. Mõned liigid, mis kasvavad tuulevarjulistes kohtades, paotavad õied juba aprillikuu.

Peagi silmame helevalge õiega võsaülaseid ja karjamaalapistikes kollaseid ülaseid. Kollast ülast esineb Matsalu lahe

ümbruse võsades hulgi ja koos lõokannuse roosakaslillade kobaratega tikivad selle kuldkollased õietähed metsaaluse täis otsekui kirju vaiba. Nüüd on kased hiirekõrvul ja mai keskpäigaks arenevad neil noored lehed. Parema mullaga kasvukohtades — lehtmetsa all ja puisniitude tihedamates osades õitsevad metstulikas, kopsurohi, kevadine kurelääts, lõhnav õiega imekannike ja tagasihoidlik seljarohi. Puisniitude vesisemad lohud on aga üle külvatud lubika mustjate tuttidega, aas-jürilille valgete ja rabakannikese sügavillade õitega.

Siis, mai lõpul — juuni alguses, saabub ilusam aastaaeg. Matkame piki Suitsu jõe kallast Jõe kolhoosi maa-aladel, kus teisel pool jõe laiuvad Matsalu metsa tamme-puisniidud. Jõe kaldad vaelevad toomingatest. Põõsastes on hulganisti õitsvaid maikellukesi. Pajud on juba ära õitsenud, nüüd on nende oksad täis valgeid villatutte. Suitsu jõgi Matsalu metsa kohal on veel ainus jõgi, mis on süvendamata, lookleb sügaval kallaste vahel ja vuliseb kohati kivises sängis.

Tamme-puisniidud ja tammesegune Matsalu mets on kõige veetlevamad juunikuus, kui hilja lehtivad tammed on kattunud värske lehtederüüga ja metsaalune kirendab värviküllastest kevadõitest.

Tutvume põgusalt Matsalu metsa ja laheäärsete puisniitude puude koostisega, mis meie põhjamaistes oludes on üsna haruldane.

Olenevalt sellest, kas puistud kasvavad kõrgematel lubjarikastel maa-aladel (jõgede kaldad, soosaared, vanad rannavallid) või soistel ja savikatel pinnastel, on metsades ja puisniitudel esindatud kaks peamist tüüpi: tammesegused metsad — puisniidud — ja sookase ülekaaluga lehtpuistud. Kunagi on nad kõik metsad olnud, kuid hõrendamise ja heinaniitmise tagajärjel on hiljem neist tekkinud puisniidud, mis kuni hilise ajani olid Matsalu lahe ääres valdavad. Tõelist tihedat lehtmetsa esineb vaid vähestes kohtades.

Suurimaks metsaks — puisniiduks — lahe ümbruses on Matsalu mets Suitsu jõe ja Matsalu vahel, mis lõunas ulatub ligi Tuudini ja põhjas Matsalu lahe lõunaranniku lähedale. Enamik Matsalu metsast jääb looduskaitseala piiridesse. Kuigi rahvas seda metsastunud ala juba põlistest aegadest metsaks nimetab, on Matsalu «metsas» laialt levinud soised kase-puisniidud, mida kasutati ja osalt veel praegugi kasutatakse heinategemiseks.

Tamme-puisniidud piirduvad peamiselt Matsalu metsa põhjaserva vanade lauskade rannavallidega ja Suitsu jõe kallaste kõrgemate kruusaste seljakutega. Need on looduskaitseala kõige ilusamad puisniidud mitmekesise puistuga ja liigirikka lubjalembese alustaimestikuga.

Tamme-puisniite leidub veel Puise ümbruses, Matsalu lahe kirdeosa äärsel maa-aladel ja heinaaedadena lahe kaguosa ääres Jõe kolhoosi piirkonnas. Neid tammikuid on aastakümnete jooksul järjest hõrendatud, mistõttu ilmekaid tamme-puisniite on jäänud veel vaid vähestesse kohtadesse.

Tamme saatjaks on tavaliselt sarapuu — põõsas, mis ei talu sügavat varju ja võib edeneda vaid laiavõralise ja valguslembe tamme katte all. Kuigi lahest kaugemal asuvas metsades seltsib tammega mõnel pool ka pärn, ei esine tamme-pärna segametsi või segapuisniite lahe ääres kusagil ja pärn on samuti nagu vahergi looduskaitseala puistutes harva esinev puu.

Küll on aga tamme-puisniitudel sageli esindatud aru- ja sookask, haab ja kohati saar, mis siin ongi peamisteks puuliikideks. Saar eelistab niiskemaid kasvukohti ja koos suurte sangleppadega kasvab lodumetsa ilmega puisniitudel, näiteks Matsalu metsa põhjaserval vastu Matsalu lahte.

Tamme-puisniitudel leidub üksikuid metsõunapuid, siin-seal viirpuu, verev kontpuu ja kukerpuu, sageli aga pihlakas, toomingas, lodjapuu ja kohati harilik kuslapuu. Puisniitude niiskemates osades, eriti kase-puisniitudel, kohtame sageli paju-sid, paakspuud ja kohati sinist kuslapuud. Selline on Matsalu puisniitude puude-põõsaste koostis. Need on tüüpilised Lääne-Eesti madalapõhjaliste rähkmuldade puisniidud, mida ei leidu sisemaal.

Kuna puisniidud on kujunenud heinaniitmise tagajärjel — rahvas nimetab neid tabavalt metsaheinamaadeks —, siis on nad täielikult inimekkeseks taimkonnatüübiks, mis seda ala eriti iseloomustavad. Vastandina rannaheinamaadele, kus hein pannakse kuhjadesse, paigutatakse puisniitudel kogutud saak heinaküünidesse. Igal puisniidul leidub üks või mitu heinaküüni, vastavalt heinamaa suurusele. Kõige rohkem, arvult üle saja, on neid Matsalu metsa puisniitudel, eriti piki Suitsu jõe kallast. Õitsev metsalagendik palkidest ehitatud ja pillirooga kaetud katusega põlise heinaküüniga vanade tammede või haabade taustal — see on maaliline vaatepilt.

Kui juunikuu esimesel poolel tammed on ära õitsenud ja kattunud noorte lehtedega, hakkavad puisniitudel õitsema helekollaste magusalõhnaliste õiekobaratega kukerpuu, tagasihoidlik verev kontpuu ja hapraõieline harilik kuslapuu. Väga dekoratiivne on lodjapuu (koerõispuu) oma helevalgete õiesagaratega, mis puhkevad pihlakatega umbes samal ajal. Soistel kase-puisniitudel on kollakasvalgeid õisi täis madala põõsa kujuline sinine kuslapuu, mille koor pudeneb lahti helvestena ja mida siin nimetatakse sajakordseks (sajakoorseks) puuks.

Nüüd on möödunud kevadtaimede õitseage ja neid asendavad uued niidutaimed, mis iseloomustavad suvist aspekti.

Puisniitude lubjarikastes osades on massiliselt levinud madal mustjuur, mille lantsetjate teravatipuliste lehtede vaip katab paljudes kohtades muru peaaegu üleni. Kui puhkevad mustjuure suured rebukollased korvõisikud, hõivab ta puisniitude lagedamad kohad sedavõrd, et teisi taimi sealt välja ei paistagi. Ent tema õitseage on üürrike: juba paari nädala pärast valendavad murud, kus vahepeal rohttaimestik on jõudsasti kasvanud, mustjuure villatortidest.

Puisniitude üheks kaunimaks kevadsuviseks taimeks on kullerkupp, mis eelistab sigusamat mulda ja kasvab samuti suurte puhmastena koos. Kui mustjuur ja kullerkupp õitsevad (mõnikord samaaegselt), on puisniitude ülekaaluvaks värvusetooniks lehtede värske roheline ja õite kuldkollane. Õitsevad ju samal ajal ka teised kollaseõielised rohttaimed, millest kuld- ja kibetulikas on puisniitudel samuti sagedased. Kahkjaskollase värvusega on ka ojamõõla kroonlehed, niiskematel puisniitudel kasvava lemmelille õisikud ja lopsaka soo-piimalille rohkearvulised õiekobarad. Puude all peidus kasvab saagjate lehtedega ja kuldkollaste õitega koldnõges — salutaim, mida Matsalu puisniitudel leidub õige väikesearvuliselt.

Puisniidud on looduslikud botaanikaaiad, kus kasvavad peaaegu kõik meie lubjalembeste ja liigirikaste taimekoosluste liigid. Juunikuu esimesel poolel õitsevad veel valgeõielised kuu-tõverohi, siumari ja metstähthein, siniseõielised harilik ja külmamailane, roosa käokann ja helelilla aasnelk. Oma dekoratiivsusega äratavad tähelepanu eriti aasnelk ja metstähthein, kuid ka rohkearvuline käokann.

Erilise toreduse annavad puisniitudele käpaliste liigid. Neist leidub üleni helepruuni pesajuurt vähestes tihedamates metsatukkades ja ka kummalise koti kujulise helekollase huulega ja tumepunaste kroonlehtedega kuldkinga on vähe leida. Viimane on meie floora kõige eksootilisema välimusega käpeline, oma õie kuju poolest pärineks ta otsekuu troopikast. Looduskaitse all on kuldking paljudes Euroopa riikides ja samuti ka meil. Õie kuju on alust andnud kuldkinga kohalikule rahvapärasele nimetusele — kukulinna pastlad. Koolipoisina tõin mõned kuldkingad Keskvere soosaartelt Tallinnasse ja panin need kodusse varjusse kohta kasvama. Oma uues asukohas edenes kuldking suurepäraselt ja rohkem kui kümne aasta jooksul rõõmustas meid igal kevadel oma värvitoredate õitega.

Puisniitude valgusrikkamatel kohtadel ja ka üsna lagedatel niitudel esineb rohkesti heleroosat halli käppa ja tumeroosat jumalakäppa. Esimene neist kasvab edukalt ka loopealsetel. Hõredam õisik iseloomustab kuradikäppa — saledat pikavarrelist käppa pruunitähniliste lehtedega. Võõrapärase ehitusega on soistel lubjarikastel niitudel kasvava kärbesõie õis, mis on kujult nagu mõni putukas, värvuselt tumepunane ja roheline.

Juunikuus õitseb lehtmetsa all naat ja jõekallaste vallidel, kraavipervede võsades ja mujal paremini väetatud paikades kõrge valgeõieline harakputk. Kraavides ja loigukohtades leiame aga suure säbrulise õisikuga ja laiade heleroheliste lehtedega metskõrkja kogumikke. Väliselt meenutab see Matsalu metsas rohkearvuliselt levinud lõikheinaline järvekõrkjat vähe, sest tema vars on kolmekandiline ja lehed nii teravate servadega, et võivad sõrmedesse lõigata sügavaid haavu.

Matsalu puisniitudel, kruusaaukudes, loopealsete servadel ja külatänavate ääres õitseb juunikuu algupoolel metsõunapuu. Pole päris selge, kui paljud neist õunapuudest on tõelised metsõunapuud ja kui paljud värrad (ristandid mets- ja koduõunapuu vahel). Kui vanad metsõunapuud on puhkenud õitsema, nende õitsemisaeg ei kesta aga kuigi kaua, on nad sinse looduse suureks ehteks.

Varsti pärast seda paotavad viirpuud õied. Viirpuu on väheldane jändrik puu või jässakas põõsas, ainult noored viirpuud on õige sihvakad. Nii nagu metsõunapuu, kasvab ka viirpuu võra väga tihedaks ja selle oksad on hajusalt kaetud teravate ogadega. Viirpuu kasvab niihästi puisniitudel ja võsades kui ka lagedamatel kohtadel. Matsalu lahe ümbruses on viirpuu laialt levinud, kuid massiliselt seda ei esine.

Viirpuu õitsemisaeg langeb juunikuu keskpaigale, kuid ilmastikutingimustest sõltuvalt kõigub õitsemisaja algus kümne päeva või isegi paari nädala piires. Kui tingimused on soodsad, on viirpuu kubinal õisi täis, mis on säravalt lumivalged ja tumelillade tolmukapeadega, mis õite vananedes muutuvad kollakaks. Viirpuu õied on kaunimaid taimeõisi ja õigustatult võib viirpuud pidada üheks dekoratiivsemaks taimeliigiks Matsalu lahe ümbruse looduses.

Juunikuu lõpul ja juuli esimesel poolel, kui algab heinaaeg, on rohi kasvanud pikaks ja õitsevad hilisemad suvetaimed. Nüüd on niidud ja võsad täis angervaksa magusalõhnalisi õitepuhmikuid, kõrgeid kollaseid ängelheinu, heleroosade õitega lopsakaid palderjane, purpurpunaste õitega mets-nõianõgeseid, toredaid siniõielisi kellukaid ja sinivioletsete õietorbikutega kurekelli. Käpalistest õitsevad valge õiega kahelehine kääkeel, mis õhtuti levitab uimastavalt magusat lõhna, roheliste õitega käopõll, lillakasroosa harilik käoraamat ja soistel puisniitudel suurte valgete õitega soo-neiuvaip. Eriti ilmekad on niidud hulgaliselt õitsvate härjasilmadega ja hariliku kuupäeva-rohuga, mille õied on kollased ja ülemised lehed sinivioletsed. Kuupäeva-rohi ehk härghhein õitseb kogukate puhmastena ja moodustab metsaheinamaadel suuri lillasid laiike.

Loodusliku botaanikaaria mulje jätavad meile mitte üksnes õiterohked puisniidud ja Matsalu mets, vaid mõned teisedki lindude elupaigad. Sellisteks on näiteks rannajoonest kaugemal

asuvad rannavallid ja loopealse ilmega kuivad karjamaad. Puudest leiame ka siin metsõunapuid, viirpuid ja pihlakaid, kuid samuti ka munajate lehtedega ja pisikeste roheliste õitega türnpuid, mis kasvavad jässakate põõsaste või väikeste puudena. Kevadel kollendavad kruusaaugud ja vanad rannavallid nurmenukkudest ja vaelevad metsülastest. Südasuvel puhkevad siin õitsele kibuvits, viltjate lehtedega üheksaväginine ja must vägihein, roosa haisev jooksjarohe ja tumepunane põldjumikas.

Loodudele on omased madal, kuldkollase õiega kuldkann ja karvane hunditubakas, sametjad kassikäpad, toreda tupsulise õisikuga angerpist. Eriti huvitavateks looaimedeks on vastu maad surutud torkavate okastega varretu ohakas ja harilik keelikurohi, mis on nii kuiv ja krõbisev, nagu oleks see õlgedest tehtud. Mõnel pool on loopealse mättad kaetud nõmme-liivatee vereva polstriga, mida tavaliselt oleme nägema harjunud nõmmedel.

Matsalu puisniite asustab rohkearvuline laululindude pere. Metsvindi, salu-lehelinnu, rästaliikide ja teiste kõige tavalisemate puistulindude kõrval leiame siin ka üsna haruldasi metsaelanikke. Nii esineb tammepuisniitudel mõni paar suurnokkivinte, kõigil puisniitudel on esindatud vilehäälned karmiinleevike ja Lääne-Eestile iseloomulik voot-põõsalind. Õnsates haabades pesitseb üksikute paaridena värvustore siniraag, kes küll ei kuulu laululindude perre, kuid äratav tähelepanu oma ragistava mänguhäälsusega ja silmapaistvate lennumängudega.

Omapäraseks kohastumuseks on rästaste (laulu- ja vainu- ja muustrastas) pesitsemine heinaküünides, mis rohkem kui kuskil mujal Eestis on levinud Matsalu lahe ümbruse puisniitudel. Nähtavasti on selle põhjuseks okaspuude puudumine, mis rästaste varajasel pesitsusajal (aprilli lõpp — mai algus) sunnib neid pesadele varju otsima ehitistes, kuna lehtpuud on sel ajal alles raagus. Heinaküünid on peatuspaigaks ka kodukakule, kes pesitseb õnsates haabades. Viimastes eelistab pesitseda roherähn, kelle vanad pesakoopad hõivatakse hiljem mitmete teiste suluspesitsejate linnuliikide poolt.

Jalutuskäik maikuu mõnel Matsalu lahe ümbruse puisniidul võimaldab meil tutvust teha enamiku meie laululindudega. Siin puuduvad ainult okasmetsadega seotud linnuliigid, sest mände ja kuuski kasvab Matsalu puisniitudel väga harva.

SINAVA SILMAPIIRINI

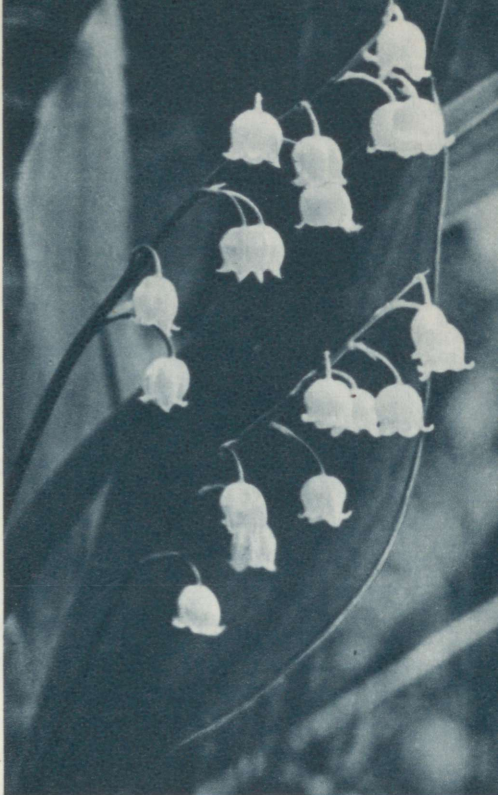
Kui põhja või lõuna poolt läheneda Matsalu siselahele, siis on harilikult lepavõsad need, mis külastajat saadavad kuni puiskasvu viimase piirini. Lepistikkudest lahe poole laiub juba avamaastik, mille järjekord on peaaegu alati üks ja seesama: rannakarjamaad, rannaheinamaad, roostik. Alles teisel pool lahte sinab uute metsade viirg, mis palistab lahte sealt-poolt.

Lepavõsad koosnevad harilikust lepast ja on mõnel pool õige ulatuslikud. Kui näiteks Lihulast matkata loode suunas Matsalu lahe poole, kulgeb meie teekond mitme kilomeetri ulatuses piki karjamaid, mida kõikjal läbivad hariliku lepa võsastikud. Kevadel on võsastikud õige vesised. Nende vahel karjamaa lagedamatel kohtadel pesitsevad isegi pardid ja mitmed kurvitsalised. Suve poole tahenevad lepikud ja kesksuveks kaob vesi peaaegu täielikult.

Harilik lepp on «umbrohi», mis on võimeline sirguma vähenõudlikemais kasvukohtades. Puiskasvu eelpostina piirab ta Matsalu lahte ümbritsevat lagemaastikku. Lindudest asustavad karjamaalepikuid vähesed: salu-lehelind, mõned põosalinnud ja pesa ehitamiseks harakas. Ent maiõhtutel rõkkavad siin sed lepistikud ööbikute laulust. On vähe puistuid, kus meie parimat laulikut leiduks nii rohkearvuliselt kui ümber Matsalu lahe. Seda märkas juba Russow, kui ta 1870. aasta kevadel sooritas esimese retke Ähmja mõisast lahe äärde. Loudon loendas 1909. aasta maikuu lõpul Väike-Rõude pargis umbes 40 laulvat ööbikut. Minu uurimisaastatel oli ööbiku laul eriti sage 1933. aasta kevadel Lihula karjamaalepistikes. Hiljem on ööbiku arvukus tunduvalt vähenenud.

Kui oleme seljataha jätnud lepistikud, avaneb meie ees Matsalu lahe äärne peaaegu puiskasvuta lagendik — meie külastuse sihtpunkt. Rannakarjamaad on selle lagendiku äärmiseks (välimiseks) servaks. Kõige laialdasemalt on nad lahe lõunarannikul levinud Penijõe—Suitsu jõe vahel ja Liustemäe juures, lahest põhja pool aga Keskvere-Rannamõisa all. Kõik nad on laudtasased ja peaaegu puiskasvuta. Kui Matsalu lahe ääres

33. Maikelluke õitseb Suitsu jõe
kalda ja teistel puisniitudel

34. Eksootilise välimusega
kuldkinga nimetatakse Matsalus
kukulinnu pastlateks

35. Lillaõieline kuradikäpp
uhkeldab toredas õiteehtes

36. Nagu kummalised putukad näevad
välja kärbesõie sametised õied

37 Metsõunapuul on roosakasvalged õied

38. Säravalt lumivalged on viirpuu õied, tumelillad nende tolmukad

39. Madal mustjuur on puisniitude kõige massilisemalt
õitsevaks kevadtaimeks

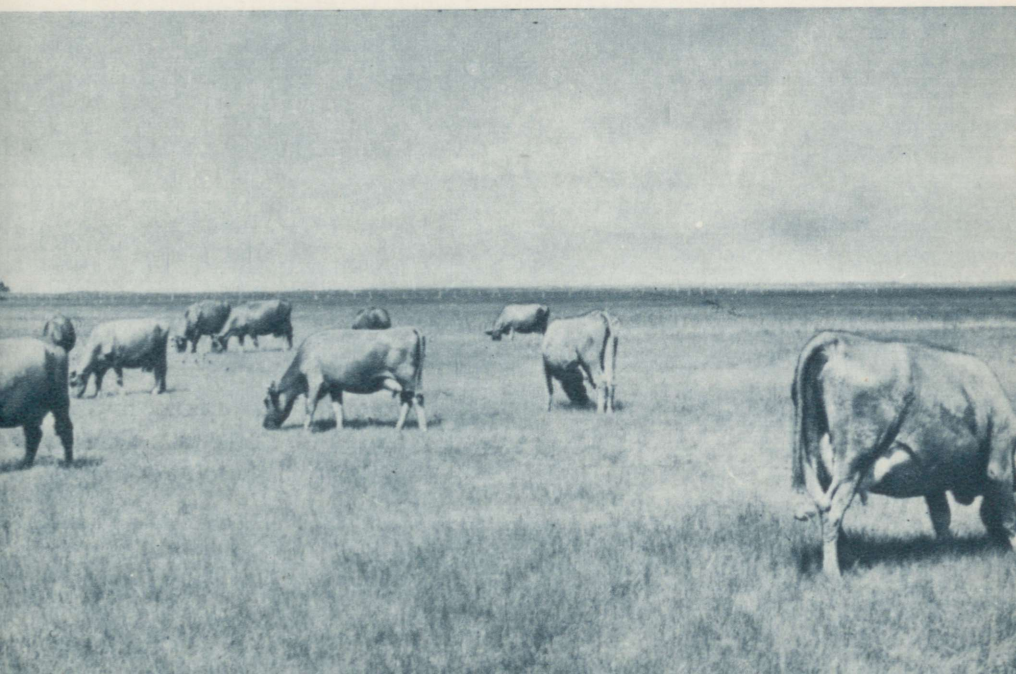
40. Matsalu metsa lagendik enne heinoaega

41. Lepavõsad on puiskasvu eelpostideks

42. Rannakarjamaad ja veistekarjad – need on Matsalu maastikupildis lahutamatud

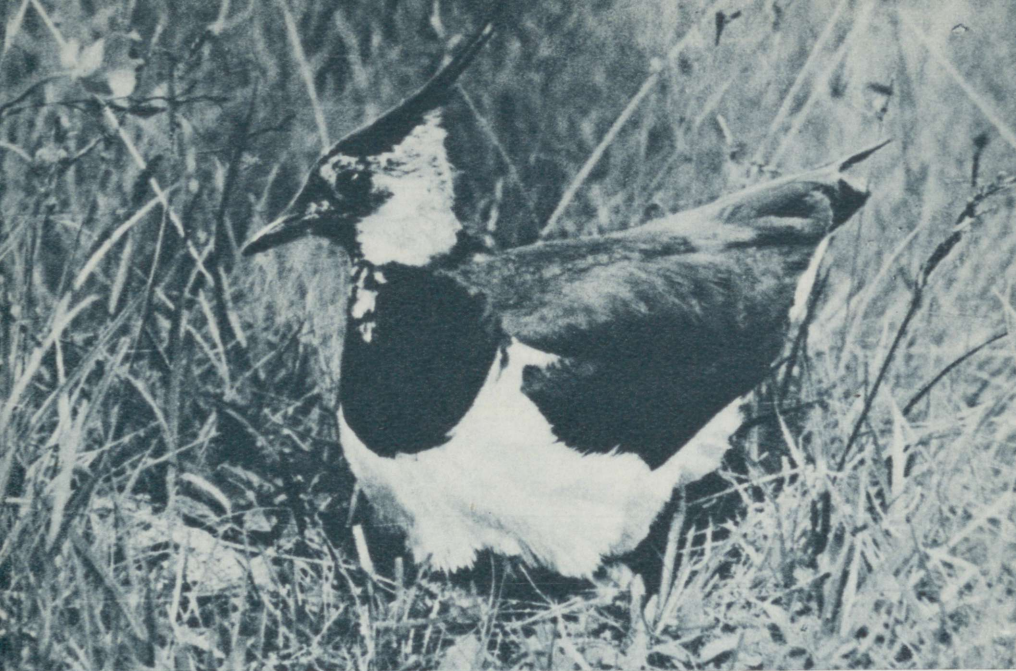

43. Kuldnokkade parv teel ööbimispaika

44. Mätlikud rannakarjamaad on pesapaigaks paljudele lindudele

45. Pesale laskuv kiivitaja

46. Kiivitaja pesa munadega

47. Karjamaal lebavad iidset rändrahnud

48. See kiviaed on valmistatud juba möödunud sajandil

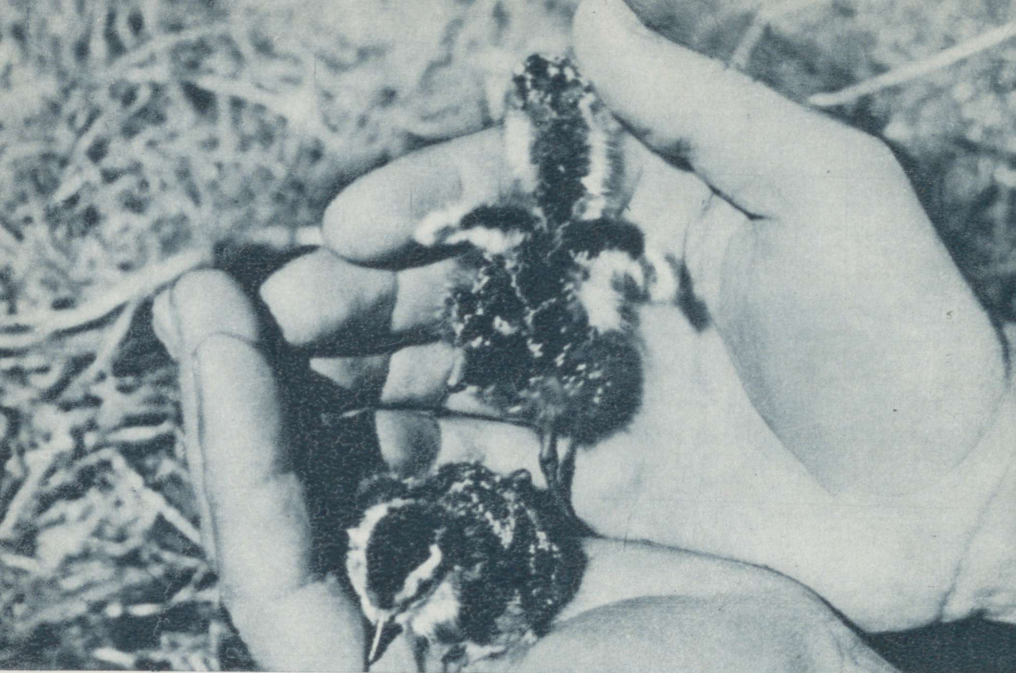

49. Juttselg-kärnkonn

50. Veelombid karjamaal, mis õhtuti kajavad juttselg-kärnkonnade kontserdist

51. Balti risla hiljuti koorunud pojad

52. Balti risla uudistab inimest mõne meetri kauguselt

53. Punajalg-tilder – ranniku üks kishimulisemaid linde

54. Sookiur on saabunud pesa juurde toiduga

55. Linavästriik on ranniku
tavoline elanik

56. Kividest laotud üle-
käigutee soonekohal

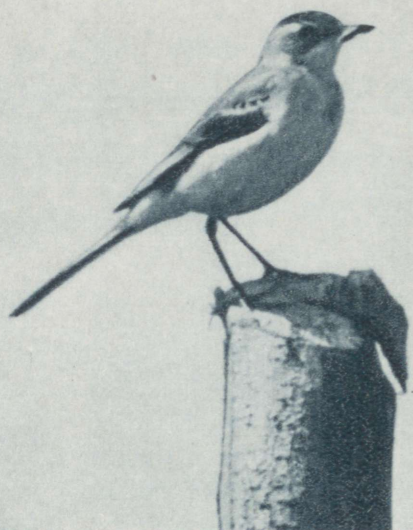

57. Vaade Kirbla pangalt Kasari luha suunas

58. Kasari luha laialdased niidud

59. Lambahänilane saabub luhta varsakapjade öitsemise ajal

60. Mustad tiivaalused iseloomustavad väikekajakat

61. Kalakajakal on pikad ja saledad tiivad

62. Kalakajaka pesa munadega ja koorunud pojaga

63. Suurkoovitaja lähenemas pesale

64. Suurkoovitaja pesa

juba ammust aega ei karjatataks suurt hulka kariloomi heinamaadest ülejäänud kehvematel aladel, puuduks siin ka see algupärane maastikutüüp. Tekkinud kaua aega kestnud karjatamise tulemusena, tundub see nüüd nii looduslikuna, selle ala jaoks nii tüüpilisena, et karjamaade looduskaitse alla võtmine koos teiste siinsete maastikutüüpidega kujunes iseenesest mõistetavaks vajaduseks.

Kummaline paradoks looduskaitse seisukohalt: selleks et Matsalu rannakarjamaid säilitada nende «looduslikus» olekus, on vaja säilitada ka karjatamist! Aga nii ja ainult nii võime rannakarjamaade loodust kaitsta hävimise eest. Karjamaade söövad rammusad kolhoosikarjad, kohati ka hobused manavad meie silme ette maastiku otsekui kustki lõunast — stepist või pustast.

Kui teraselt silmitseme karjamaade kevadist loodust, sel ajal kui on välja lastud esimesed veisekarjad, saame jälile ka karjamaamaastiku tekke saladustele. Kevadel on maapind alles märg ja pehme, sellesse sõtkuvad loomad sügavad jäljed. Murukamar katkeb, tekib rohulappide ja taimistumata mullaaukude mosaiik. Mullamätastesse ehitavad mullamurelased ja teised väikesed sipelgad oma pesad. Näib tõenäolisena, et sel viisil aastakümnete vältel toimides ongi kujunenud Matsalu mätlilikud rannakarjamaad.

Mätlike, kuid samuti ka tasaste rannakarjamaade iseloomulikuks elanikuks on kiivitaja, keda Matsalu lahe ääres pesitseb suurel hulgal. Vaevalt jõuab inimene jala tõsta rannakarjamaale, kui tema pea kohale kisama tõusevad mitmed kiivitajad, kelle pesad asuvad kaugemal. Kiivitaja on kõigile rannaelanikele hästi tuntud lind, kuid vaevalt julgeks võhik teda pidada kurvitsaliste seltsi kuuluvaks — niivõrd erinev on tema välimus ja lennupilt teiste kurvitsalistega võrreldes. Kiivitaja käitumine ja elutegevus reedab temas isegi selle linnuseltsi esindaja. Kurvitsalised on meie rannikute ja soode väledad lendajad, kelle enamikule on iseloomulikud kaunid vilehääliitsused ja huvitavad lennumängud.

Kiivitaja oma musta-valgelaigulise sulestikuga, sillerdavalt särava oliivroheka seljaga ja pika tutiga peas on kahtlemata ilus lind. Erinevalt enamikust teistest kurvitsalistest on tema tiivad laiad ja tõmbid, mis hästi silma hakkab lendavat kiivitajat vaadeldes. Kui kiivitaja kevadel oma pesapaiga kohal hoogsalt ühelt küljelt teisele viskudes lendab, tekitavad tema tiivad selgestikuuldava «vupvupvup...»-taolise õhuvihina. Sellele lisandub vali kilav kisa «kiivit», millest see lind on saanud oma nimegi.

Kiivitaja pesa on väheste kõrtega vooderdatud lohk maapinnas, milles lebavad neli kirjut muna. Neid võib leida juba aprillikuu keskelt alates. Rannakarjamaal paikneb pesa sageli

mättal, kuid mõnikord isegi sellisel omapärasel alusel, nagu selleks on kuivanud lehmasõnniku lasu. Kiivitaja munade kuju ja värvust tasub meelde jätta, sest sellised on ka paljude teiste kurvitsaliste munad: pirnikujulised, heledamal taustal tumepruunide laikudega, lebavad pesas teravaid tippepidi koos.

Eriti agressiivseks muutuvad kiivitajad pärast poegade munast koorumist. Pisikesed kiivitajapojad on kirju sulestikuga ja laia valge kaelusega, hulguvad mööda karjamaad koos vanematega ja hädaohu korral peituvad osavästi mõne mätta äärde, maapinnalohku või loomajälge, kust neid on raske leida. Suuremaks kasvades on nad nobedad eest ära jooksmas.

Et kiivitaja on rannakarjamaade üks arvukamaid elanikke, siis on temaga tutvuse tegemine igal matkajal lausa vältimatu. Tore on kevadel jälgida kiivitaja lennumanöövleid pesapaigal. Tülikas on tema lähedalolek aga sel juhul, kui on tarvis vaadelda teisi linde või neile lähedale hiilida pildistamiseks: siis muutub kiivitaja meie vaenlaseks, kes oma valju kisaga hoiatab meie vaatlusobjekte inimese lähedalolust.

Matsalu rannakarjamaade mõnedes kohtades, eriti kiidurama rohukasvuga aladel, karjatatakse ka lambaid. Neid valvab alati karjus koos karjakoeraga. Lambakarjad ei ole laheäärsetele karjamaadele aga kaugelki nii tüüpilised nagu veisekarjad ja lammaste tegevus pole karjamaade loodust kujundanud peaaegu mingil määral. Puuduvad siin ju kadakad, mida loopealsete karjamaadel lambad ümaraks kärbivad otsekui osavad aednikud.

Lehma- ja lambakarjad tõmbavad ligi putukaid, viimastele tulevad jahti pidama mitmed linnud. Kariloomade juures lendleb alati suitsupääsukesi ja sageli näeme karjamaadel ka lambahänilasi. Eriti tugeva mulje jätavad lagedaid karjamaid toiduotsimiseks külastavad kuldnokkade suured parved. Nüüd võime sattuda kentsaka vaatepildi pealtnägijaks, kuidas üks või mitu kuldnokka on laskunud magava lehma turjale ja karielajas tunneb nähtavasti mõnu nende väikeste karvapuhastajate tegevusest. Lehm mäletseb rahulikult edasi ega lase ennast kuldnokkadest häirida.

Rohelise ja tumepruuni samblakatte all lebavad karjamaadel iidsed rändrahnud. Juba isaisade aegadest on nad siin, kuid iga uus aastakümme vähendab nende arvu. Põlised Matsalu talupojad valmistasid neist kiviaedu karjamaa ja põllu piirile, külavaheteede äärde ja kasutasid neid majavundamentide jaoks. Nüüd puhastavad kolhoosid ja sovhoosid oma maid agarasti kividest, vedades neid nende igipõlistest asukohtadest traktoritega välja.

Matsalu lahe ranniku kõige võimsamateks kivimürakateks on kaks hiiglarändrahn — Näarikivid Metsküla-Saastna rannikul, mis on seotud legendidega ja võetud looduskaitse

alla. Suuremate kivide külve leidub looduskaitseala piiridel ja nii mõnigi neist vääriks samuti looduskaitset.

Kiviaedades ja kokkuveetud kivide hunnikutes pesitsevad linavästrik ja kivitäks. Viimane on tüüpiline elanik kivistes piirkondades ja kannab ka õigustatult oma nime. Korduvalt on leitud kivitäksi pesi Matsalu karjamaadel üksikute suurte kivide all õõnsustes.

Rannakarjamaade sagedasteks elanikeks on põldlõoke ja sookiur. Mõlemad eelistavad madalmurusaid alasid ja sellepärast on just karjamaad neile kõige sobivamateks elupaikadeks. Nende pesad on hästi varjatud üleulatuvate rohututide alla, kust neid on raske leida. Küll aga juhtub sageli, et karjamaal lehmad pesad puruks tallavad. Sellest hoolimata peavad põldlõoke ja sookiur visalt kinni Matsalu rannakarjamaadest.

Kevadel ja sügisel katavad rannakarjamaid paiguti üsna ulatuslikud veeloigud. Need pole kuigi sügavad, harva üle meetri. Kesksuveks kuivab enamik lompe, jäävad ainult kõige suuremad, mis on kitsaste veesoonte kaudu Matsalu lahega ühenduses. Püsivaks ja suurimaks selliseks on Saastna lähedal asuv Sauemeri, mis avaneb Teorehe järve kaudu Topi lahte. Mõnikümend aastat tagasi püsis kogu suvi vesi ka Äärenurga karjamaal, lahest paar kilomeetrit eemal Tarntso lompides.

Sellised, olgugi ajutised lombid, on meelepäraseks asukohaks paljudele vee- ja rannikulindudele. Mõni paar kalakajakaid, räga- ja luitsnokk-parte, punajalg-tildreid, mustsaba-viglesid ja mõnda teist soolindu pesitseb nende ääres kindlasti. Mai- ja juunikuus kajab lompide madal vesi, eriti õhtuti, juttself-kärnkonnade kõrisevast krooksumisest. See huvitav kahepaikne tavatseb kudemise ajal viibida hulganisti koos. Meil on ta levinud ainult Lääne-Eesti rannikulähedastel aladel. Juttself-kärnkonn on tavalisest kärnkonnast väiksem ja tema pruuni, tumedalaigulist selga läbib helekollane triip.

Kohati leidub karjamaadel soonekohti, suurvee ajal veega täituvaid pikki nõgusid, mis on üle kümne meetri laiad ja kuni meeter sügavad. Soonekohtade põhi on sitkelt savine ja täis sügavaid loomajälgi. Et neist ka veerohkel ajal üle pääseda, selleks on kohalikud elanikud soonekohtadele ladunud suurematest kividest teerajad, mida kasutati kariloomade juurde ja paadisadamatesse jõudmiseks. Praegu on need kivirajad kaotanud oma tähtsuse, kuid mälestusmärkidena endistest aegadest pakuvad nad ajaloolist ja etnograafilist huvi.

Kidur on rannakarjamaade taimkate. Lopsakam on see soonekohtades ja muudes nõgudes, kus kasvavad niiskuselembesed taimed, nagu veepinnal ujuvate lehtedega parthein, kuldkollase õiega sootulikas ja imekena särjesilm. Kui juuni-

kuus soonekohtade veepind valendab õitsvate särjesilmade pisikestest õiekarikatest, pole sellest kaunimat vaatepilti. Vanarahvas omistab särjesilmale paha omadust tekitada inimese nahale alguses valusasti sügelevaid ja hiljem lõhkevaid «merekärni». Kui paljajalu läbi minna madalast veest, kus kasvavad särjesilmad, võivad jalad hiljem «lõhki minna» merekärnadest. Tegelikult pole aga särjesilm merekärnade tekitamises hoo-piski süüdi. Nende põhjustajaks on särjesilmaga samades asukohtades esinevad pisikesed mageveeloomad — taimekujulised hüdrad, kelle kõrverakud võivad inimese jalgu nii nagu nõgesed kõrvetada.

Rannakarjamaade soistes nõgudes kasvab suurte kogumikena punapruunide pähikutega tõmmu kõrkjas, saledavarreline valkjate õitega rand-õisluht ja pisike roosaõieline rannikas. Merelähedastel aladel, mis ajuti veega üle ujutatakse, esineb tuderluga. Tuderluga moodustab oma siledate läikivroheliste vartega tihedaid niite, äratav tähelepanu oma vänge lõhna poolest, mis mõjule pääseb pärast mahaniitmist. Neil aladel võime varasuvel kohata ka rand-maasapi sügavroosasid õiekobaraid.

Rannakarjamaade tasastel kuivematel kohtadel on maapind kariloomade poolt kõvaks tallatud ja muru lühikeseks söödud. Lubika mustjad nupud (mustpea; nagu teda lahe ääres nimetatakse), pääsusilma roosakad, aas-hundihamba lillad ja karvase hundertubaka helekollased õied, segi kassikäpa roosa-valgete õienuppudega, elustavad kevade poole rannakarjamaade tagasihoidlikku muruvaipa. Kesksuve poole luitub karjamaade rohukamar ja omandab kõrbenud ilme. Alles kui hilissuvet vihma tuleb, hakkab see veel kord kirendama, aga sedapuhku juba sügisese seanupu kollastest ja ädallille valgetest õitest.

Sellised on Matsalu rannakarjamaade taimeriigi mõningad iseloomulikud esindajad. Võrreldes õiekirevate puisniitudega ja isegi rannaheinamaade rohuväljadega, ei ärata rannakarjamaade taimkate erilist tähelepanu. Seda ei saa aga ütelda rannakarjamaadel pesitsevate mitmete linnuliikide kohta, kellest peale eespool mainitute hakkavad oma elava tegevusega silma veel kaks kurvitsalist.

Soonekohtade ja muude niiskete nõgude ümbruses kohtame sageli balti rislat. See väga julge rannikulind on rästast veidi väiksem ja musta kõhualusega. Märgates inimest lähenevat pesapaigale, tõuseb ta mättale või kivile ja kuristab sealt lähenejale õrnalt «grui-grui...» vastu. Ära lennates hüüab ta kõrgel «trrii». Huvitav on jälgida balti risla mängulendu pesapaiga kohal: väristades tükk aega kiiresti tiibadega, sirutab ta nad kumeralt ettepoole ja liugleb madalamale, et varsti jälle tõusta.

Balti risla pesa peitub madalas karjamaarohus ja, nagu kõigil kurvitsalistel, on kõrtega vooderdatud maapinnalohk. Täiskurna nelja kirju munaga leidub maikuu esimesel poolel. Möödunudaastase rohukuluga aladel võib mitu paari balti rislasid pesitseda lähestikku koos, mis jätab mulje haudeasundist. See on aga juhuslik kokkusattumine, sest balti risla on tegelikult üksikpesitseja.

Pärast poegade koorumist jätab balti risla pesapaiga maha ja siirdub karjamaade niiskematesse osadesse, kus kõrgem taimestik pakub poegadele paremat varju. Juuni lõpul hakkavad noored rislad, kelle ülapool on roostjas ja kõhualune valge, lendama. Hiljem kogunevad nad salkadesse, et juulis-augustis lahkuda. Selleks ajaks on peaaegu kõik balti rislad Matsalu lahe siseosast juba kadunud ja koondunud avamere äärde. Põhjapoolsete rislade läbiränne kestab suurte salkadena veel septembris ja oktoobri alguseski.

Rannakarjamaade väga tähelepanuväärseks elanikuks on punajalg-tilder — rästast veidi suurem, pikkade heelpunaste jalgadega ja punase nokaga kurvitsaline. Kui ta meie pea kohal edasi-tagasi lendleb, võib selgesti näha tema tiibade laialt valget tagaserva, mis kõigist kurvitsalistest on omane ainuüksi punajalg-tildrile.

Punajalg-tilder tavatseb palju häälitseada. Lenneldes õhus, istudes mättal, kivil või aiapostil, sõimleb ta meid ärevalt «tliuk-tliuk...» Lennul vilistab ta kõlavalt «tlüü-lülülü...» ja flöödib oma mängulaulu «tüliu-tüliu-tüliu...» Alati esineb ta üksikute paaridena ja väiksemaid salku moodustab vaid rändeajal. Nii nagu kiivitaja, seab ka punajalg-tilder oma äreva kisaga kõik rannikulinnud häireseisukorda, kui ta märkab lähevat inimest või muud arvatavat vaenlast.

Pesa ehitab punajalg-tilder, nagu kõik kurvitsalised, rohu sisse ja pärast poegade koorumist koondab nad vesiste nõgude kaitsvasse taimestikku. Nüüd võib kohata mitmeid punajalg-tildri perekondi lähedasel alal. Äraränne toimub peaaegu märkamatu.

Sinava silmapiirini rulluvad meie ees lahti Matsalu lahte piiravad ääretud legendikud. Rannakarjamaad oma üksluisse maastikupildiga tunduvad meile kõige igavamadena. Kaugeal tagapool kummuvad aga uued vormid ja sillerdavad uued värvid. Kuumenenud maa ja jahe vesi oma kontrastidega paneb lahe ümbruse õhu päikesepaistelisel suvepäeval virvendama ja võime sattuda huvitavale loodusnähtusele — õhupeegeldusele.

Meenutan üht sellist 16. augustil 1929. Selgel päikesepais-telisel ja soojal keskpäeval oli Rannamõisa juures kaugele edelasse Matsalu lahe suunas vaadates näha lage veeväli ja selle taga paistis kauge mets. Eemal karjamaal söövad veised

ja niitudel hajutatud heinakuhjad näisid kerkivat otse veest. Kangastus kestis poolteist tundi ja kadus siis, mille järel tõusid äikesepilved ja lõuna suunas hakkas sadama vihma.

Sääraseid õhupeegeldusi kohtab Matsalu lahe ümbruses hilissuvel ja varasügisel sageli. Kord on need metsad ja mere- saared, siis laevad ja inimasulad, mille ähmased kujud mere kohale madalale õhku kerkivad. Matsalu lahte ümbritsevad lagedad alad on seega kõhaks, kus meil näha võib fatamorf- gaanat.

Sügisel, kui taimestik hakkab luituma ja kariloomad aetakse lautadesse, muutuvad rannakarjamaad kõledaks ja troostituks. Augustis-septembris juba, kui lahkunud on viima- sed haudelinnud, haarab meid karjamaadel kõndides suur tüh- justunne. Veel laskub rannikutele põhjapoolsete kurvitsaliste salku, veel kõlab kõrgel õhus ülerändavate sookurgede kur- luutamine ja meie jalgade eest tõuseb lendu üksikuid sookiure. Kuid suurt läbirännet, mis sel ajal kihava eluga täidab välis- lahe rannikud ja meresaaired, ei ole siselahe ääres märgata.

Nii nagu kevadel, täituvad karjamaade soonekohad ja nõod nüüdki veega, kuid sedapuhku on nad tühjad lindudest. Harva võib lompidel kohata mõnd partide salka või kaldal saaki luuravat hallvarest. Ronga karm kronksumine, aiaposti! istuva hallõgija kõle krääksumine või madalal karjamaa kohal lendleva väikepistriku kilkamine on siin praegu ainsateks linnuhääleteks.

Peagi jäätuvad lombid ja vinge tuul hakkab rohukulusse tuiskama lund. Nüüd on karjamaad lõplikult tühjenenud ja kellelgi pole neile enam asja. Avarad lumelagendikud katavad varsti künkad ja nõod. Mitme kuu vältel pole siin nüüd mär- gata mingit elu.

PÕHJAMAA ROHTLAS

Eesti lagedate maastike hilisemaks saatuseks on metsastumine, kui seda ei tõkesta inimene. Puiskasvu takistavaid looduslikke tegureid, nagu sagedased veetõusud ja liigniiskus, esineb meil üsna vähestes kohtades. Nendeks on eelkõige jõgede ja järvede äärsed luhad. Kuna tõusuveed selliseid alasid ka väetavad, kasvab siin lopsakas rohi, mistõttu luhad on olnud juba inimpõlvede vältel ihaldatud heinamaadeks.

Kasari luht on üheks ulatuslikumaks looduslikuks rohumaaks. Nagu juba nägime, oli ta hiljutise ajani veel väga looduslähedane: peale heinategemise oli inimesel harva luhta asja, välja arvatud üksikud kalamehed, kes Kasari jõe harusid kasutasid mõrdade sissepanemiseks.

Endistel delta uhtniitudel, mis seisid kogu suve vee all, kasvas enamasti tarnadest ja teistest lõikheinalistest koosnev väheväärtuslik hein, mis andis suurt massi. Sagedate üleujutuste tõttu ei saanud puud-põõsad luhas kasvada, mille tagajärjel oli luht täiesti lage. Kuivenemise tõttu on luht nüüd paiguti põõsastuma hakanud, kuid heinaniitmene hoiab ta enamikus ikka veel lagedana. Heinasaak on luhas aga pärast jõgede süvendamist tunduvalt vähenenud.

See põhjamaa rohtla laiub meie ees kogu oma avaruses, kui seda vaadelda kustki kõrgemalt. Kõrgendiikke on luha ääres siiski vähe ja tavaliselt takistab väljavaadet luha pool kasvav võsa. Avar vaade avaneb luhale Kirbla pangalt või Kloostri kõrgendikult, vähe on selliseid kohti põhja pool luhta.

Tarvitseb aga kesksuvel, enne heinaniitmist, jalgsi matkata luhta, et veenduda kogu luha avaruses. Keskluhas on süvendatud Kasari jõgi jälle hakanud taimistuma ja selle koolud on täis järvekõrkjat ja kupulehti. Suureks erinevuseks endisest on see, et vesi voolab sügaval kallaste vahel.

Luha pind on laudtasane ja peale Kasari jõe kaldavallide leidub siin harva kõrgemaid kohti. Üheks tähelepanuväärsemaks kõrgendikuks on mõni meeter üle Kasari delta tõusev

Neidsaaremägi, mille lagi on kaetud rändrahnudega ja kus kasvab üksikuid suuremaid puid. Rohkem kui saja aasta eest olevat Neidsaaremäel asunud isegi kõrts, kus ristelnud üle luha käivad taliteed. Praegugi veel võib siin näha kaevu aset, mida heinalised on kasutanud vee võtmiseks hiljemgi.

Luhta, eriti Kasari jõe endisele suudmele, on viimastel aastakümnetel kasvanud kaski, leppi ja pajupõõsaid. Kõik need tunnistavad üleujutuste mõju lakkamist või vähenemist. Kuid peale endise suudmeala, kus kohati on sirgunud tihe pajuvõsa, annavad nad luhale ilmet vaid üksikutes kohtades. Ikka veel on Kasari luht laialdane lagendik, kus voogab tarnastik ja mis kevadtaimede õitsemise ajal kirendab kord kollastes, kord valgetes värvitoonides. Eriti värviküllane on luht maikuu alguses, kui varsakabjad puhkevad õitsele.

Sel ajal saabub ja lendab luhast rohkel arvul läbi lambahänilane. Tema alapool on niisama kollane nagu varsakabja õis. Istudes mõnel kuivanud rookõrrel või raagus oksal, laseb ta kuulda oma kilavat kutsehüüdu ja ühel kohal paigal lenneldes sidistavat laulugi. Peagi võib lambahänilast kohata juba pesa ehitamas, mille ta paigutab tihedasse rohtu. Samal ajal kui luhaheinamaade lambahänilased pesitsevad, käib põhjapoolsete hänilaste — tumedapäiste põhjahänilaste läbi-ränne. Lambahänilane on laialt levinud mitte ainult Kasari luhas, vaid ka Matsalu lahe äärsetel heinamaadel ja karjamaadel. Sageli võib teda kohata kariloomade juures putukaid püüdmäs.

Samale perioodile langeb ka paljude teiste luhalindude pesitsusaeg. Kasari deltal esines kunagi arvukalt kalakajakas, ent nüüd on enamik neist ümber asunud Matsalu lahe rannikutele ja meresäärtele. Luha ja lahe siseosaga seotud kajakatest on kalakajakas kõige suurem ja tugevam — umbes varesesuurune ja jõulise, läbitungiva häälega. Kui ta kisab oma kilavat «kaijak, kaijak»-taolist paarimishüüdu, tekib tahtmatult mõte, et rahvas on ristunud kõik need valgesulised rannikulinnud, keda meil esineb seitse liiki, just kalakajaka häämitsuse järgi kajakateks. Kalakajakas karjub omaenda nime nii lennul kui ka maas või kuski kõrgemal esemel istudes. Meeleldi peatub ta mätastel, kividel ja postide otsas, kuid sageli ka heinakuhjadel, küünide katustel ja isegi puude otsas. Kui kajakad lendavad põldudele, ennustab vanarahvas tormi. Koos teiste siselahe kajakatega külastab põlde ja karjamaid sageli ka kalakajakas.

Siselahe kajakatest on kalakajakas parim lendaja. Pikad saledad tiivad tõstavad ta kõrgele õhku, kus ta suuri poognaid ja ringe tehes keerleb liikumatuil tiivul. Tormidega hõljub ta madalal lainete kohal ja otsekuu tuult trotsides lendab sellele vastu. Aga kui ta pesapaigale tungib inimene, ründab ta rahu-

rikkujat tugeva tiivavihinaga järsku alla laskudes otsekui hävituslennuk. Kõlavate hüüetega annab ta märku oma erutusest ja püüab soovimatut külalist minema kihutada.

Kasari luhas ja rannaheinamaadel ehitab kalakajas oma tüseda, kuivadest rohukõrtest koosneva pesa enamasti tarnamättale või maa peale rohu sisse, kuid ka kuhjalavadele. Kolm nõrgaläikelist kirjut muna lebavad varjamatult pesas. Suuri haudeasundeid kalakajakas ei moodusta — ta pesitseb kas üksikult või hõreda, laialipillatud kolooniana. Kus aga kalakajaka pesi on tihedamini, seal on selle põhjuseks soodsad maastikulised tingimused.

Kalakajaka poegi katab hallikas udusulestik, mis on kirjutad tumepruunide ebakorrapärase laikudega. Varsti pärast koorumist lahkuvad pojad pesast, et vanemate kaitse all uidelda luha rohus. Kui kajakapojad kasvavad suuremaks, hakkavad nad ise toitu otsima ja hädaohu lähenedes peidavad endid osavasti rohu vahele.

Rannaheinamaadel, mitte niivõrd Kasari deltal kui Matsalu lahe ääres, elutseb ka meie pisem kajakas — hakist väiksem graatsiline väikekajakas. Ta pea on süsimust ja jalad helepunased. Värskes sulestikus on väikekajaka alapool õrnroosa ja kui ta õhku tõuseb, näitab ta oma musti tiivaaluseid, mis on omased ainult sellele kajakaliigile. Väikekajaka arvukus on üksikutel aastatel väga kõikumine ja sageli vahetab ta oma pesapaiku. Mõnikord pesitseb ta koos naerukajakatega roostikus, teinekord roostikuvahelistel lõmpsiaukudel, kuid kõige sagedamini siiski rannaheinamaade tarnastikus ja vee ääres mätastel. Viimastel aastatel on väikekajakas Matsalu lahe ääres jäänud õige väikesearvuliseks.

Väikekajakas on väga seltsinguline ja tavatseb pesapaikade kohal mitmekesi koos lennelda. Siis tõuseb ta üsna kõrgele, kust kuulda laseb omapärasest mänguhääletsust, mis kõlab kui «kljää-kä, kljää-kä...» Inimest tuleb ta uudistama mahedate «tlet, tlet»-hüüetega, laskudes mõnikord nii madalale, et peaegu riivab pead. Kui on kohal juba üks väikekajakas, seltsivad talle peagi teised ja varsti on terve seltsing neid imekauni sulestikuga ja meeldivate hääletsustega linde inimest söimlemas.

Väikekajakas eelistab pesitsemiseks siseveekogusid ja ka Matsalu lahe ääres on tema peamiseks elualaks siselaht. Läbirändel kohtab väikekajakat sageli mere ääres. Mõnedel aastatel leidub teda rohkesti läbirändel maikuus ja on olnud aastaid (näit. 1935. a.), kus Matsalu lahe siseosas on arvukalt peatunud mittepesitsevate väikekajakate seltsinguid.

Kõige laialdasemad lagedad heinamaad esinevad Kasari luhas, eriti selle lääneosas. Kuid avaraid luhaniite leidub ka lahe kirdeosa ääres Keskvere—Rannamõisa all ja lahe lõuna-

rannikul Suitsu jõe ja Matsalu vahel. Peale selle on nad levinud lahe kagusopi ääres (Äärenurga), Haeska pool ja samuti lahe saartel (Täku saar, Haeska Suurrahu jt.). Kui varsakapjade õitseage on lõpukorralt jõudnud, hakkavad luhaniitudele ilmet andma ahta- ja laialehiste villpeade villatuttidest valendavad väljad. Üldse hakkab luhas nüüd domineerima valge värvus, sest märgadel niitudel on samal ajal aas-jürilille ja vesistes lompides ubalehe õitseage. Viimane on üks kaunimaid luhataimi, mis oma kolmeliste lehtedega ja säbruliste valgete õitega äratav võhikugi tähelepanu.

Sel ajal on munad või äsjakoornud pojad pesas Kasari luha ja Matsalu rannikuheinamaade suurimal ja hääleandekamal kurvitsalisel — suurkoovitajal. See varesesuurune, pruunikashalli sulestikuga, kõrgejalgne ja pika, vibujalt kõvera nokaga lind esineb üksikute hajusate paaridena. Sellest hoolimata on suurkoovitaja nende laialdaste luhaniitude iseloomulikumaid linde. Tema kõlavad vilehääled kostavad kaugele ja eriti meelikõitev on koovitaja trillerdäv, kaunikõlaline mängulaul, mis hakkab helisema juba aprillikuus ja saavutab kõrgpunkti mais. Kui mitu suurkoovitajat luhas samaaegselt häälitsevad, kõlab see nagu kaugete kellade muusika.

Koovitaja arvukus on viimase nelja-viiekümne aasta vältel Kasari luhas vähenenud. Raske on sellele põhjust leida, sest luha kuivenemine ei tohiks selles olla peamine. Mujal Läänemere ümbruses võidakse viimastel aastakümnetel täheldada suurkoovitaja elupaikade vahetust — ta on luhtadest ja soodest üha enam elama asunud kultuurmaastikule, isegi põldudele.

Nii nagu teistelgi kurvitsalistel, paikneb ka suurkoovitaja pesa maapinnal ja tema neli pirkujulist muna asetsevad pesas ristikujuliselt, teravaid otsi pidi koos. Suurtest rohekaspruunidest, tumedalaigulistest munadest koorunud pojad lahkuvad pesast varsti ja asuvad koos vanematega tegutsema heinamaa soonekohtadele või roostiku äärde, kus nad viibivad kuni lennuvõimestumiseni.

Samasugustel lagedatel heinamaadel elutseb ka mustsaba-vigle, koovitajast väiksem, kuid väga kõrgejalgne ja pika sirge nokaga, punakaspruuni sulestikuvärvusega kurvitsaline. Peale Kasari jõe suudmeala leidub teda peaaegu kõikidel laheäärsetel heinamaadel, kuid ka karjamaadel ja mujal lagedatel aladel, isegi lahe saartel.

Mustsaba-vigle on väga häälekas lind, kelle lühike vali «kvi-iiet» saadab inimest kogu aeg, kuni see viibib vigle elualal. Samas kõlab ka ta omapärane mängulaul «vidö-vidö-vidö...», mida kuulda lastakse lennul. Erutuses muutub see hüüd kiireks helireaks, millega ta jälitab ülelendavaid hallvareleid, kalakajakaid ja teisi linde. Sageli peatub vigle kivi-

del, aiapostidel ja teistel kõrgematel esemetel, kust tal on hea väljavaade ümbrusele.

Mustsaba-vigle rohekad munad on ähmaselt kirjatud tumedama mustriga, vastandina teistele kurvitsalistele, kelle munade kiri on teravate piirjoontega. Kui mustsaba-vigle munadele laskub, kohendab ta neid enne hoolega, haarates munad oma kõhusulgede vahele. Sama toimingut võime näha ka teiste kurvitsaliste juures, kellel haudumise ajaks osa kõhusulestikku välja langeb, moodustades nn. haudeplekke.

Heinamaarohus paikneb ka tikutaja ehk möhitaja pesa. See kirju sulgkuuega, väga pika nokaga, kuid suhteliselt lühikeste jalgadega lind on hoopis teiste maneeridega kui teised lagedate niitude kurvitsalised. Tikutaja peitub viimase võimaluseni rohus ja, alles kui inimene on talle jõudnud paari meetri kaugusele, lendab kääksuva hüüdega üles. Õhus lenneldes kuulduv temalt «mhö-mhö-mhö...»-taolist möhitamist. See ongi tuntud häälitus, mille järgi tikutaja on saanud oma kohaliku rahvapärase nime — möhitaja. Maapinnal tegeldes häälitseb tikutaja rütmikindlat «tikut-tikut-tikut...», mis on aluseks olnud tema kirjakeelsele nimele.

On midagi meeliköitvat viibida õhtuses luhas, kui heinamaade kohale hakkab kerkima valge udu ja õhk lööb värelema taeva all lendlevate tikutajate möhitamisest. Viskudes kumeras kaares allapoole, tekitavad tikutaja äärmised saba-suled õhus vibreerides väriseva heli, mis on tõeline «instrumentaalmuusika». Tikutaja on suurelt osalt videvikulind, kes elavamalt hakkab tegutsema õhtu saabudes. Kuigi tikutaja on üsna erakliku eluviisiga, võib soodsatel kohtadel pesitseda lähetikku koos mitu paari.

Tikutaja elutseb Kasari luhas ja kõikidel Matsalu lahe äärsedel heinamaadel, karjamaadel ja märgadel puisniitudel. Ta eelistab vesisemaid niite, mistõttu kuivendustööd luhas ja lahe vahetus läheduses on ahendama hakanud tema elualasid. Nii võib täheldada luhas tikutaja arvukuse vähenemist, võrreldes varajasemate aastakümnetega.

Kasari luhas jõe kaldavallidel ja vanadel kuhjalavaasemetel, rannaheinamaade paremini väetatud kohtades, leiame kasvamas kollakasroheliste õitega, üle mehekõrguse kikkaputke. See on nende rohtlate suurim rohttaim, mis mõnel pool esineb kogumikkudena ja annab luha lagedale taustale meeldiva vahelduse. Kikkaputke dekoratiivsus on silmapaistev aga ka üksikult kasvades. Selle katva lehestiku alla poevad hädaohu eest varju nii mõnedki luha lennuvõimetud noorlinnud, siin võime leida pardipesi ja mõndagi muud huvitavat.

Luhaheinamaade teiseks suureks putkeliseks on heinputk. Kohalikud karjapoisid meisterdavad heinputke õõnsatest vardest «vesipüsse», millest pitsivad üksteisele vett. Peale paljude

tarnaliikide on luhaniitude iseloomulikeks taimedeks mitmed kõrrelised — kastehein, kastevarre-liigid ja teised. Soistel niitudel leiame sageli roosaõielise soo-kuuskjala, ilusate siniste õitega soo-lõosilma ja saleda tihashaina. Loigukohtades õitseb pihlalehine soopihl, mille õied on sametjad karminpunased, lihav roosaõieline kukesaba ja kollaste õietupsudega ussilill. Jõgede kaldavallidel ja kraavikallastel vohavad suurte kogumikena pikalehine mailane ja varemerohi. Need kõik on Kasari luha iseloomulikud taimed.

Vesistes loikudes ja kraavides õitseb suve alguses kollane võhumõök — luha iludus. Sagedane see siin ei ole, aga kus võhumõök kasvab, seal enamasti alati kogumikkudena. Vastandina kikkaputkele ei ole võhumõõgaga seotud ükski lind ja harva külastab tema õisi mõni putukas. Võhumõõga teravad siledad lehed ei paku võimalusi lindudele pesaehitamiseks, selle vartele ei tavatse laskuda väikesed luhalinnud ja katet ei paku nende kogumikud kellelegi.

Ronides kõrgele kuhjalavale ja heites pilgu üle luha, kohatame kaugemal väikest kõrgendikku, mille rohus aeg-ajalt hüplevad mingid tugeva rästa suurused kirevad linnud. Igaüks neist on teisest erineva värvusega. See siin on tutkaste — luha riiukukkede mänguplats. Riiukukkedeks nimetab neid linde rahvas ja see nimi sobib neile ülihästi.

Omapärasemaks luhalinnuks muudab tutka ühelt poolt tema sulgkrae, teiselt poolt tema võitlusmängud. Sulgkrae kaunistab ainult isatutka rinnaesist ja lisaks sellele esinevad tal peas kohevile aetavad suletutid. Omasugustega kakeldes aetakse sulgkrae laiali ja kilbitaoliselt kehast eemale. Mõnedel isatutkastel on sulgkrae must, teistel valge, kolmandatel pruun, hall, punakas, kollakas või kirju. Kahte täpselt sama värvusega sulgkraega isatutkast leidub vaevalt. Kehasulestik on aga kõigil ühesugune — pruunikas, tumedama mustriaga. Ematutkas on isatutkast märksa väiksem, ilma sulgkraeta ja hallikaspruuni sulestikuga, millel on tumedamad vöödid ja laigud. Isatutkas on peaaegu hääletu lind, emalinnult kuuldu pesapaigal tasast summutatud hüüdu.

Maikuu külastavad Matsalu lahte tutkaste loendamatud rändesalgad. Leidub päevi, kus siin peatub tutkaid kümneid tuhandeid. Enamik lendab peagi edasi põhja poole, kuid kohale jääb üsna arvukalt emalinde pesitsemaks ja samuti isalindude ümberhulkuvaid salku. Tutkad kindlaid paare ei moodusta, nad on polügaamsed¹ linnud.

Tutkaste mäng on huvitavaks vaatepildiks igale loodusesõbrale. Luha mõnele kõrgemale kingule laskub salk isatutkaid — harva rohkem kui paarkümmend isendit. Mõni aeg on

¹ Polügaamia — mitmikabieli, mis on linnurigiis üldiselt haruldane.

linnud vaiksed, nokitsevad oma sulestikus või puhkavad. Äkitse-
selt elavneb tutkasalk. Kaks isalindu asuvad vastamisi, ajavad
kohevile sulgkraed, nokivad midagi võitlusind ka teisi ja varsti
on käimas üldine kähmlus. Nokaga hoope jagades ja jalga-
dega vastasele näkku hüpates, mida viimane püüab sulg-
kraega tagasi tõrjuda, käib võitlus. Vahel tüdinevad mõned,
asuvad puhkama või toitu otsima, et mõne aja pärast uue part-
neriga kisklemist jätkata.

Tutkaste võitlusmäng on siiski üsna süütu «turniir», kus
kunagi verd ei valata ja harva juhtub ka vastase muudlaadi
vigastamist. Mõned kaotatud suled, tühised kriimustused —
see on kõik. Kui kaklus on läbi, seltsivad isatutkad üksteisega
suurepäraselt ja salgas koos nad lendavadki. Juulikuus lan-
gevad isastel välja kraesuled ja lakkavad võitlused.

Võitlusplatse külastab mõni ematutkas, kes leiab siit
endale kaaslaste ja kaob sellega kaugemale. Pesa juures on
ematutkas väga rahutu, lendab tülitaja ümber ja püüab seda
eemale meelitada. Äsjakoorunud tutkatibu on ilusamaid
linnupoegi: tal on pruunikas, tumedatriibuline sulestik, mis sel-
jal on täis tikitud kuldkollaseid tähne.

Matsalu «linnuparadiisi» tähtsamateks esindajateks olid
omal ajal mitmesugused pardiliigid. Neil aegadel tundis in-
mene selle koha vastu huvi vaid jahipidamise seisukohalt. Par-
tide paradiisiks nimetati seda jahimeeste seas. Partide üheks
tähtsamaks elualaks on Matsalu jäänud veel tänapäevani,
ehkki siin parte enam pole nii palju nagu aastakümneid tagasi.

Looduskaitseala asustavad ühelt poolt ujupardid, kes on
seotud heinamaadega ja roostikega, ning teiselt poolt sukelpar-
did, kes meelsamini pesitsevad meresartel ja avamerd kaudu
läbi rändavad. Kasari luhta ja Matsalu lahe siseosa iseloomus-
tavad haudelindudena eriti ujupardid.

Kõige suurem ja tuntum neist on sinikaelpart, kelle
arvukus Matsalu lähel on aastakümnete jooksul pidevalt vähe-
nenud. Juba aprillikuu teisel poolel leidub sinikaelpardi pesa-
des täiskurn. Pesad asetsevad heinamaarohus, tarnamätastel ja
roostikes, kuid mõnikord ka kuhjalavade all ja peal, harva
isegi puu otsas hallvarese vanas pesas. Matsalu laht on sini-
kaelpardi põline eluala. Siin leidub talle soodsaid pesitsus- ja
toitumistingimusi, mis aastakümnete vältel ei ole oluliselt muu-
tunud. Sellepärast peab sinikaelpardi vähenemise põhjusi
otsima kusagilt mujalt ja arvatavasti on selleks liigne kütmine
nii siin kui ka kaugemal.

Sinikaelpardi bioloogias on huvitavaks nähtuseks isalin-
dude massiline kokkulendamine kindlatesse sulgimispaika-
desse. Pesitsedes hajusalt üle kogu ala, valivad nad sulgimi-
seks suured segamatud roostikud. Hilises minevikus oli selliseks

sulgimispaigaks ka Matsalu laht, kus enne tegeliku sulgimise algust (alates maikuu teisest poolest) võidi täheldada suuri sinikaelpartide parvi. Veel 40 aastat tagasi (1924. a.) hindas Tartu ülikooli zooloogiamuuseumi preparaator M. Leppik Matsalu lahele sulgima lennanud sinikaelpartide arvu sadadele tuhandetele. 1933.—1936. aastal võis neid seal olla mitukümmend tuhat, sest üksikud roostikust üleslennanud parved sisaldasid veel mitu tuhat isalindu. Nüüd, kolmkümmend aastat hiljem, on sulgima lennanud isapartide arv Matsalu lahel vaevalt üle kümne tuhande (S. Onno andmetel).

Teiseks mageveepartlaseks, kelle arvukus on Matsalu lahel viimaste aastakümnete vältel vähenenud, on punapeavart. Koos sinikaelpardiga on punapeavart kõige hinnatavamaks jahilinnuks. Veel paar- kolmkümmend aastat tagasi levis punapeavart Eesti alal üsna hoogsalt ja asustas järjest uusi veekogusid. Matsalu lahel võidi suve keskel täheldada isalindude väiksemaid sulgimisseltsinguid.

Vastupidist näeme luitsnokk-pardi juures. Isalind on üks värviküllasema sulestikuga mageveeparte. Luitsnokk-part pesitseb heinamaarohus ja tema kurn sisaldab arvukalt (mõnikord üle 10) mune nagu kõigil partidel. Eelmistel aastakümnetel võis luitsnokk-parti Matsalu lahel kohata üksikute paariadena, kuid umbes 1940. aasta paiku algas tema hoogne sissetung Eesti alale. Pärast seda on luitsnokk-part levinud paljudesse kohtadesse. Tema arvukus on tunduvalt kasvanud ka Matsalu lahel, isegi välislahe saartel. Mis on säärase levimise põhjuseks, selles pole veel selgust. Pärast paarimisaja lõppu liituvad isa-luitsnokad väikestesse sulgimissalkadesse. Luitsnokk-pardile on nime andnud tema suur, tipu poole laienev nokk, mis teda juba lennus hästi eraldab teistest pardiliikidest.

Luhaheinamaadel pesitseb peale eespool mainitute veel teisi pardiliike, kuid nad on märksa haruldasemad. Nimetame neist rägaparti, sooparti ja tuttvarti. Viimane on tavaline lahe saartel ja varematal aastakümnetel pesitses ta arvukalt siselahe rannikuvöötmes.

Südasuvel, pärast jaanipäeva, on lõpule jõudnud luhalindude pesitsusaeg. Loodus hakkab võtma teist ilmet. Läbi on paljude luhataimede õitsemisaeg ja niiskemad alad, mis mais ja juuni alguses olid kirevad õitest, on muutunud peaaegu ühtlaselt rohelisteks. Tarnade seemned on valminud. Õitsema hakkavad uued taimeliigid — läheneva sügise kuulutajad. Luhaniitudel kohtame omapärast punanuppu ja üksiku valge õiega ädallille. Kõrgemad künkad sinendavad laialehise mailase lopsakatest õiekobaratest.

Siis ilmub luhta ja rannaheinamaadele inimene: hakatakse heina tegema. Niidumasinad ja loorehad surisevad hommikust õhtuni, aga mõned kaugemad heinalised jäävad luhta koguni

ööd veetma. Eriti oli see varematel aegadel nii, kus ühenduste-
teed olid halvemad ja luhas võis kohata perekondade viisi hei-
nalisid laagrites.

Kui Kasari luhta ilmuvad tuhanded heinakuhjad, on pal-
jud linnud siit juba lahkunud. Omapärane vaatepilt: nii kaugele
kui silm ulatub, üha uued heinakuhjad, lausa heinakuhjade
meri. Aga kui poleks neid, siis poleks ka Kasari luhaniite ega
selle linnustikku. Nii on see väldanud sajandeid ja tänu sellele
ongi siin püsida saanud põhjamaa rohtla, mille maastikku ja
linnustikku imetleme tänapäeval.

ROOSTIKUDŽUNGLIS

Roostikud on Matsalu lahele kõige iseloomulikumaks taimkonnatüübiks. Praegu on roostikuväljad, milles valitseval kohal on pilliroog, kuid sageli esineb ka järvekõrkja ja ahtalehise hundinuia kogumikke, siselahel levinud kümnete ruutkilomeetri ulatuses ja tungivad aasta-aastalt edasi lääne suunas. Matsalu lahe roostikudžungel on suurim ja võimsaim Baltimaadel.

Matsalu lahe roostikud on sellepärast nii tihedad ja lopsakad, et neid väetavad Kasari jõe poolt toodud toitaineterikkad setted ja meretõusude poolt lahest kantud mineraal- ja orgaanilised ained. Neis kohtades, kus pinnas on kõige enam väetatud, kasvavad roostikusalud üle kolme meetri kõrguseks, pilliroog on pliiatsist jämedam ja väga tihe. Selliseid kohti leidub kõige enam roostikus asuvate vabaveelõugaste — lõmpsiakude ümbruses, milles kasvab veealune rohttaimestik omakorda väetab pinnast. Seal, kus roostik kasvama jääb, muruvad seda kohati maha sügisesed tormid, talvised lumetuisud ja kevadine jääminek. Niiviisi kuhjuvad lausa läbipääsmatud pilliroo-, järvekõrkja- ja ahtalehise hundinuia rägastikud, mis pakside kihtidena katavad veepinda või on kõrgemal sellest. See on p u h n — surnud taimede lademed.

Kuna Matsalu lahe siseosa pilliroogu niidetakse teatavates kohtades talvel jää pealt roliitplaatide valmistamiseks, siis näevad kevade saabudes sellised kohad välja otsekui tühjad kõrrepõllud. Muidugi on roostikust tühjaksniidetud alad kõlbmatud vara pesitsevatele lindudele. Pilliroo niitmine soodustab aga selle kasvu ja on kasulik selle taime lopsakuse tõstmiseks. Aastate vältel omapead jäetud roostikuväljad risustuvad ja pilliroo kasv neis aeglustub.

Matsalu lahe roostikus kasvab hulk omapäraseid vee- ja sootaimi. Järvekõrkjast ja ahtalehisest hundinuiast oli juba juttu — enamasti moodustavad nad pilliroo vahel puhtaid kogumikke või koguni suuri välju. Ahtalehise hundinuia lehed on kitsukesed ja tuules nõtkuvad, tema kõrged varred kannavad sügise poole pliiatsist veidi jämedamaid tumepruune tõlvikuid.

65. Kikkaputk on luha suurim rohttaim

66. Luhaniidud valendavad villpeade villatuttidest

67. Laialehise villpea lumivalgeid villpähikuid kohtame soistel aladel

68. Laialehine mailane on kuivemate niitude taim

69. Mustsaba-vigle on kõige kõrgemate jalgadega
ja kõige pikema nokaga luhakurvitsaline

70. Mustsaba-vigle laskumas pesale

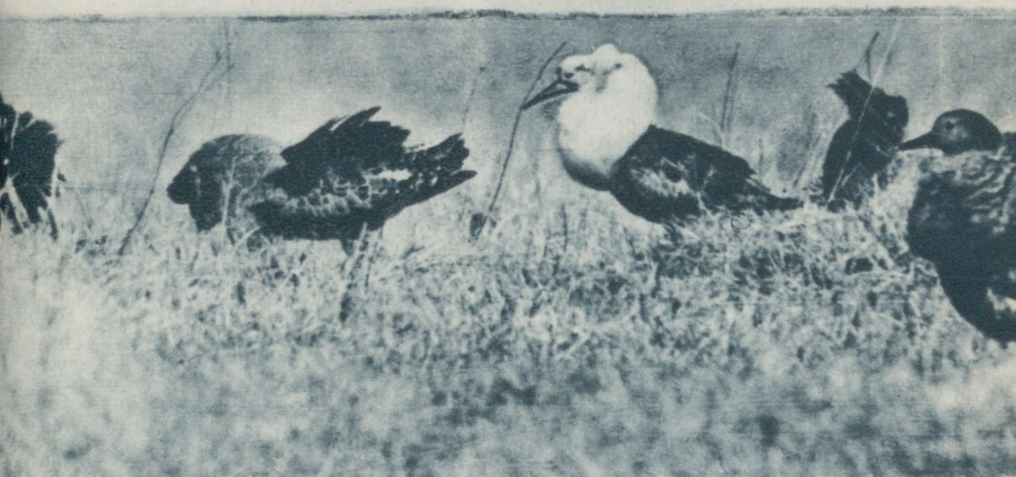

71. Tikutaja tegutseb tihedas rohus

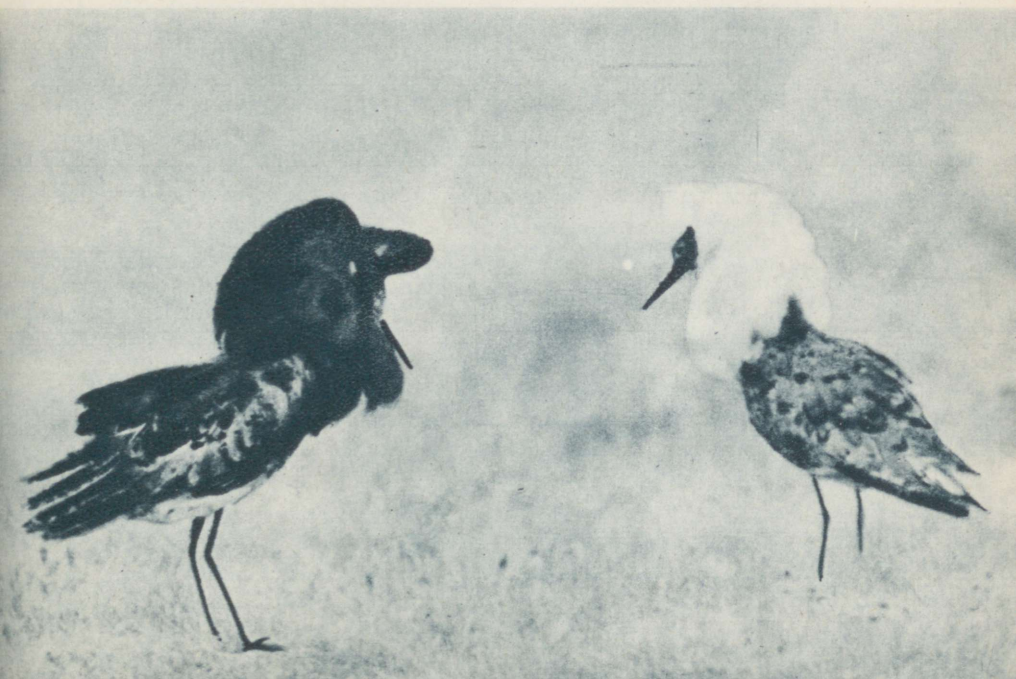
72. Kollane võhumõök õitseb lompides ja kraavides

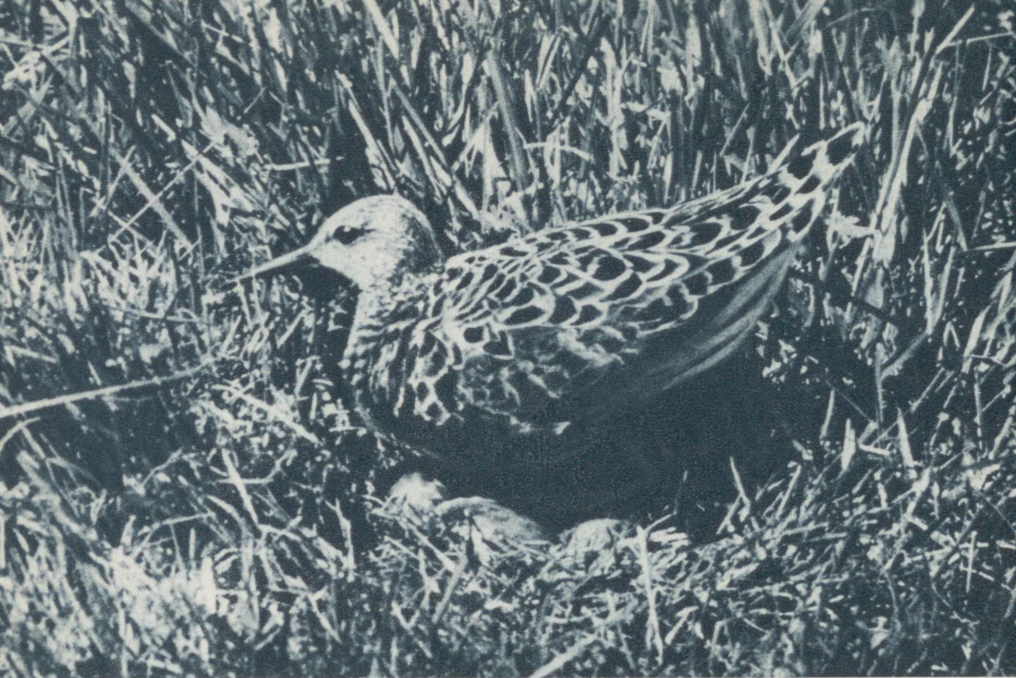

73. Isatukad – luha riiukuked – mänguplatsil

74. Kaks isatukast on asunud vastamisi, et alustada „turniiri“

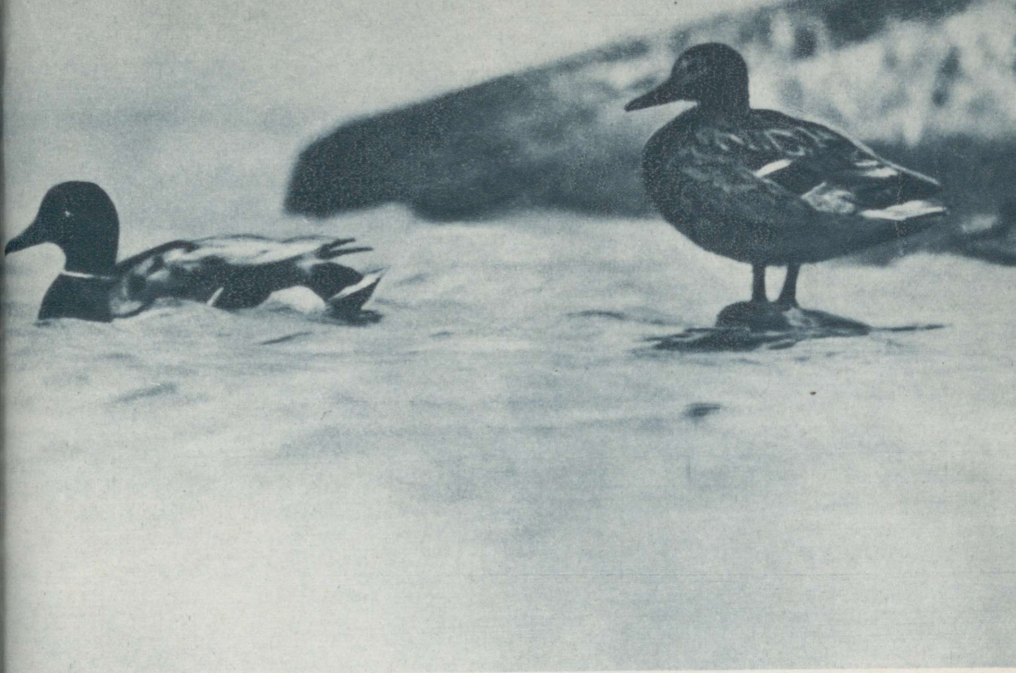

75. Ematukas pesale laskumas

76. Äsjakoorunud tutkapoeg

77. Sinikael-partide paar

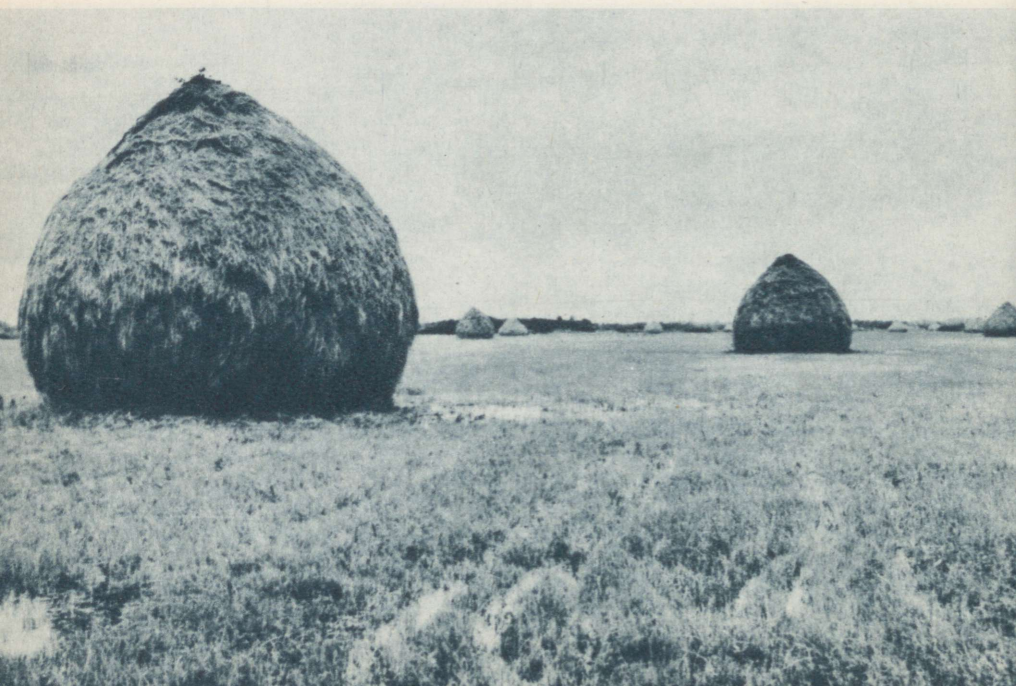
78. Sinikael-pardi pesa

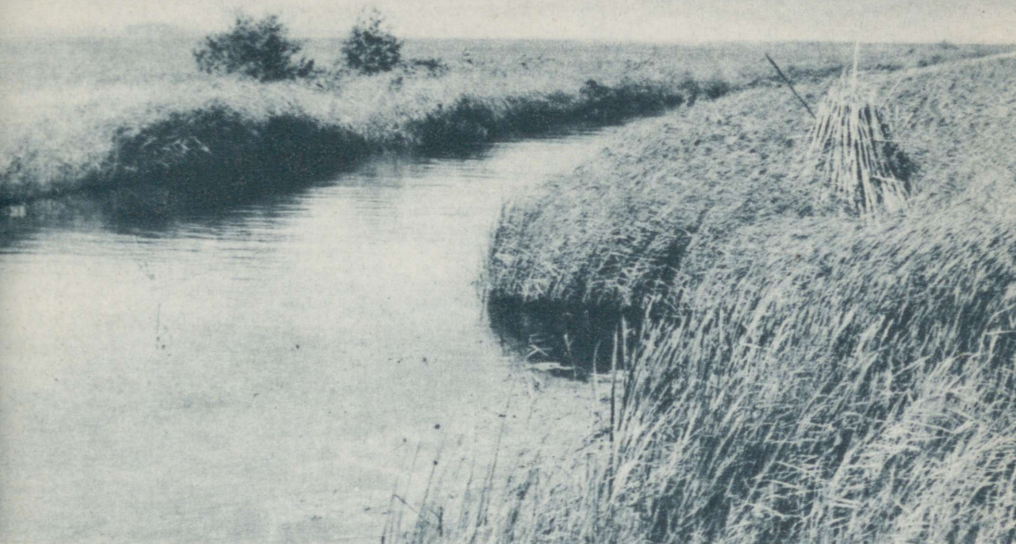

79 Luitsnökk-pardi emalind pesal

80. Heinakuhjad Kasari luhas sügisel

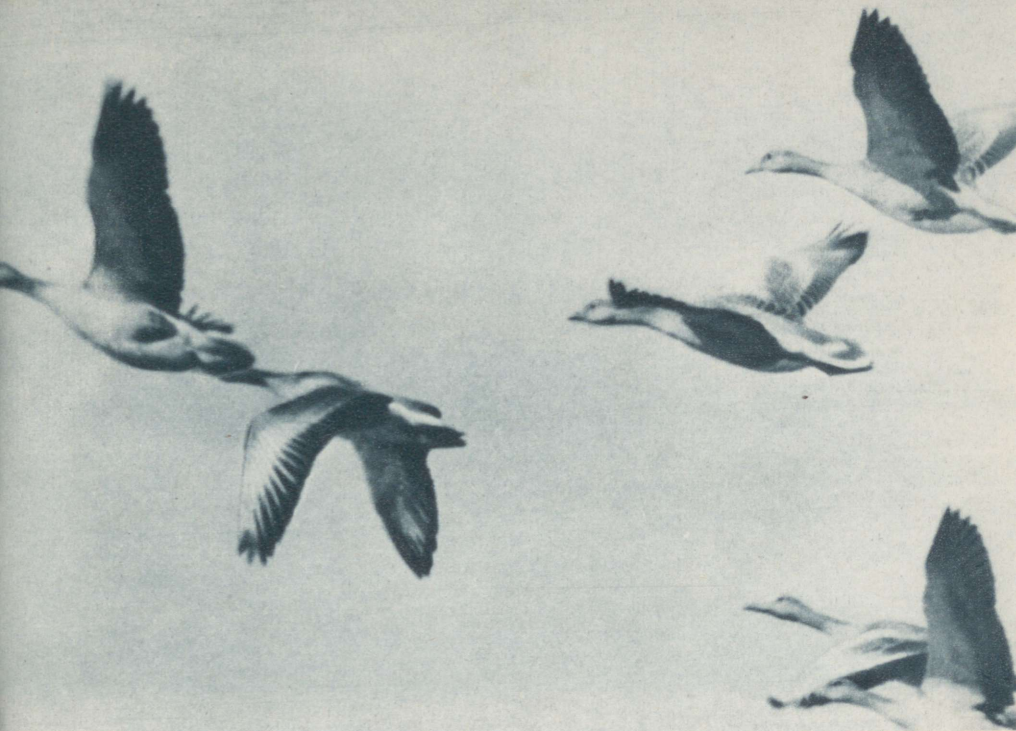
81. Matsalu lahe siseosa roostikuvälju läbib Kasari jõe kanal

82. Tühja kõrrepõlluna laiub talvel lagedaksniidetud roostik

83. Mõnes kohas on roostikudžungel üle kolme meetri kõrgune

84. Hallhaned saabuvad varakevadel

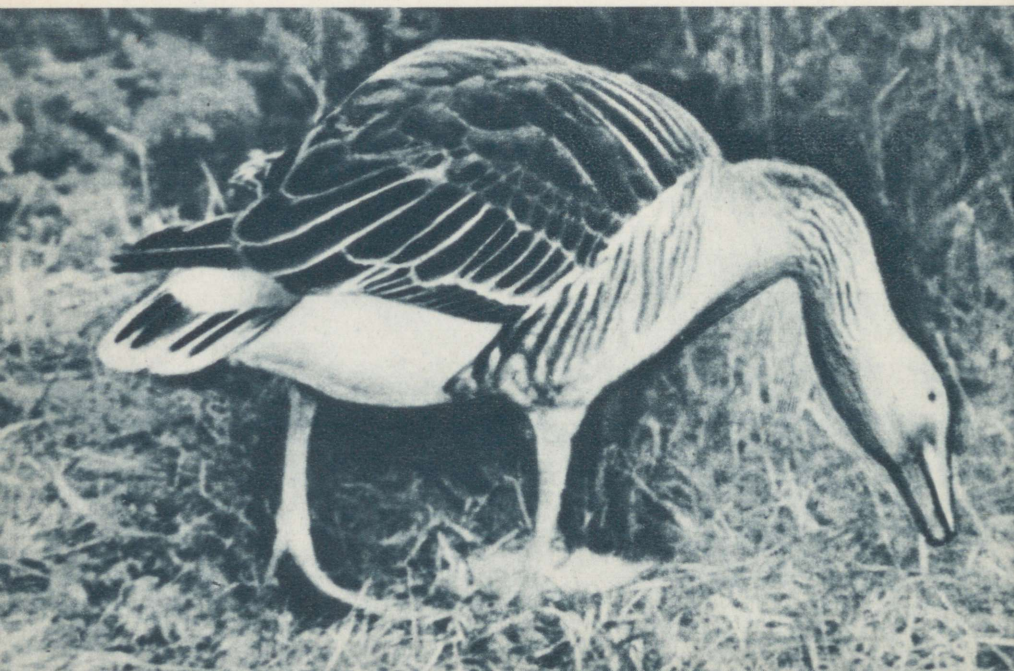
85. Hallhani pesal

86. Hallhane äsjakoorunud pojad

87. Kodustatud noor hallhani (Haeska, 1959. a.)

88. Vesikana pesa roostikus

89. Vesikana pesal

90. Roostikutihnikud on hüübi pesapaigaks

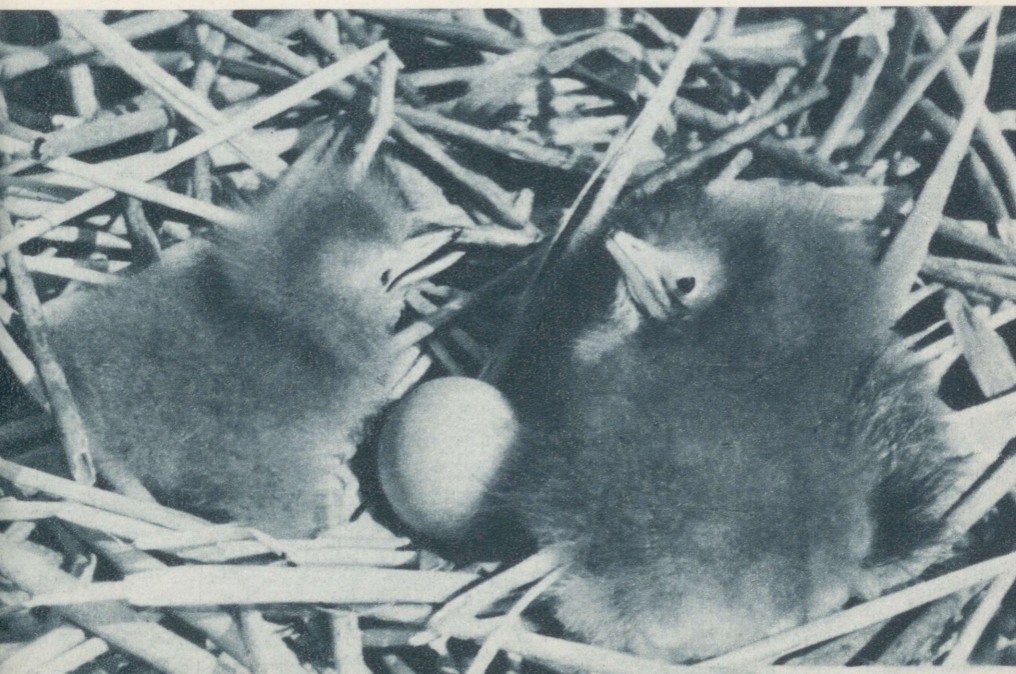
91. Hüüp pesa juures

92. Hübibi pesa munadego

93. Hübibi õsjakoorunud pojad

94. Hüp pesal varjeseisakus

95. Roo-loorkulli pesa munadega

Tumeroheline järvekõrkjas kasvab peale roostiku suurte kogumikena ka Matsalu kesklahel roostiku ja vabavee piiril.

Juunikuus õitseb roostikus sarikasse koondunud valkjaroosade õitega kõrge sootaim luigelill, valgeõielised jõeputk ja vesiputk, lihavate vartega kukesaba ja ussilill — esimene tumeroosade, teine kollaste õitega. Roostikus on samuti suurte läikivkollaste kroonlehtedega suurtulika ja peente helelillade õitega parkheina kasvukoht. Jõgede ja loikude ääres kohtame sageli lillaõielist vesimünti, mille purukstallatud varred ja lehed levitavad uimastavvänget lõhna. Ainult kohati, peamiselt jõgede kaldaaladel, on levinud kalmus, mille vigastatud lehed samuti lõhnavad aromaatselt. See on lühike loend roostiku iseloomulikest taimedest.

Lahe roostiku kõige suuremaks põliseks haudelinnuks on meie koduhane eellane hallhani, kelle osa paare pesitseb roostikust väljaspoolgi, heinamaadel ja meresaartel. Seda lindu esineb Matsalu lahel 150—200 paari. Nii oli see aastakümneid tagasi ja sama arv on suudetud tänu looduskaitsele taastada siin ka tänapäevaks. Hallhani on Matsalu lahe kõige tähtsamaks looduskaitse all olevaks linnuliigiks.

Nad tulevad siia kevadel veel enne, kui Kasari jõgi hakkab suurvee luhta saatma, siis kui Matsalu rannik kajab laulu-
luikede pasunahelidest. Alguses jõuavad kohale väiksemad seltsingud, kes õige varsti eralduvad paarideks. Kui aprillikuus saabuvad põhjapoolsed rabahaned, kes laskuvad lahe äärde puhkama, on kohalikud hallhaned oma pesapaigad juba sisse võtnud.

Roostik on alles luitunud kulu värvi, kusagil pole veel märgata värsket rohelist, ent juba aprilli keskpaigas algab hallhanede pesitsemine. Talvel oli osa roogu ära niidetud, kuid tümapõhjaliste lõmpsiaukude äärde oli küllalt tihedaid rootukki kasvama jäetud. Neisse ehitavadki sel varajasel aastaajal oma pesad lahe suurimad ja inimpeglikumad haudelinnud hüüp, roo-loorkull ja hallhani, ning selles ongi roostiku ületalve jätmise suur looduskaitsealine tähtsus. Et need linnud on pesitsemisel nii tihedasti seotud roostikuga, nimetab rahvas neid roohüübiks, rookulliks ja roohaneks.

Hanepaar on kogenud selles, kuhu ehitada pesa, et teda tülitajail oleks raske leida. Haned on taibukad ja ettevaatlikud linnud, mistõttu paika ei pea tuntud rahvasõna: rumal nagu hani. Pesapaigaks valib hallhani ühe mudapõhjalise vaba-
veelõuka servale kasvama jäetud rootuka, mida läbib puhnaviirg. Viimasele kuhjab emalind lähimast ümbrusest suure hunniku roogu ja vajutab sellesse pesalohu. Juba aprilli teise poole keskpaigas on pesas täiskurn viiest suurest valgest karedakoorelisest munast. Mõnedes pesades leidub ka neli või kuus muna, harva vähem või rohkem.

Emahani on vana ja kogemustega lind, ta on tuttav inimeste ja röövlindude võtetega. Kauaks ei jäta ta pesa üksi. Vähe on nüüd kuulda hanede kaagutusi, sest on saabunud haudumise kõrgpunkt. Enam ei nähta rannikul hanede toituvaid seltsinguid, nagu see oli tavaline munemise ajal.

Hallhane pesapaik on tuntud nii mõnelegi Matsalu lahesuliselanikule. Seda teab hästi riiakas vesikana ja roostikus tuhniv rookana, pesa näeb roovarrel laulev rästas-roolind, korduvalt on heitnud sellele pilgu naabruses pesitsev roo-loorkull ja ülelendav ronk. Aga kull ja ronk, kes meeeldi rüüstavad teiste lindude pesi, ei julge rünnata hallhane pesa, sest nad teavad hane tugevust ja on omal nahal tunda saanud tema valusaid nokahoope. Nüüd istub emahani pesal, sest saabunud on haudumise lõppjätk.

Mai teisel poolel kooruvad enamikus pesades hanepojad. Vaevalt jõuavad nad kuivada ja jõudu koguda, kui juba kutsuvad neid roostik ja vesi. Mõne päeva pärast võib kesklahe laidude piirkonnas märgata läände voorivaid hanesid koos pisikeste poegadelega. Juba nii noorelt söandavad hanepojad ette võtta üle kahekümne kilomeetri pikkuse merereisi, mis neid viib Väinamere saarte piirkonda, kus nad üles kasvavad ja sügiseks lennuvõimestuvad.

Suitsu jõe alamjooksu ja Kasari jõe lõunapoolse haru piirkonnas on vesikanade eelistatud eluala. Pesitsusajal on ka nemad roostikuga tihedasti seotud. Erinevalt enamikust teistest meil esinevaist rookanalistest on vesikana ujulind ja sukeldub hästi, ka oma pesa ehitab ta ujuvana veepinnale. Tal on tuhmumust sulestik ja valge nokk ning laubakilp, mistõttu teda ei saa vahetada ühegi teise veelinnuga. Matsalu lahe lõunarannikul hüütakse teda lauguks, põhjarannikul taidaks.

Vesikana saabub lahele otsekohe pärast jää lagunemist. Alles hulk aega hiljem hakkab roostikus tärkama värske roheline ja maikuu keskepaigas tõuseb noor pilliroog üle veepinna. Pesapaigaks valib vesikana möödunudaastased rookogumikud, mis pärastpoole tihedasti läbi kasvavad hundinuiaga. Siia, roovarte vahele, kuhjab ta pesaks suure kuhiku vanu hundinuiavarsi ja juba maikuu keskel sisaldab see täpiliste munadega täiskurna. Sellistes varjulistes rooväljades on vesikana pesad alati paremini kaitstud hävimise eest kui lagedamates kohtades, kus neile röövlinnud kallale tungivad, või kesklahe hõredates rootukkades, kus neid mõnikord lõhub lainetus. Seal võib järelkurnadega pesi leida veel augustikuu alguseni.

«Tjuk-tjuk» kõlab pesapaigal sageli vesikana hää, selliseid hüüdeid on kogu roostik täis. Juuni alguses kooruvad süsimustad, helepunase peasulestikuga pojad, kes juba kohe alguses on virgad sukelduma. Sel viisil upub neid sageli kalameeste mõrdadesse, kust nad ei oska leida väljapääsu.

Augustikuu alguseks on enamik noori vesikanu juba lennuvõimelised. Kui pesitsemise ajal vesikanad on riiakad ega seltsi omasugustega, siis võib hilissuvel neid sageli kohata pesakondadena või väikeste seltsingutena ujumas vabaveeladel rootukkade vahel.

Matsalu roostikudžungli üheks tähelepanuväärsemaks elanikuks on hüüp. Ta on umbes rongasuurune, kuid tal on pikk terav nokk ja üsna pikad rohelised jalad, mille pikkade varvaste abil ta haarab mitut rookõrt korraga, kui ta taimetihnikus hiilides ja pilliroo vahel pugedes endale teed rajab. Kuigi hüüp on rohkem öölind, tegutseb ja häälitseb ta üsna sageli ka päeval. Just ta häälitsemine ongi see, mis annab hüübile ja koos sellega Matsalu roostikuväljadele kordumatu võlu. Nägema juhtub teda harva — kõige sagedamini siis, kui ta aeglasel lennul, kael tugevasti vastu keha tõmmatud, inimese eest mõne meetri kauguselt üles lendab ja eemale roostikku uuesti alla laskub. Hüüp on Matsalu lahe lindudest kõige võimsama hääle omanik ja kui ta oma paarimishüüdu suveöödel õhku kõmistab, tundub otse uskumatuna, et seda võiks tekitada lind.

Legendaarseid lugusid kõnelesid vanad Matsalu kütid hüübist. Teda kutsutakse merehärjaks, aga mõned tavatsevad teda nimetada roohüübiks. Ta elutseb seal, kus roostik tõuseb müürina mereveest, kus tuul ja lained kujundavad teda inimesest sõltumatult. Neis padrikutes pistab merehärg oma noka mättasse või meremudasse ja häälitseb läbi muda. See hauatagune kõmin kostab vaikselt ööl isegi Kasari sillale, mis asub jõe suudmealast kaheteistkümnemeetri kaugusel!

Muidugi oli vaja veel tükike fantaasiat, et hüübist kujuneks ebamaine müstiline olend, hirmutiseks pahadele lastele. Tal on neli sõrgadega jalga, nagu härjal kunagi. Ta on suur ja hall — niisama hall nagu merevesi. Ja tal on võimsad härjasarved, kuid hiiglasuur linnunokk. Ligi nelikümmend aastat tagasi kõneles mulle Rõude elanik Anna Lükke, tol ajal juba elatanud inimene, muinaslugu hüübist, mis oli käibel olnud rahva seas. Muistsetel aegadel häälitsenud hüüp nii nagu teisedki linnud ega pistnud nokka mättasse. Kuid ta hääl olnud liiga vali ja kui inimesed ajanud veised Matsalu karjamaadele, põrutanud ta lehmade piima kinni. Taevast tulnud käsu peale peitnud siis hüüp häälitsetes noka mättasse ja sellest ajast alates kuni tänapäevani kõlabki ta hääl otsekui maa alt.

Legend hüübi häälitsemisest, nokk mättas, on levinud mitte ainult meil, vaid ka mitmete teiste rahvaste juures. Kõik see on aga ainult rahva fantaasia, millel pole mingit tõepõhja all. Häälitsetes hoiab hüüp nokka ülespoole, tema laulukõri on aga resonaatoriks, mille kaudu hüübi hääli omandab erilise tameda kõla. Selles suveööde muusikas on tõepoolest omajagu müstikat, aga minu arvates on seda meeldiv kuulutada päevalgi.

Hüübi hääл kõlab kui «huu-uump». Esimese silbi ajal hingab ta õhku sisse ja teise silbi ajal puhub välja. Minu isa, suur looduseseõber ja Matsalu lahe linnustiku hea tundja, hindas hüübi olemasolu Matsalu kõrgelt. Veel praegugi meenutan tema arutlusi sellest, et looduskaitset väärikids mitte ainult need linnud, keda on meeldiv näha, vaid samuti ka need, kelle kuulmine pakub elamust. Selleks pole aga ainult laululinnud, keda näeme ja kuuleme, vaid ka need linnud, keda ainult kuuleme. Viimaste esindajaks on hüüp, kelle hääлitsus on vähemalt niisama palju väärt nagu kotka lennupilt.

Tihedatesse rootukkadesse, mida läbivad segipaisatud puhnaviirud, ehitab hüüp oma pesa. Vastandina hallhanele ja roo-loorkullile, kes jagavad temaga elupaika, on hüübi roost ehitatud pesa õige väike ja õhuke. Viie kuni kuue oliiv-rohekas-halli munaga täiskurna võib leida maikuu. Kummalise välimusega on hüübi pisikesed pojad: nagu vormitud tombud, kaetud hõredate pikkade udusulgedega. Hüüp ise oma ookerkollases, tumepruunide triipudega kirjatud sulgkuues on suurepärase varjevärvusega ja kui ta võtab varjeseisaku, nokk suunatud püstloodis ülespoole, jääb ta roostikus inimsilmale enamasti alati märkamatuks.

Hüüp on üks omapärasemaid ja võluvamaid roostiku-elanikke, kes on Matsalu lahele toredaks ehteks. Tema elupaikade kaitse, mis on tähtis ka teiste haruldaste roostikulindude säilitamiseks, peaks olema meie kõikide ühiseks mureks.

Surm suure tumepruuni röövlinnu näol hõljub üle roostikuväljade. Ta lendab madalal otse roolatvade kohal ja vajub aeg-ajalt alla saaki tabama. Mune kannab ta nokas, aga linde küünistes. Kui ta liikumatuil tiivul liugleb üle taimetihnikute, terane silm jälgimas all asuvat roostikku, siis võib näha, et ta tiibu hoiab kehahorisontaalist kaugel ülalpool. See kaunis röövlind on roostiku «kotkas» — roo-loorkull.

Ühel maikuu viimastest päevadest sõitsime lahele, et otsida roo-loorkulli pesa. Ruuba jätsime Suitsu jõe äärde, sest Äärenurga roostikus, kus teati olevat roo-loorkulli pesi, oli vesi nii madal, et edasi pääses vaid jalgsi.

Ilm oli pilves, tuuline ja külm, linde oli vähe liikvel. Isegi rongad, keda tavaliselt võib sageli näha roostikus linnupesi rüüstamas, olid pugunud Matsalu metsa tuulevarju. Sumasime ligi põlvest saadik külmas vees. Möödunud aastane luitunud roog oli mitmes kohas talvel maha niidetud ja värske roog polnud jõudnud veel sirguda. Kuid tühade lõmpsi aukude ümber oli roog kasvama jäetud. Just sellistesse kohtadesse tavatsebki roo-loorkull ehitada pesa, sest siin on ta hästi varjatud.

Ühes rootukas leidsimegi roo-loorkulli pesa kuue valge munaga, millelt meie lähenedes ära lendas vana emalind. Ta pesa oli lai lame roohunnik maapinnal, pesas puudus igasugune

pehmem vooderdus. Meie lahkudes lendasid mõlemad vanalinnud pesa juurde ja hakkasid selle kohal uurivalt keerlema. Alles veerand tunni möödudes sõandas emalind uuesti pesale laskuda.

Samal õhtupoolikul leidsime teisest rootukast veel ühe roolorkulli pesa, milles oli ainult kolm muna. Pesalt lendas üles isalind, emalindu polnud näha. Jätsin selle pesa kontrollipesaks, mida järgnevatel nädalatel tahtsin sagedamini vaatamas käia. Mitmesugustel põhjustel sain roo-loorkulli pesa külastada alles juunikuu keskpaiku. Nüüd oli selles umbes nädala vanune poeg ja üks väga tugevasti hautud muna. Kolmas muna oli kadunud.

Kolm päeva hiljem tulin siia jälle tagasi. Vahepeal oli koorunud ka teine poeg, kes oli esimesest kolm korda väiksem. Isalind, kes meie lähenedes pesalt üles lendas, oli rikkalikult söötud suuremat poega. Selle pugu oli pinguli ja noor lind ei jõudnud ennast liigutada. Väiksem poeg oli näljane ja piiksus krigisevalt. Mõlemad olid valges udusulestikus. Pessa polnud jäänud mingeid toidujäänuseid. Isalind lendas kilkavalt häälitsehes kõrgel pesa kohal, emalindu polnud ka seekord näha. Suurem poeg lõõtsutas, kuid väiksemal oli nähtavasti külm. Ta trügis suuremale üha lähemale.

Kümme päeva hiljem, juunikuu lõpul, külastasin uuesti roo-loorkulli pesa. Nüüd olid mõlemad pojad jõudsasti kasvanud. Suurem poeg, kelle keha oli saavutanud juba täiskasvanu suuruse, oli ikka veel valgeis udusulis, kuid tiibadel ja sabas hakkasid tärkama pruunid pärisseled. Ere suvepäike soojendas roostikku ja pojad lõõtsutasid palavusest. Erutatult kilgates lendas ülal vana isalind. Nüüd olid noored kullid muutunud juba sõjakaks ja püüdsid nokkida mu kätt. Kui tahtsin pigistada suuremale pojale rõnga jala ümber, pööras see enese selili ja oma teravaid küüniseid vastu sirutades püüdis ennast raevukalt kaitsta. Nõudis tükk tööd, enne kui sain mõlemad noored roo-loorkullid rõngastada. Ka nüüd oli pesa väga puhas toidujäänustest.

Jälle oli möödunud kümme päeva. Oli lõppemas juulikuu esimene kolmandik. Tugevad loodetuuled olid toonud lahe siseosa vett täis, nii et sumasin üle põlve vees, et jõuda roo-loorkulli pesa juurde. Huviga ootasin, mis oli saanud roo-loorkulli poegadest, sest nüüd pidi pesa olema veega kaetud. Suur oli minu üllatus, kui pesale lähenedes leidsin, et see oli muutunud umbes kolm korda kogukamaks, kui ta oli varem. Sellel kõrgel roohunnikul istusid mulle sõjakalt vastu vahtides mõlemad kullipojad. Vana roo-loorkull oli tassinud lähedalt heinamaalt mahaniidetud värsket roogu suurel hulgal pesa peale, et kaitsta oma järglasi uppumissurma eest! Suurem poeg oli nüüd valgeja tumepruunilaiguline, sest tärkamas oli pärisselestik. Jälle

kilkas kaugemal pesa ümbruses lenneldes ainult isalind. Et emalindu pesa juures kunagi näha polnud, pidin küll järeldama, et ta oli jahimeeste poolt maha lastud ja poegade üleskasvatajaks oli ainult isalind.

Tõin kullipoegadele surnud naerukajaka. Noored röövlid vaatasid enda ees lehavat saaki teraselt, jätsid selle aga puutumata. Ka siis, kui olin kitkunud kajaka rinnalt suled, ei asunud nad saagi lahkamisele. Alles kui kajaka küljest tüki liha lõikasin ja roovarre otsas kullipojale ulatasin, asus ta sööma.

Juulikuu keskpaigas suundusin järjekordselt kullipesa juurde. Möödunud nädala jooksul oli kullipoegade elus toimunud tähtsaid muudatusi. Pesas oli juba rohkesti veelindude sulgi — kullipojad oskasid nüüd saaki lahata juba ise. Nüüd oli vanem poeg peaaegu täiskasvanud ja pidi saama varsti lennuvõimeliseks. Noorem kullipoeg oli nii suur, nagu eelmisel korral tema vanem vend. Teraselt, otsekui poseerides, jälgisid noored õhuvallutajad minu askeldusi fotoaparaadi juures. Vana lind jättis nüüd pojad nähtavasti kauaks ajaks üksi, sest pesa juures polnud teda näha poolteise tunni vältel.

Kavatsesin lähematel päevadel sagedamini külastada pesa, et olla noorte roo-loorkullide lennuvõimestumise tunnistajaks. Ent see ei õnnestunud. Algasid vihmasajud ja loodetuulte tõttu tõusis vesi pidevalt. Pesa juurde ei pääsenud ei lootsikuga ega jalgsi. Sellepärast ei tea ma, kuidas veetsid noored roo-loorkullid oma viimased pesapäevad. Salajas soovisin aga, et nende käekäik oleks õnnelik, et nad veel niipea saagiks ei langeks küttidele — olgugi et nad jalas kandsid alumiiniumrõngaid, mis nende hukkumise puhul pidi mulle teateid tooma nende rännetest.

Hiljem olen viibinud paljude roo-loorkullide pesapaikadel. Vaatlused nende juures on alati pakkunud suurt teaduslikku, esteetilist ja ka looduskaitsealist huvi. Kauga on jahimehed taga kiusanud kullilisi. Sest neil on kõver nokk ja teravad küünised ning sellega peaksid nad olema võistlejad jahimeestele. Alles viimasel ajal on kogu maailmas võidule pääsenud püüe teha lõpp seliistele vananenud eelarvamustele. Ka roo-loorkulli, kes meil on veel hävitamisele määratud kahjulike kulliliste nimekirjas, ei tarvitseks asjata hävitada. Kulliliste lennupilt looduses on tõesti midagi väärt. Mis oleksid ka Matsalu roostiku-džunglid ilma roolatvade kohal hõljuva roo-loorkullita ja kõrgel õhus keerleva merikotkata?

Merikotkast tahaksingi nüüd kõnelda. Mis sellest, et ta pesapaigad asuvad Matsalu lahest eemal ja lahele tuleb ta vaid saaki hankima. Teda võib kohata igasugustes maastikutüüpides, ent kõige sagedamini siiski roostiku kohal lendlemas või kõrgel õhus keerlemas.

On möödas need ajad, kus merikotka pesapaiku Matsalu lahe ümber teati pooltosinat ja erandjuhul leiti üks munadega pesa Mustarahul kivihunnikul ja teine Väike-Rõude luhas poollikul heinakuhjal.¹ Kui ma 1927. a. külastasin esmakordselt merikotka pesapaika Keskvere soometsas ja järgneva kümne aasta vältel uurisin Matsalu lahe linnustikku, siis oli merikotkas lahel tavaline nähtus. Siinse maastiku kaunimaks ehteks oli merikotkas eriti siis, kui vanalindude paar oli lõpetanud saagi- ja asi roostiku kohal keerlema. Soojade päikesepaistelistel ilmadega, kasutades tõusvaid õhuvoole, kerkis kotkapaar suurtes spiraalsetes keerdukes tiibu liigutamata üha kõrgemale, nii et linnud paistsid lõpuks taevasinna, valgete rümpilvede taustal vaid tumedate täpikestena. Siis lausuvad vanad kalurid, et kotkad «piiravad» ja on oodata ilusa ilma püsimist.

Aegade vältel on Matsalu lahel hävitatud kümneid merikotkaid. Nad on läinud kulliraudadesse või langenud tulirelva ohvriks. Ka siis veel, kui mõnikümmend aastat tagasi looduskaitse ideed hakkasid levima. Paremalt juhul lasti mahalastud kotkast valmistada topis, küllalt sageli lõigati ära aga ainult jalad ja laip visati roostikku mädanema. Pole siis ime, et sellise kuritegeliku suhtumise tagajärjeks on olnud Matsalu lahte külastavate merikotkaste arvu tunduv vähenemine viimase poolesaja aasta vältel.

Üks või kaks paari merikotkaid peaks aga veel praegugi Matsalu lahe ümbruses pesitsema. Nad külastavadki lahte ja nende nägemine on suursündmuseks kõigile, kes on tulnud tutvuma Matsalu Riikliku Looduskaitseala vaatamisväärsustega.

Roostikuga on tihedasti seotud ka roolinnud, kellest Matsalu lahel elutseb kolm liiki: kõrkja-, tiigi- ja rästas-roolind.

Kõrkja-roolind on meie tavalisemaid roolinde, kes esineb kõikjal kraavide, veeloikude, järvekallaste ja soode tihedas pajupõõsastikus ning kõrges rohttaimestikus. Tavaline on ta ka Matsalu lahe rannikutel ja saartel. Pesa paikneb maas rohu sees. Ta laulab põõsastes, tõuseb aeg-ajalt lendu ja laskub lauldes jälle tagasi põõsastikku. Laul on vaheldusrikas ja väga kestev, selles jäljendatakse paljusid teisi linde ja loodushäali.

Rohkem on roostikuga seotud tiigi-roolind, kes avastati Matsalu lahel alles 1934. aastal ja on nüüd siin juba harilik. Suurendades aasta-aastalt oma arvukust ja levides üha laiemalt, on see roolinnuliik ka mujal meie vabariigi rannikuroostikku des ja osalt sisemaal kodanikuõiguse võitnud.

Kõige enam tähelepanu äratav roolindudest siiski r ä s t a s -roolind — rooöbik, nagu teda Matsalu lahe äärsed põlis-

¹ Kurnad W. Stackelbergi ooloogilises kogus, praegu Eesti NSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituudi valduses.

elanikud nimetavad. Peaaegu rästa suurune, laulab ta väga agarasti päev läbi ja osalt ööselgi roostikudžunglis. Pilliroovarte vahele, rippuvana üle veepinna, ehitab ta oma sügava kausi kujulise, vanadest roo- ja hundinuialehtedest pesa.

«Karra-karra, kiit-kiit» kõlab valjult ja rütmikindlalt rästas-roolinnu laul ning see on Matsalu lahe roostiku üheks iseloomulikumaks linnulauluks. Ööbiku lauluga ei saa tema karedat stroofi kuidagi võrrelda, pigem meenutab see roolehtede sahinat ja lainete loksumist. Rohkem kui ükski teine roolind on just rooööbik roostikulind ja tema laul on neile taimetihnikutele niisama iseloomulik nagu hüübi mõirgamine või rookana ruigamine. Selles avaldub suur looduspoesia, mida tasub kuulatada kõigil, kes lindude lahte külastavad.

Roostiku servadega, hõredama roostikuga ja ka rannahainamaadega on seotud rootsiitsitaja, kelle välimus meenutab veidi varblast. Istudes lookas rookõrrel, kannab ta ette oma lihtsat siutsuvat laulu. Kuivadest roolehtedest ja rohkõrtest pesa paikneb maapinnal. Matsalu lähel on rootsiitsitaja tavaline lind.

Peale merikotka olid kõik teised eespool mainitud linnuliigid roostiku haudelinnud. Muidugi pesitseb roostikudžunglis veel teisigi linnuliike, eriti parte, kuid neid käsitleme teisel. Matsalu lahe roostikud on isastele sinikael-partidele tähtsaks sulgimiskohaks, vähemal määral on nad seda ka isastele punapea-vartidele. Kevad- ja sügisrände perioodil peatub roostikes ja nende vahel olevatel vabaveeladel mitmeid partlasi, keda pesitsusajal siin näha pole. Talveks tuleb roostikku hulgaliselt sinitihaseid toitu otsima, tihastele aga ilmub jahti pidama kulli kommetega rästa suurune hallõgija, kes suvel elutseb vaid rabades. Roostikulindude hulgas peab kindlasti mainima ka kuldnokka, kelle kümnetest tuhandetest isenditest koosnevad parved ööbivad siin hilissuvel ja sügisel, kuid samuti ka suitsu- ja kaldapääsukesi.

Roostikus sulgivate partide ja ööbivate kuldnokkade ning pääsukeste päritolu on alles selgitamata. Sellepärast on Matsalu roostikud suurepäraseks kohtadeks, kus neid linde oleks võimalik suurel arvul püüda rõngastamiseks rände uurimise eesmärgil.

Roostikud tühjenevad haudelindudest hilissuvel või varasügisel, põhja poolt saabunud läbirändajad lahkuvad siit aga alles hilja sügisel.

LÖMPSIAUKUDE LABÜRINDISTIKUS

Rahvapäraseid taime- ja loomanimetusi on kaua aega uuritud. Ka Matsalu lahe äärsed vanemad inimesed teadsid palju taime- ja linnunimetusi, mida juba koolipoisina agarasti kogusin. Rahvalike nimede tundjad on üksteise järel manalasse varisenud ja nüüd on juba üsna raske seda tööd jätkata.

Geograafiliste ja maastikuliste rahvapäraste oskussõnadega on lugu veidi keerulisem. Sellekohast terminoloogiat on vähem uuritud. Üheks omapäraseks rahvapäraseks maastikuliseks nimetuseks on «lõmpsiaugud» (Äärenurga) ehk «leitseaugud» (Rõude), mille all kohalikud vanad kalurid mõistsid Matsalu lahe siseosa roostikus esinevaid vabaveelisi laguune või lõukaid, kus puudub kõrgekasvuline veetaimestik ja mille pinda katavad penikeelte ja kupulehed. Millest need sõnad on tekkinud või kuidas moodustatud, selle uurimine jäägu keeleteadlaste ülesandeks. Lahe roostikule on lõmpsiaugud ilmet andvad ja veelindude peatuspaikadena tähtsad.

Sageli moodustavad lõmpsiaugud keeruka labürindistiku, kuhu paadiga on kerge leida sissepääsu, kuid mitte enam nii kergesti väljapääsu. Nende veekogude keerdkäikudes on kodus vaid kohalikud põlised kalurid, kes siia juba elupäevad on mõrdu sisse pannud.

Veelindudele on lõmpsiaukude labürindistikud suurepäras- teks pesitsuskohtadeks. Siia ei pääse neid keegi nii kergesti häiri- ma. Toidu poolest on lõmpsiaugud rikkad ja meelitavad ligi ka palju läbirändavaid linde.

Tumerohelisena kerkib vabaveealade serval värske roostik. Alles südasuve möödudes saavutab ta täiskasvu. Lõmpsiaukude servadel on kaootilises segaduses risti-rästi segi paisatud vana rookulu, mida tormid ja kevadine jääminek on maha murdnud. Roostikuga vaheldumisi ja osalt segamini kasvavad siin ahta- lehise hundinuia kogumikud.

Vabaveealad annavad asu rikkalikule taime- ja loomaelule. Veekogude põhi on mudane ja rikas kõdunevatest taimejää- nustest. Muda all lasuvad sitke savi kihid, kuid üldiselt on lõmpsiaukude põhi hästi kandev. Mutta võib vajuda vaid

poollest säärest saadik. Ka veesügavus pole suur — tavalise veeseisu puhul enamasti meetri ümber või koguni alla seda.

Vabaveealade põhja hõivavad paiguti mändvetikate tihedad veealused niidud, ka leiame siin ohtrasti vesikuuske ja kardheina, millest ükski ei tõuse üle veepinna. Kõrgete veetaimede väljade poolt hästi varjatud, ei pääse leitseaukude juurde nii kergesti tuuleilid. Lopsakalt vohab siin seisuveekogude taimestik, nende seas eriti penikeeleliigid veesiseste ja veepinnal ujuvate piklike lehtedega.

Mõnel pool on lõmpsiaukude pind niivõrd tihedasti kaetud ujutaimestikuga, et vaba veepinda peaaegu ei leidugi. Üks tugevamaid ujutaimi on siin vesikarikas, mille saagihambused lihavad lehed kerkivad kodarikuna üle veepinna ja hoiavad enda kaenlas lihtsaid valgeid õisi. Teistes kohtades katab veepinda kupulehtede tihe kate. Kesksuvel õitseb siin ümara rebukollase õiega kollane vesikupp ja Matsalu lahe veetaimestiku ilu — valge vesiroos.

Lõmpsiaukude tuulevarjulistes kohtades on sagedane jõetakjas, kuni meetri kõrguseks kasvav lopsakas veetaim, mille õied ja rohelised viljad meenutavad takjanutte. Siin hõljub veepinnal rohkesti kilbukate ümaraid ujulehti ja õitseb õrn vesihernes, sirutades üle veepinna ainult oma haprad helekollaste kroonlehtedega õieraod.

Lõmpsiaugud kihavad selgrootutest loomadest: vesimardikad, ujurid, läikivad vesikukrikud, kohmakad kiilivastsed, väledad vesiämblikud ja veripunased ümmargused vesilestad, samuti hulk liike veetigusid. Veepinnal «ratsutavad» aga kummalsed vesivaksajad, madalal taimestiku kohal ja vahel lendlevad helesinised kiilid-vesineitsid ja kõrgete veetaimede vartel vahetavad aeglaselt asukohta läikivad roomardikad.

Sellistesse kohtadesse armastavad haudeasundeid rajada naerukajakad. Palju nende pesi paikneb otse roostikus, osa aga roostiku serval madalas vabavees või ujuval puhnal. Naerukajakas on kajakaliik, kes kaugeltki ei piirdu ainult roostikuga ega selle vahel olevate vabaveealadega. Niisama edukalt pesitseb ta suurte asunditena rannaheinamaade tarnamätastel, lahe saarte rannikutel ja isegi päris kivistel või liivastel meresaartel, enamasti nende murustunud keskosades.

Naerukajaka pea on kohvipruun ja kui ta lendu tõuseb, tuleb hästi nähtavale ta tiibade laialt valge eesserv, mida pole teistel kajakatel. Nüüd kostab läbisegi ka naerukajakate kisa — kriiskav «khrää» ja lühike «käkäk», mis paljude naerukajakate koos kisades kõlab lausa kakofooniana. Raske on neid häälitusi pidada «naeruks», kuigi linnu ladina- ja ka eestikeelne nimi vihjaks nagu sellele.

Naerukajakad on väga liikuvad linnud. Mitte kuskil ei saa nad rahu, isegi mitte pesadel istudes ja haududes. Alati on neil põhjust üksteisega näaklemiseks ja seda saadab alati kare krääksumine. Naerukajaka häält võib kajakate omadest pidada küll kõige ebanusikaalsemaks.

Naerukajakad on väga seltsingulised ja laskuvad tihti suurte rühmadena pesapaiga juurde veepinnale ujuma. Harva pesitseb ta üksikpaaridena, teistest omasugustest eraldi. Kõige suuremad Matsalu lahe naerukajakate kolooniad, mis enamasti alati asusid roostikus, sisaldasid mõnel aastal mitu tuhat pesa, väiksemaid, mõnesaja- või mõnekümne-paarilisi kolooniaid leidub aga praegugi paljudes kohtades. Viimasel aastakümnel on naerukajaka arvukus Matsalu lahel tublisti vähenenud — võib olla on sellele mõju avaldanud nende hulgas levinud epideemia.

Kui turistidele tahetakse näidata suurt linnurohkust ja lindude tihedat koospesitsemist, siis juhitakse nad enamasti naerukajakate kolooniasse. Linnuhuvilisele, isegi lindude suhtes päris võhikule, on selline retk suureks elamuseks. Peale kajakate nägemise võidakse tavalisel õppematkal huvitavaid tähelepanekuid teha kajakapesadest, -munadest ja -poegadest, eriti kui matkajatele seletusi annab kogenud ekskursioonijuht.

Näeme kajakapesi — kuivanud taimede vartest kuhjatud hunnikuid, mis vabaveealadel on kõrgemad ja rootüügastes üsna madalad. Ujuval või roovarte vahele kinni jäänud puhnal pole pesa midagi muud kui lihtne lohk puhnaviirus. Naerukajaka pesas on kolm (harva kaks) värvuselt väga varieeruvat muna. Leidub pruunika ja roheka taustaga mune ja kõik nad on kirjatud tumedate laikudega. Mõnes kurnas leidub üksik valkjas, hallikas või helesinakas muna, narva koosneb kogu kurn sellistest munadest.

Asjakoorunud naerukajakapojad jäävad mitmeks päevaks pessa ja pesa lähedusse, kus vanalinnud neid söödavad oma maost väljaoksendatud toiduga. Noored kajakad näevad esimestel elupäevadel välja nagu tumeda mustri pruunid udu-sulepallid. Nüüd ründavad vanalinnud ägedasti rahurikkujaid, olgu selleks inimene, mõni imetaja või röövlind.

Agas kui kajakapojad on suuremaks kasvanud ja udusulgede vahelt hakkab neil sirguma päris-sulestik, tulevad kajakakolooniasse noored inimesed, kaelas nõõri otsa lükitud pikad ahelikud alumiiniumrõngaid. Algab kajakapoegade märgistamine, et selgitada nende rännet. Matsalu lahel on rõngastatud tuhandeid noori naerukajakaid ja saadud hulganisti nende taasteleide, mistõttu naerukajakat võib tema rände seisukohalt pidada üheks meie paremini uuritud linnuliigiks.

Matsalu lahe naerukajakate suures peres võib leida mitmesuguseid ebakuid, kes nende lindude tavalisest «keskmi-

sest» kõrvale kalduvad. 1959. aasta suvel leiti ühes kajakakoloonias noor albinootiline naerukajakas, kelle sulestik (ka tumedad kehaosad) oli üleni valge ja silma värvkile punane (tavalise pruuni asemel). Albinism oleneb sulgedes värvaine (pigmenti) puudumisest ja pole linnuriigis kuigi haruldane (valged varesed, kuldnokad, pääsukesed jne.).

Lõmpsiaukude labürindistikuga on pesitsusajal seotud meie kajakaliste üks väiksemaid esindajaid — rästasuurune mustviires. Mõned vähesed kehaosad välja arvatud, on mustviirese sulestik peamiselt tuhmumust (pea) või tumehall. Isalind on emalinnust tumedam. Mustviires on pikkade teravate tiibadega, harkis sabaga ja lühikeste jalgadega lind, kelle varbad on alumises osas seotud ujulestadega. Veepinnal tavatseb mustviires ujuda harva, küll aga meeldib talle istuda mörravaiadel, veest väljaulatuvatel mudakühmuldel ja veepinnal ujuvail puhnaviirgudel.

Mustviires on osav lennumeister, kes madalal rooväljade kohal õhus tiirlevaid või roovartel istuvaid kiile ja teisi suuremaid putukaid küttides teeb kukerpalle ning järske pöördeid. Seejuures kuulduv sageli tema kilavat «kljää»- või lühikest «tlik»-taolist hüüdu.

Pesa ehitab mustviires madalasse vette, veest vaevalt väljaulatuvaile mudakühmudele või lõmpsiaukude pinnal ujuvaile puhnaviirgudele. See vähestest kuivadest taimevartest koosnev ehitus on nii väike ja nõrk, et ta vaevalt väärrib pesa nime. Mune on kurnas kaks või kolm. Mustviirese haudekolooniad ei ole suured ja koosnevad mõnest kuni mõnekümnest pesast. Väikese ja nõrga linnuna on mustviirese pesitsemine vaenlaste vastu kõige enam kindlustatud just raskesti juurdepääsetavil lõmpsiaukudel.

Kuid siin kipuvad tema pesitsemist mõnikord segama veetõusud ja tormid. Madala asukoha tõttu uputab veetõusud määtaile paiknevad pesad, kuna aga puhnale, liiga nõrgale alusele ehitatud pesad on hädaohus tugevate tuulte korral. Nii hävib palju mustviirese pesi mitte röövloomade, vaid eluta looduse jõudude läbi. Lind on sunnitud munema ühest kuni kahest munast koosnevaid järelkurni, millele saatus pole samuti alati armuline.

Uskumatult visalt peab mustviires siiski kinni oma pesapaikadest ja kangekaelselt ehitab hävinud pesade asemele uued. Kui pojad on õnnelikult koorunud, hoolitsevad vanalinnud nende eest innukalt. Pojad ujuvad hästi ja peidavad ennast osavasti veetaimede rägastikku. Nüüd on hädaohtlikum periood mustviireste elus möödunud ja võib loota järglaste kasvamist lennuvõimeliseks.

Roostiku ja lõmpsiaukude-äärseid tarnamättaid pesapaikadeks valivatest sukelpartidest on kahtlemata eriti huvitav

punapeavart. On ju punapeavart linnuliik, kes 1930-ndatel aastatel ja veel mõni aeg pärast seda meil üsna hoogsasti levis, kuid viimastel aegadel on see protsess lakanud.

Jässaka kehaga, umbes sinikaelpardi-suurune punapeavart eelistab elupaigana mageveekogusid ja riimveelisi taimestikurikkaid merelahti. Matsalu lahe tingimused sobivad talle oivaliselt. Roostikuvahelistel vabaveeladel võime maikuu kohata punapeavardipaare pesapaiku otsimas. Isalind on punakaspruuni pea ja kaelaga ning musta rinnaga, tema selg on aga mustavalgetriibuline, mis päikesepaistelise ilmaga eemalt paistab peaaegu valgena. Emalind on üleni tumepruun. Erinevalt teistest sukelpartidest puudub punapeavardi tiivaküüdes valge värvus, küüdes on üleni hall.

Matsalu lahel on punapeavardi leitud pesade kohta statistikat tehtud, mille järgi selgub, et suurem osa tema pesadest paikneb roostikus tarnamätastel või lihtsalt kuiva roo hunnikutel, mida emalind ise on kokku kuhjanud. Sellega on punapeavart rohkem kui ükski teine tema hõimlane pesitsemisel seotud roostikuga ja nimelt just roostikuga vabaveelade läheduses. Täiskurnas leidub kuni kümme rohekat ja hästi kõhukat muna.

Juuni keskpäigast alates kogunevad isa-punapeavardid salkadesse, et roostikes sulgida. Ei ole päris selge, kui palju neid väljastpoolt lahele saabub. Sulgimissalgad kuigi suureks ei paisu, enamasti on igaühes neist mõnikümmend isendit. Paar-kolmkümmend aastat tagasi võis aga kohata sadadesse ulatuvaid parvi.

«Krroa» — kõlab Kasari jõe suudme piirkonnas, kus roostikuväljad vahelduvad laiimate vabaveeladega, kare häälitus, siis hakkab sealt kuulduma naksutavat «toktoktok...» See on tuttpüti paar, kes mängleb oma pesapaigal. Aastakümneid tagasi olid tuttpüti eelistatud pesitsusalaks Laeva mäta¹ ümbruse roostikud, kus igal aastal asus väike haudeasund. Kakandi mättaks nimetasid vanad kalurid seda kohta, sest tuttpüti rahvapäraseks nimeks Matsalu lahel on kakand. Nüüd on roostiku edasitungi ja vabavee taandumise tagajärjel tuttpüti pesapaigad nihkunud kaugemale kesklahe poole. Kalastamiseks vajab see lind suuremaid vabaveelaseid, kuigi ta pesa võib paikneda üsna tihedas roostikuväljas.

Eriskummalise välimusega ja võõrapärase käitumisega on tuttpütt: keskmise pardi suurune, tumeda seljaga, atlass-siidi-taoliselt läikiva valge kõhualusega, toreda punakaspruuni sulgkraega ning musta tutiga peas. Nokk on tal odaterav ja varbad ümbritsetud lapiklestadega. Kui siia lisada, et tuttpütt on hea ujuja ja haruldaselt osav sukelduja, kuid võib ka kehtvalt

¹ Mättaks nimetab kohalik rahvas heinamaasaarekesi keset roostikku (Laeva mäta, Lõige mäta, Priidiku mäta, Sulisoo mäta jt.).

lennata (seda ta ei tee aga kuigi meelsasti), siis on meil teatav pilt sellest meie ühest kaunimast veelinnust. Veelind on ta selle sõna kõige täiuslikumas tähenduses, sest kogu oma elu veedab ta eranditult ja ainuüksi vees. Toitub peamiselt väikestest kaladest.

Kui aga mõni saatuslik juhus sunnib tuttpüti laskuma maapinnale, on vähe väljavaateid tema ellujäämiseks. Et tiibadele tuult alla saada, vajab ta pikka jooksu mööda veepinda. Sääraseks jooksuks maapinnal pole tuttpütt suuteline. Siin lebab ta abitult kõhuli, sest oma nõrkade jalgade abil, mis asetsevad keha tagaosas, pole ta võimeline püsti seisma. Poolpüstisesse asendisse tõuseb tuttpütt lühiaegselt vaid pesale ronides.

Oma pesitsusalale Matsalu lahe siseosas saabub tuttpütt aprillikuus, kui leidub vajalikul määral vabavett. Ta on väga inimpelglik ja käitub tigidalt paljude veelindude suhtes. Kui ta on sattunud kalameeste mõrda ja teda püütakse sealt vabastada, peab hoiduma tuttpüti nokahoopide eest, mida ta on agar jagama.

Maikuu teisel poolel, kui noor roog on mõnikümne sentimeetrit sirgunud üle veepinna, algab tuttpüti pesitsemine, mis on seotud omapäraste paarimismängudega. Isa- ja emalind ujuvad lähestikku, näod vastamisi, alatasa raputades päid ja noogutades sügavasti kaeltega. Kogu aeg kuulduv seejuures mitmekesiseid hääliitsusi. Aeg-ajalt sukeldutakse. Tuttpüti keha istub ujumisel sügavasti vees, aga vee alla võib ta sukelduda mitte ainult kaela ja eeskehaga hoogsat tõuget andes, vaid ka pikkamööda vajudes. Viimast sukeldumisviisi kasutatakse sageli paarimismängudel.

Mitmesugustest veetaimedest, mida tuttpütid korjavad vee kogu pinnalt ja põhjast, ehitatakse pesa suure ujuva taimelasuna roostikku või hundinuiastikku. Pesamaterjal on läbi imunud veest ja pesal hauduva vanalinnu kehasoojusest alati leigelt soe. Munad, arvult neli kuni kuus, on pikliku kujuga ja lubivalge koorega. Kui tuttpütt pesalt lahkub, katab ta munad hoolikalt pesamaterjali kihiga, nii et neid üldse näha pole, ja asjasse mittepühendunud ei tekigi arvamist, et see taimelasu võiks olla linnupesa.

Tuttpütipojad on pikitriibulised. Kohe pärast koorumist asuvad ka nemad vette. Tihti puhkavad nad veepinnal ujuva vanalinnu seljas ja hakkavad juba mõne päeva pärast koos vanade tuttpütidega sukelduma. Pesaga pole neil nüüd enam mingit sidet.

Kui tuttpütt pesal istub ja ärevuses oma imepärasest peaeht kohevile ajab, näib ta pea ja kael nagu mingi eksootilise taimena, mis on puhkenud õitsele. Inimpelglik, võõrapärane ja kaunis — sellisena jääb see Matsalu lahe omapäraseim veelind iga külastaja mällu.

Roostikuvahelisi vabaveelõukaid külastavad toitumiseks ja puhkamiseks suvelgi mitmed linnuliigid, kes Matsalu lahel ei pesitse. Siin peatuvad ja sulgivad mõned viupardid, kes kevadrändel põhja poole ei siirdunud. Vabaveelade ääres puhkavad väikekajakate mittepesitsevad seltsingud. Madalate lõmpsiaukude ümbrus on eelistatud asukohaks ümberhulkevatele isatutkaste salkondadele ja mittepesitsevaile mudatildritele, keda võib Matsalu lahel kogu suvi kohata. Üldse leidub kurvitsaliste seltsis üsna palju selliseid liike, kelle mittepesitsevad isendid jäävad kogu suveks toidurikkale Matsalu lahele.

Üheks selliseks liigiks on tumetilder, kes on punajalgtildrist veidi suurem, peaaegu musta või mustatähnilise sulestikuga, tumepunase noka ja jalgadega kurvitsaline. Tema lühikest vilistavat hüüdu «tji-ui» kuuleme kõrgel taeva all, kui ta üht peatuspaika on vahetamas teisega. See on põhjapoolne haudelind, kellest üksikud jäävad suveks meile. Enamasti kõnnib ta madalas vees selgrootuid loomi toiduks otsides. Teistest tildritest palju sagedamini tavatseb ta sumada kõhust saadik vees ja seal, kus jalad põhja ei ulatu, sõandab ta isegi lühikest maad ujuda.

Haruldaseks eksikülaliseks on aga lõuna poolt pärinev kummaline naaskelnokk, kes on umbes kiivitajasuurune, kuid palju pikemate jalgadega ja pika, ülespoole kõverdunud nokaga musta-valgekirju kurvitsaline. Matsalu lahel on teda kohatud vaid üksikutel juhtudel, viimastel aastatel sagedamini.

Mõni aasta tagasi märkasid looduskaitseala töötajad Matsalu lahe siseosas haruldast lindu — kümnokkluike. See on sama linnuliik, keda paljud inimesed tunnevad pargitiikidel kodustatult. Tal on üleni valge sulestik, graatsiline rõngaskael, punane nokk ja suur must nokakülm. Noka kuju ja värvuse järgi on kümnokk-luik kerge lahus hoida Matsalu lahel hulgaliselt läbirändel viibivatest laulu- ja väikeluikedest. Viimaste nokal puudub külm ja noka alusosa on laialt kollane. Kümnokk-luik on linnuliik, mille viimase paari salakütid meie loodusest (Saaremaal) 1928. aastal hävitasid. Järgneva 30 aasta jooksul esines kümnokk-luik meil vaid kodustatud tiigilinnuna.

Pärast 1950. aastat hakkas kümnokk-luik ilma inimese kaasabita Kesk-Euroopast levima kirde suunas ja 1959. aastal saabus uuesti pesitsema Eestisse. Nüüd on ta hõivanud mitmed järved ja taimestikurikkad merelähed ning mõni paar on kanna kinnitanud ka Matsalu lahe siseosas. Kümnokk-luige looduslik reaklimatiseerumine meie maal on rõõmustavaks sündmuseks loodusesõpradele. On ju see majesteetlik veelind iga veekogu auks ja uhkuseks.

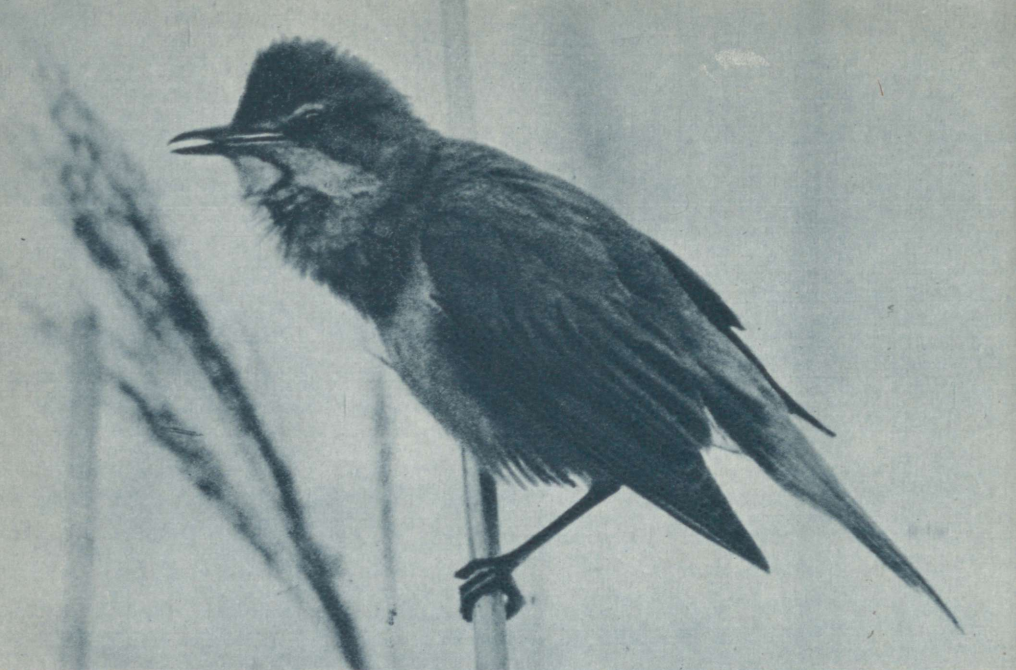
Kühmnokk-luik pesitseb Matsalu lahe roostiku neis osades, kus taimestikutihnikud vahelduvad madalate vabaveeladega, kuhu nokka põhja küünitades on talle kättesaadavad veepõhja toidurikkused. Pesa on kuivade taimede kogukas hunnik roostiku vabaveepoolsel serval. Uhes 1963. aastal leitud pesas oli kuus muna. Pesitsemise ajal on kühmnokk-luiged peidulised ja püüavad ennast varjata inimeste eest. Nii on nende pesi õige raske leida. Pesal hauduv kühmnokk-luik — see on toredamaid vaatepilte looduses. Kui luigepaar oma poegadega roostikuvahelisel vabaveel ujub, mõlemad vanemad graatsiliselt rõngas hoides oma kumeraid kaelu ja isalind tiibu koheva kilbina seljale tõstes, siis oleks see nagu pilt muinasjutumaalt. Seda vaadeldes soovid, et lindude laht muutuks alaliseks päris koduks kühmnokk-luikedele, keda lähel varematal aegadel pole kunagi pesitsenud, niikaua kuni ajalugu seda mäletab.

96. Roo-loorkulli vana emalind pesal poegade juures

97. Noore roo-loorkulli „portree”

98. Rästas-roolind – roostiku „ööbik“

99. Rootsiitaja emalind on saabunud poegi söötma

100. Rootsiitsitaja isalind

101. Rästas-roolinnu pesa

102. Tiigi-roolinu pesa

103. Merikotka lennupilt on
Matsalu maastiku ehteks

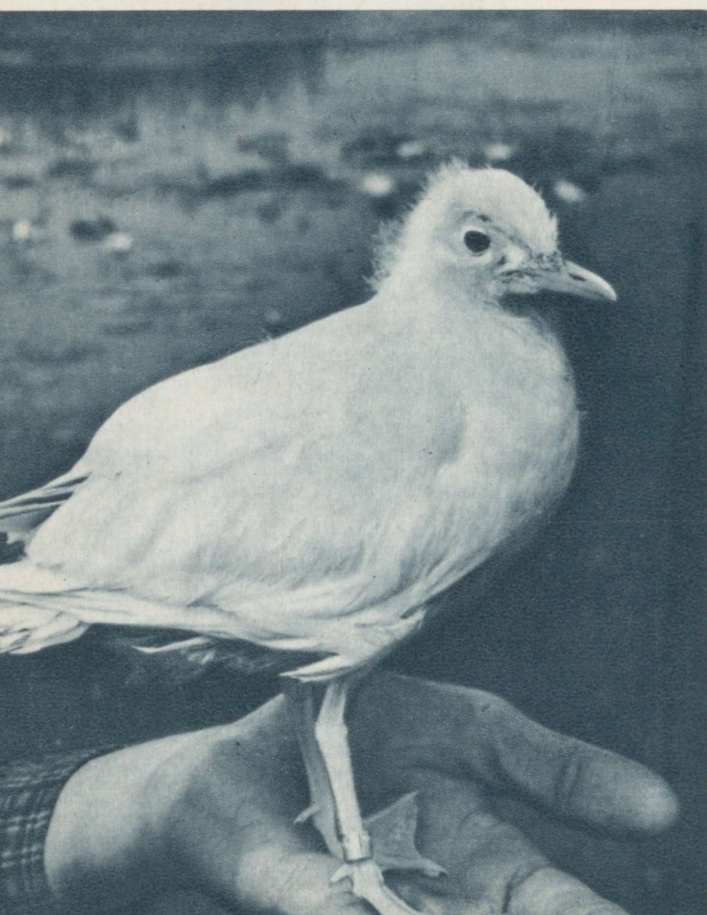
104. Vaba-veelasid roostiku vahel nimetavad Matsalu põliselanikud lõmpsiakudeks

105. Vesikarika lehtedekodarikud, mille kaenlas paistavad valged õied

106. Valge vesiroos –
Matsalu lahe ilu

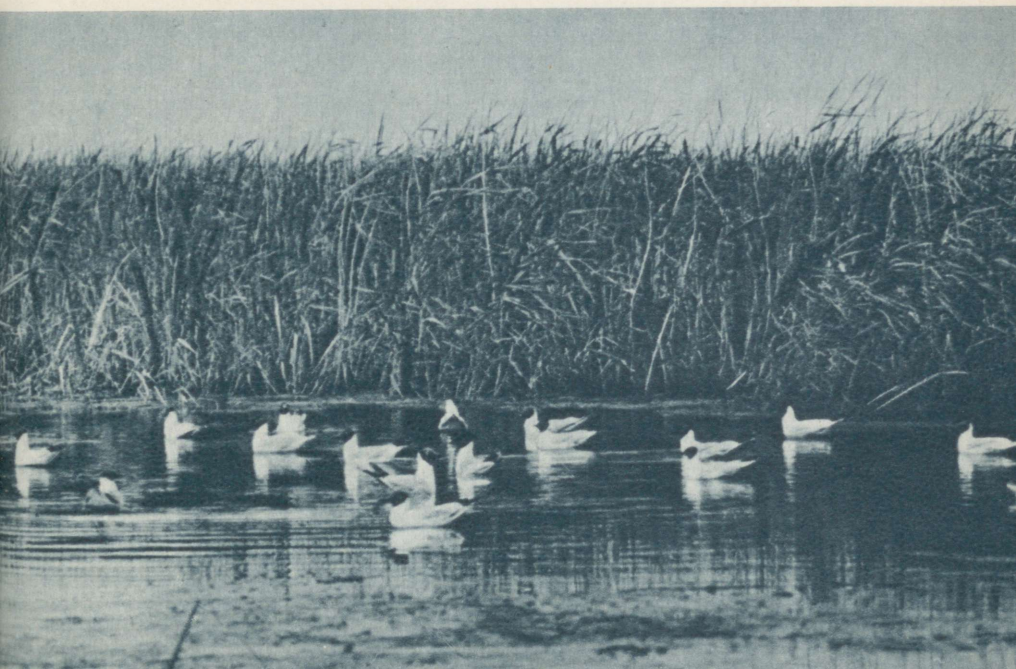

107. Albinootiline noor
naerukajakas –
haruldane leid
Matsalu roostikus

108. Pesapaiga kohal lendlevad naerukajakad

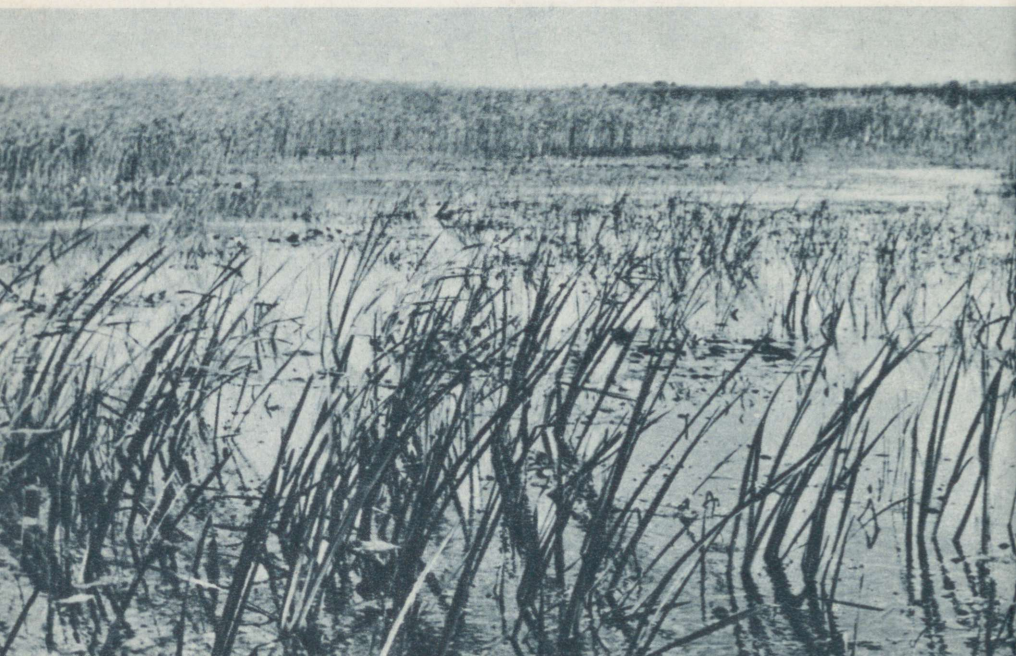
109. Sageli laskuvad naerukajakad veepinnale puhkama

110. Naerukajakas pesal äsjakoorunud poegade juures

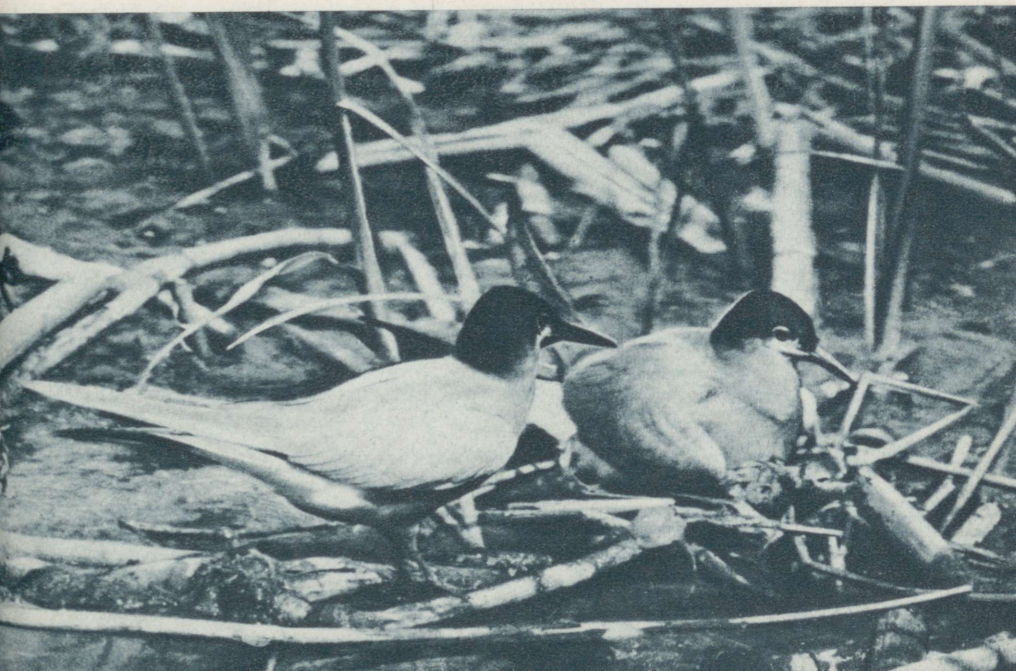
111. Mustviires pesitseb sageli sellistes kohtades

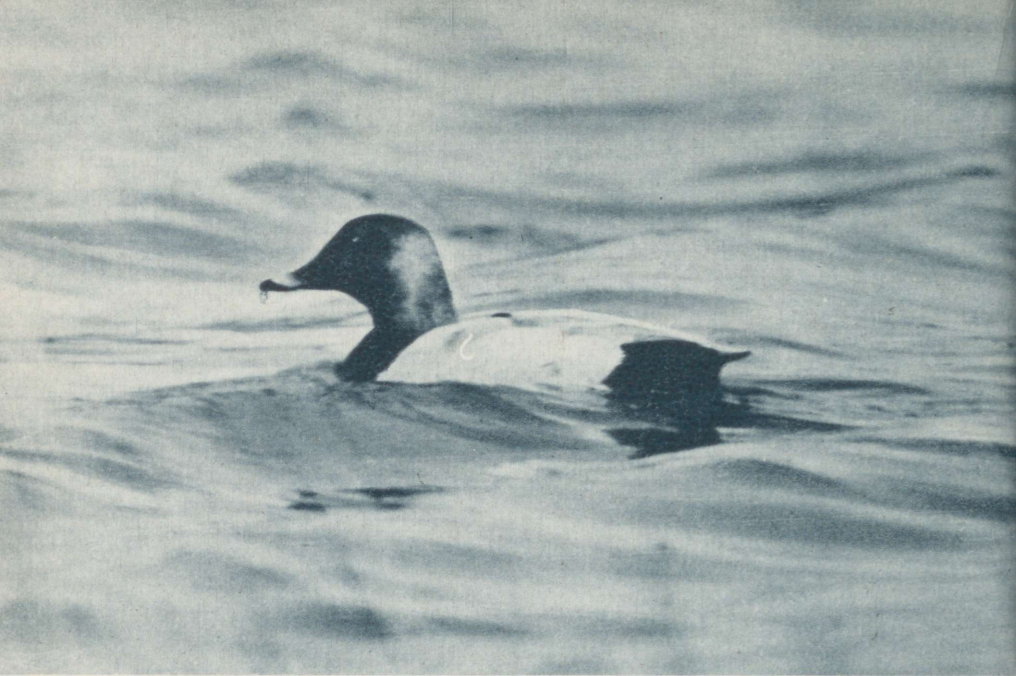

112. Mustviirese pesa ujuval puhmal

113. Mustviireste paar pesa juures

114. Punapea-wardi isalind

115. Punapea-wardi emalind pesal mune kohendamas

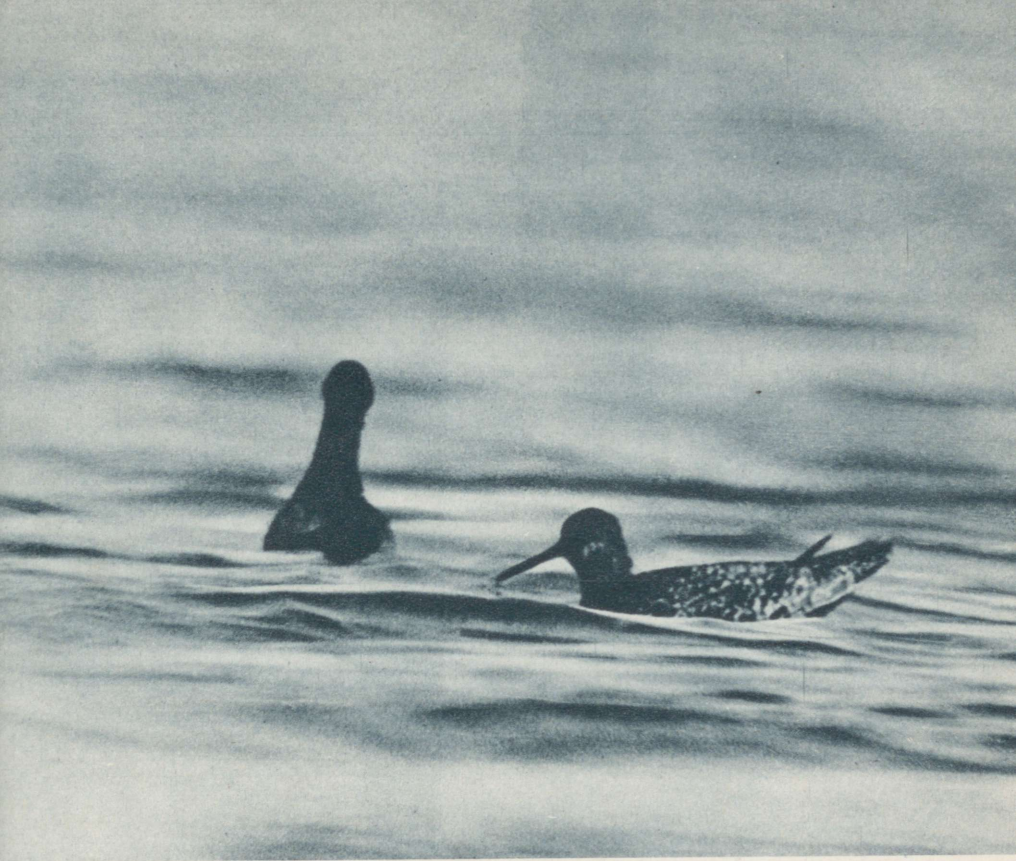
116. Tuttpüti pesa munadega ja kooruva pojaga

117. Tuttpütt tuleb pesale, tõustes poolpüstisesse asendisse

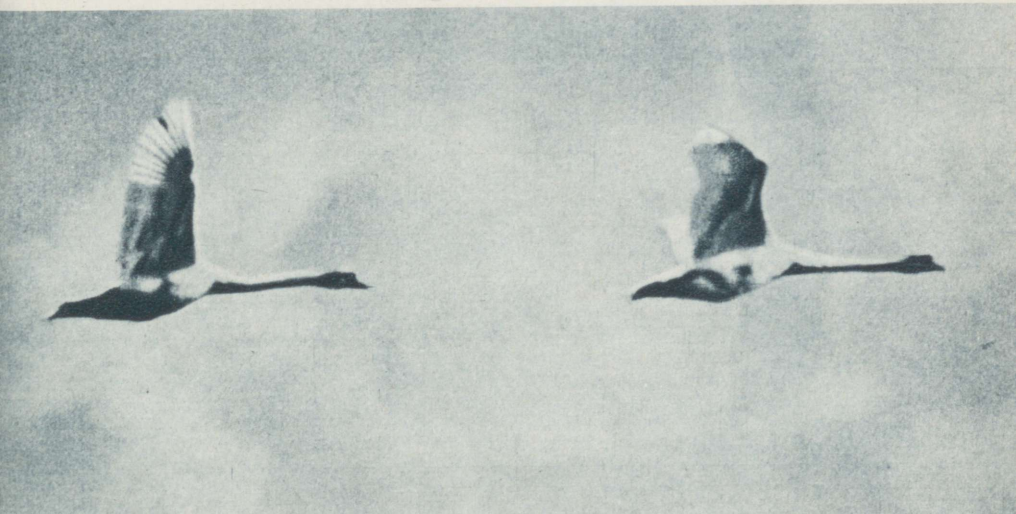

118 Nagu mingi eksootiline taim kõrgub tuttpütt oma pesal

119. Tumetilder on kurvitsaline, kes mõnikord isegi ujub

120. Kühmnokk-luikede paar on saabunud

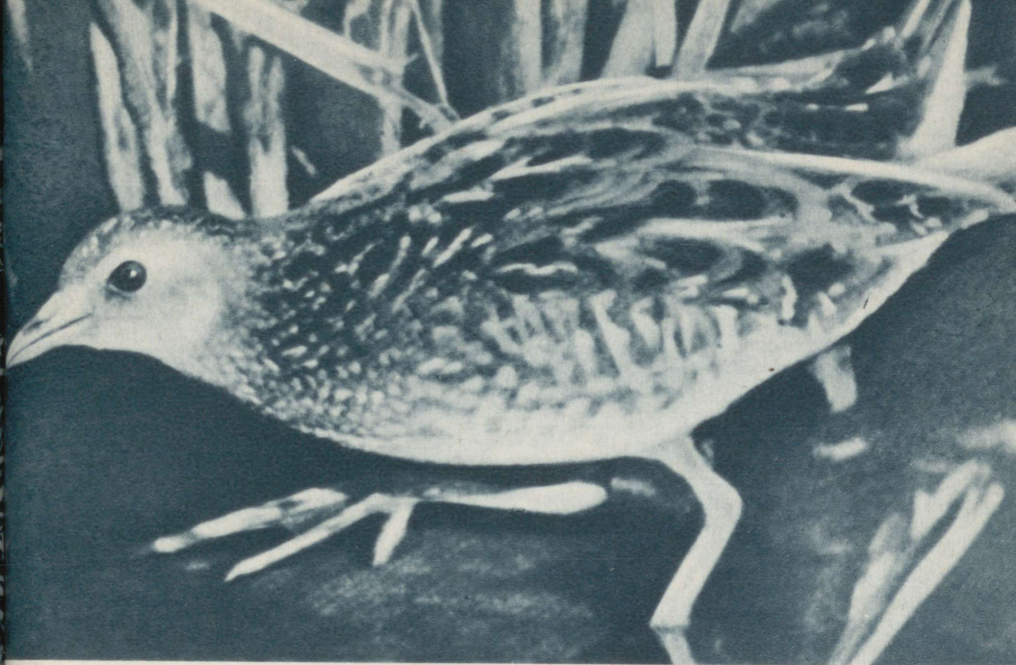

121. Kühmnokk-luige pesa Matsalu lahel 1963. aastal

122. Kühmnokk-luige emalind pisikeste poegadega

123. Tāpik-vesivuti häält on sageli kuulda, kuid harva õnnestub teda näha

124. Tāpik-vesivuti pesa

125. Jõetakjas – lõpsi-
aukude iseloomulikumaid
taimi

126. Luigelill kasvab koh-
tades, mida armastavad
ka rookanalised

ÕÖVAIMUDE JÄLIL

Vaimud elutsevad Matsalu lahel. Öösiti hakkavad nad liikuma ja ilmutavad oma olemasolu salapärase häälistsustega. Need on enamasti roostikuelanikud, kuid üks neist huikab ka rannaheinamaa tihedas tarnastikus.

Matsalu lahe «öövaimudeks» on kolm rookanalaste sugukonda kuuluvat lindu, kes sellepärast, et nad kogu oma elu tegutsevad tiheda taimestiku katte all, jäävad inimestele nähtamatuks. Ainult häälistsused reedavad nende olemasolu ja seda peamiselt öösiti, millal need linnud muutuvad aktiivseks.

Kõik nad on umbes rästa suurused ja tumeda sulestikuga. Kõige tavalisem neist on täpik-vesivutt, kes meil on laialt levinud ja asustab veekogudeäärseid soiseid niite. Matsalu lahe siseosa rannaheinamaadel esineb teda arvukalt enam-vähem nendessamades paikades, kus karjub tema hõimlane rukkiräak. Tarvitseb vaid õhtuti kõndida randa, et seal tihedas rohus kuulda heledat, palju kordi järjest korratavat «uit, uit, uit...» See on täpik-vesivuti paarimishüüd ja kus tingimused on soodsad, huikab iga lühikese maa taga jälle uus vesivutt.

Ülejäänud kaks «öövaimu» on märksa haruldasemad ja nende asukohaks ei ole tarnastik, vaid roostik.

See oli ühel Matsalu lahe uurimise algaastal, kui alles vähekögenud lindudevaatlejana kuulsin roovahilt Ferdinand Nurgalt salapärase linnu olemasolust Matsalu roostikus. Nagu kõneles Nurk, olevat mitmed kuulnud ta häält, kuid keegi polevat teda näinud. Soojadel ja sumedatel juuniöödel pidavat ta häälitsema, et pärast päikesetõusu jälle vait jääda. Ta liukuvat hääletult nagu vari roostiku kõige raskemini ligipääsetavates kohtades.

Asjata murdsin pead, mis lind see võiks olla. Jäin siis ootama vaikseid ja sooje juuniöid, et koos Nurgaga ette võtta öine retk Matsalu lahe roostikku salapärase linnu asukohta. Kuid vahepeal takistasid seda ebasoodsad ilmastikuolud. Alles juuni lõpul muutus ilmastik ja võisin asuda oma kavatsuse teostamisele.

Päev oli olnud lämmatavalt kuum ja õhtupoolikul ilmusid silmapiirile äikesepilved. Kuid vihma nad ei toonud, mistõttu õhus püsis raske, lämmatav pinge. Päikeseloojakul jõudsime roovahiga Suitsu jõe alamjooksu paadisadamasse, kus pikas reas olid jõe kaldale kuivama tõmmatud lootsikud — lamedapõhjalised ruubad. Õhtu oli vaikne, peegelsiledana lookles meie ees Suitsu jõgi, kus päevase läänetuule tõttu oli vesi tugevasti tõusnud. Veepinnalt ja lahe ranniku heinamaadelt kerkis puhangutena valge udu, kattes maa tiheda vaibana, sulatades ähmaseks kaugemal asuvate puude ja heinaküünide kontuurid. Tumedate varjudena, ainsatki häält kuulda laskmata, liuglesid jõe kohal naerukajakad, varitsedes veepinna läheduses mänglevaid ja vahetevahel õhku kargavaid viidikaid. Kaugemal udus karjus rukkirääk, Matsalu metsas kukkus üksik kägu. Jõe kõrkjastikus laulis südilt väike kõrkja-roolind, kaldal aga konutasid unised kiivitajad. Hüüp, soojade suveööde saladuslik häälitseja, oli mõnda aega juba vaikinud. Kaugemalt karjamaalt, ulatuslike veeloikude piirkonnast, kostis paisudes ja vaibudes juttself-kärnkonnade imepärane õhtukontsert.

Peagi liugles ruup roovahi rütmiliste aerulöökide saatel mööda aeglasevoolulist Suitsu jõe Matsalu lahe poole. Vaidkõige mõlemad, sest kokkuleppe kohaselt tuli öölindude häälitsuste kuulatlemiseks vältida juttu. Öö peidab endas nii mõnegi tundmatu linnuhääle, mille tabamine on juhus ja mille kindlaksmääramist takistab inimeste vestlus. Vahepeal oli ilm pimenenud ja kaugemad esemed paistsid vaid siluettidena. Ainult õhtutaevas hõõgus verevalt, selle kuma ei suutnud varjutada isegi jõelt tõusvad tihedad aurupuhangud. Märkamatult möödus tuttav ekskursioonitee ja jõudsime Suitsu jõe hargnemiskohale, kus parem jõeharu suundub Kloostri ja vasem Matsalu poole.¹

Meie sõudsime vasemasse jõeharusse. Olime jõudnud Matsalu lahe roostikku, mis kõrge ja läbitungimatu müürina kerkis kummalgi pool kitsast jõge. Viimane läbis laiemaid vabaveealaseid, kus kasvas tumerohelisi taimekogumikke ja haljendas tihedaid veeluseid «niite». Lopsakad jõetakjapuhmad kerkisid meetri kõrguselt üle veepinna, vesikarika veelalused tihnikud nõudsid tükk tööd, et neist ruupa läbi lükata.

Ikka enam hakkas kuulduma öölindude häälitusi. Ammugi olime seljataha jätnud kasteniisked tarnastikud suurkoovitaja, mustsaba-vigle, punajalg-tildri ja tutkaga, kes on nii iseloomulikud Suitsu jõe alamjooksu rannaheinamaadele.

¹ Selline oli olukord enne Suitsu jõe süvendamist. Hiljem jäi alles ainult parem jõeharu, mis suunati Kasari jõkke.

Saladuslik roostik peitis eneses uusi ja üha huvitavamaid ööhääli, mis sundisid teraselt kuulatama.

Poolteist tundi enne keskööd jõudsime Lõige mätta (roostikus asuv tarnasaareke) lähedusse, kus minu kaaslane teatel pidi tundmatut lindu kõige enam kuulda olema. Siin valguvad Suitsu jõe vasema haru veed järk-järgult roostikku laiali. Peatusime otse Lõige mätta ääres, kus on tihe roostik, kuid vett ainult mõnikümmend sentimeetrit. Mu kaaslane heitis lootsiku põhja magama, mina asusin valvele.

Öö oli tuulevaidne ja tundus alguses väga soojana. Pilves ilma tõttu nägin vaid oma lähemat ümbrust — roostikku. Selles ja Lõige mätta tarnastikus häälitsevad elavalt öölinnud. Järsku sahis midagi ruuba nina ees, rookõrred liikusid. Pimedusest ilmus tume kogu ja jäi ruuba juures uurivald peatuma. Hääletult pöörasin pea — ainult vesirott! Loom nokitses veidi mingi taimejuure kallal ja läks siis aeglaselt veepinnal asuva rookihi kaudu aeglaselt edasi. Veidi aja pärast hüppas äkitselt nagu vedrust visatult lootsikuservale väike must siidpall, jooksis kiiresti mööda serva edasi ja jäi minu palituvarruka ees peatuma. Kohe kargas ta ühele üle veepinna lookasolevale rookõrrele ja kadus uuesti pimedusse. See oli pisihiir, Matsalu lahe väikseim imetaja.

Möödus tükk aega, kuid veel polnud midagi kuulda «roostikuvaimust». Kogu roostik minu ümber elas: siin sahis midagi, seal liikusid rookõrred, veel kaugemal sulises vesi, tumedad kogud liikusid tihedas taimestikudzunglis. Eemal pladistasid vesikanad, kostis rästas-roolinnu laulukatkendeid ja mõne unise rootsiisitaja lühikest kutsehüüdu. Lõige mätta tarnastikus tilksusid lakkamatult arvukad täpik-vesivutid ja karjus üksik rukkirääk. Vahetevahel liugles üle ruuba hüübi suur vari ja mõni eksinud kajakas. Matsalu rannaniitude pool möhitas õhus lendlev tikutaja, eemal roostikus kuuldus paar korda inimpelgliku tuttpüti kare «krroa», mis jäiga ebakõlana rikkus suveöö idüllit.

Kuulatades roostikulindude öiseid eluavalduisi, olin juba peaaegu tund aega liikumatult istunud lootsikuninas. Saabumas oli kesköö. Äkitselt kõlas minust paarkümmend meetrit eemal — seal, kus läinudaastane mahalangenud roostikukiht kattis pika viiruna veepinda, hele «krriu-iiv, krriu-iiv», millest esimene silp oli põrisevalt ruigav, lõpusilp aga valjult piiksvu. Hääli oli mulle täiesti võõras, ta kaikus roostikus nii valjusti, et lausa võpatasin. Möödus mõni minut, siis kostis ruigamine uuesti, sellele järgnes kaugemal teine, varsti kolmas. Roostikuvaimud olid asunud tegevusse! Oli nii pime, et näha polnud midagi. Möödusid minutid. Siis arvasin lootsiku lähimas läheduses tajuvat pilliroo vaevukuuldavat sahinat ja nii valjult, nii selgelt paisati sumedasse suveöösse järsk «krriu-iiv», et roostik

aina kajas. Tundmatu liikus hääletult mööda rooviirgu, siis märkas ta vist ruupa, sest kuuldus madalat, hääletult haigutavat «haoo». Varsti hakkas kaugemal kuulduma tumedat ja lühikest «tok-tok-tok...», ikka kiiremini, ikka lühemate vaheaegadega. Samas vastas talle teine. Mida lähemale hääled teineteisele jõudsid, seda kiiremaks ja erutatumaks nad muutusid. Lõpuks kuuldus vaid «togodok-togodok...»-taolist tumedat klobinat. See ei kestnud kaua, sest hääled kadusid varsti kumbki eri suunas roostikku, kust hakkas jälle kõlama hele «krru-iiv».

Mis lind võis see olla? Äratanud roovahi, ütles viimane kõik need hääled kuuluvatki otsitavale salapärasele roostikuelanikule. Algas linnu agar jälitamine — küll ruubaga, küll jalgsi. Pimedus ja rasked liiklemisolud takistasid suuresti meie tööd. Paar tundi olime asjatult sumanud poris ja vees, siis otsustasin kasutada teist jälitamisviisi.

Peitsin enese kõige tihedamasse rootukka, mille ümbruses mudapõhjased lõmpsiaugud vaheldusid kõrkja- ja hundinuiakogumikega, kus ohtrasti leidus puhna. Just siit oli kõstnud nende lindude häälitsemist kõige enam. Pärast seda, kui roovaht oli mind taimedega hoolikalt maskeerinud, sõitis ta kaugemale ja jäi ootama. Peagi oli ümbrus endine ja roostikuelanikud ei võinud aimatagi, et nende askeldamist jälgib kutsumatu külaline.

Kell oli kolm läbi ja hämarus hakkas lahtuma. Päikesetõusu eel värvus hommikutaevas verevaks. Luitunud puhnaviirud ja veepind minu ees omandasid pikkamööda karge selguse, mis Matsalu lahe loodusele on nii omane enne päikesetõusu. Kuid jahedus, mis samal ajal ikka enam hakkas ennast tunda andma, muutis minu ooteaja üsna ebamugavaks. Viimaks aina lõdisesin külmast.

Vahepeal oli tundmatute roostikulindude häälitsemine hoogsaks muutunud ja näis enne päikesetõusu saavutavat haripunkti. Hindasin nende isendite arvu vähemalt kümnele. Päike oli just tõusmas... Paarkümmend meetrit minust eemal hakkas äkitselt kuulduma «tok-tok-tok...», mis lähenes mulle pidevalt. Nüüd oli ta minu seljataga, nüüd juba vasemal — seal, kus pikk puhnaviirg kulges roostikus lagedasse vette, ja oli mulle nii lähedal, et võisin loendada isegi üksikuid kõrsi. Oli ilmne, et lind kulgeb piki puhnaviirgu. Binokkel suunatud sinna, kust iga hetk võis oodata linnu ilmumist, jäin põnevusega ootama. Ikka lähemale jõudis hääle ja, nagu oma tulekut ette teatades, paiskas lind äkitselt minust vaevalt kolme meetri kaugusel kargesse hommikuõhku põriseva «krru-iiv, krru-iiv!» Nüüd krabises veidi puhnaviirg, mõned kõrred liikusid ja minu ees seisis väike tumedavärvuline, pika helepunase nokaga lind — r o o k a n a! Vaid hetkeks peatus ta, siis kõndis ta nobe-

dasti piki puhnaviirgu edasi ja kadus peagi teispoole vabaveeloiu kasvavasse tihedasse roostikku.

Olin avastanud Matsalu lahe jaoks uue linnuliigi, keda ükski minu eelkäija polnud kohanud ja kelle levikust tol ajal Eestis oli alles vähe teada.

Ent ometi on rookana Matsalu lahe põliselanik. Praegune põlvkond on juba unustanud ta kohaliku rahvapärase nime meremutt, mida hästi teadsid Rõude Taagu¹ omaaegsed munadekogujad. Kuidas see lind välja nägi, seda olid näinud vaid vähesed. Ühed arvasid ta olevat suure ja musta, teised pisikese ja halli. Kõneldi, et ta tuhnivat nagu mutt meremudas ja tema häälitsemine ei tähendavat head. Selle linnu kummaline hää!, seostatult ebamääraste oletustega tema välimusest, kujundasid rookanast rahva silmis peaaegu nagu mingi müstilise linnu.

Kord sõitnud kaks kohalikku talumeest Matsalu lahe roostikku kalale. Teel hakanud meremutt häälitsema ja selgesti kostnud tema ruigamises sõnad: «Poiss, poiss, oot', oot' — ära viil!» Siiski pannud mehed mõrrad sisse ja sõitnud koju tagasi. Varsti tõusnud torm ja kalamehed jäänud ilma nii kalasaagist kui ka mõrdadest. Seda lugu kõnele mulle rohkem kui kolmkümmend aastat tagasi nüüd juba ammu manalasse varisenud Keskvere mees Villem Hänni, Rõude Taagu üks agaramaid munadekogujaid.

Tegelikult on rookana aga ainult tugeva rästa suurune, mustpruuni ja tumehalli sulestikuvärvusega, punase nokaga ja punakaspruunide jalgadega öölind, kes elutseb roostikus, hundi-nuiastikus ja tarnastikus ning kes kurja ei tee kellelegi. Kuigi ta paarimishüüd on jubedamaid linnuhääli, sobib see suurepäraselt südaõise Matsalu roostikuga, sest selles peituks nagu nende metsikute rooväljade ürgne poeesia. Igaüks, kes juhtub juunikuus külastama Matsalu lahte, võtku kord vaevaks sõuda öösel lahe roostikku. Nimelt just s õ u d a, sest et mootorpaadi müra hävitab kogu võlu. Kui ööd on sumedad ja soojad, on õhk küllastunud salapärastest ööhäälitest. Siis elustub siin muistne pärimus tontidest ja vaimudest: rookana laulab oma armastuse laulu.

Matsalu roostikes elutseb ka rookana hõimlane väikevesivutt, kes on temast haruldasem ja Eestis levinud vaid vähestes kohtades. Ka väike-vesivutt on neid linde, «kelle häält on küll kuulnud, kuid keda mitte keegi pole näinud». Tema esinemise avastas siin juba 1873. aastal V. Russow. Kuid möödus üle kuuekümnepäevase aasta, enne kui käesoleva ridade kirjutaja ta uuesti üles leidis. Sellest ajast alates on väike-vesivutti Matsalu lahel pidevalt kohatud, kuid igal aastal erineva sagedusega.

¹ Väike-Rõude mõisa omanik parun W. Stackelberg, kes möödunud sajandi kahel viimasel aastakümnel soetas endale Matsalu lahelt suure linnunade kogu.

Keset roostikku, kus tümad leitseaugud vahelduvad hundi-
nuia- ja kõrkjäväljadega, on väike-vesivuti riik. Siin õitseb
valge vesiroos ja kollane vesikupp, kasvab lopsakas suur tuli-
kas, sirutab oma õrnroosasid sarikõisikuid pilliroo vahel luige-
lill, laiub veeluseid niite teravalehisest vesikarikast ja nagu
viiekopikalised metallrahad ujuvad veepinnal kilbuka ümarad
lehed. Sellistes kohtades leidub hundinuiastikus sageli ujuvaid
puhnaviirge, millel tavatseb uidelda väike-vesivutt. Samal aasta-
ja päevaajal nagu rookana häälitseb ka väike-vesivutt kõige
hoogsamalt.

Ühel soojal juuniõhtul sõudsin Ferdinand Nurga saatel
jälle piki Suitsu jõge allavoolu, et Matsalu lahe roostikus ööd
veetes kuulatleda öölindude häälitset. Päike loojus Haeska
kohal roostiku taha, jättes taeva lõõmama eredas karmiinpuna-
ses värvuses, mida läbisid tuhmjad indigosinised pilverivad.
Metsad teisel pool lahte kumasid sinihallide siluettidena. Tuul
oli täiesti vaikinud, ükski virvendus ei seganud nõrgalt aurama
hakanud veepinda, mille kohal surusid suured kihulaste parved.
Termomeeter minu seljakoti küljes näitas 18 °C.

Palavale päevale järgnenud sumedal juuniööl häälitsevad
öölinnud elavalt. Nüüdki kõlas ranniku pool täpik-vesivuttide
tilksuv koor, roostikus häälitsetesid niisama elavalt nagu päe-
valgi vesikanad ja mitmed rookanad olid asunud tegevusse.
Hüübi tumedat kõminat kuuldus vaid paaris kohas. Olime juba
jõudnud Täku saare piirkonda, kus suured roostikud vaheldusid
vabaveeladega, millel oli kerge sõuda.¹ Vahepeal oli tõusnud
hele täiskuu, mille paistel puhangutena aurava veepinna kohal
lendlesid vesi-nahkhiired. Täku saare ja Kasari luha heina-
maade kohal hõljus tihe uduvaip. Jahenema hakanud õhu kõr-
val tundus Matsalu lahe vesi leigelt soojana.

Märkamatul oli saabunud kesköö. Sõudsimel Täku saarest
lääne poole roostikku niidetud veneteed kaudu edasi. Juba
mõnesaja meetri kaugusel hakkaski kostma esimese väike-vesi-
vuti häälitset. Nii nagu rookana, peitub seegi roostikuelanik
hoolikalt inimese eest, kuid seda meeldivam on kuulda tema
valje ja kõlavaid, võiks öelda meloodilisi «u-iit u-ärr, u-iit
u-ärr»-taolisi häälitset. Nii huikas üks isend siin juba kesköö
ajal pidevalt, aga kui kell neli hommikul siit uuesti mööda
sõitsime, laskis ta oma häält kuulda ikka veel. Võib arvata, et
ta oli samal kohal vahetpidamata häälitsetenud neli tundi. Eemal
kuuldus üha uusi väike-vesivuttide hääli. Kogu selle öö pühen-
dasime ainult neile, ilma et meil seejuures ühtki neist veetle-
vatest huikajatest näha oleks õnnestunud. Alles kui Väike-
Rõude metsatukkade kohal kerkis tõusev päike, hakkas väike-

¹ Praegu on Täku saare ümbrus veest peaaegu kuivaks tõmbunud ja
maastik tugevasti muutunud.

vesivuttide tegevus vaibuma, kuni ta hommiku poole täiesti soikus.

Rookana ja väike-vesivuti pesi on Matsalu lähel leitud vaid üksikuid. Raske on neid otsida, sest sageli on nad peidetud üle muda või vee hoiduvate puhnaviirgude alla. Tuleks soovida, et leiduks entusiastide linnusõpru, kes tahaksid jõudu pühendada nende kahe raskestivaadeldava linnuliigi põhjalikumale uurimisele — nii enda huviks kui ka teaduse kasuks.

MINU SÖBER VEETALLAJA

1928. aasta jaanipäeval kohtasin veetallajat esimest korda. See oli Keskvere Veisteaugu ümbruse rannakarjamaal, mille suur veetõus oli laialt üle ujutanud. Veest välja ulatusid ainult üksikud maanukid, selle hulgas Venedemägi — kohaliku rahva paadisadam.

Sõudsin ruubaga keset veevälja, mille pani lainetama tugev tuul. Äkitselt märkasin lootsikust mõne meetri kaugusel nelja väikest lindu, kes hõljusid lainetel üles-alla ja ennast minu lähedusest häirida ei lasknud. Üllatunult peatasin ruuba ja jäin silmitsema omapäraseid linde. Kuigi ma veetallajat veel näinud polnud, tundsin nad otsekohe ja jälginis neid senikaua, kuni see salk üles lendas ja eemale Veisteaugu poole uuesti alla laskus.

Hilisematel aastatel kohtasin üksikuid veetallajapaare Veisteaugu ümbruses korduvalt. Kuigi ma pesa ei leidnud, arvasin teda seal kindlasti pesitsevat. Selles piirkonnas oli veetallajat vaadelnud juba V. Russow.

Mõne aasta pärast, kui oma tööbaasi üle viisin Matsalu lahe lõunarannikule, kohtasin veetallajat jälle — seekord Penijõe Saare rannas.

Tol ajal oli Penijõe Saare rand kõige rikkalikuma linnu-elu asukohaks Matsalu lähel. Madalaveelised rannikulombid, arvukad pisikesed rohused laiud, nende ees Saare ranna karjamaad ja Lõpe ranna tarnamätastikud, taga aga Matsalu lahe kagusopi roostik — kõik see oli loonud tingimused, mis meelitasid siia arvukaid linnuliike pesitsema.

Penijõe Saare ranna vabaveeladel ja laidudel tutvusin selle linnuga juba põhjalikumalt. Varblasest natuke suurem, pruunika ülapoolega ja valge alapoolega, laia roostekarva vöödiga kaelal — selline näeb välja veetallaja. Lahe ääres pesitseb ta ainult üksikute paaridena ja mitte igal aastal. Vaadeldes aastaid veetallaja elutegevust, imetlesin ikka uuesti selle linnu suurt usaldust inimese vastu. Minust vaevalt paari meetri kaugusel ujudes hõljus veetallaja nagu kerge korgitükk lainetel, enda ümber keereldes ja aeg-ajalt veepinnalt midagi nokki-

des. Võis julgesti sumada veetallaja läheduses madalas vees, istuda tema pesa juures rohus või fotografeerida laiul peatuvaid linde, kuid veetallajat see ei heidutanud.

Kord leidsin ühe laiul ääres ujumas muidu täiesti terve, kuid tiivast vigastatud ja seetõttu lennuvõimetu veetallaja. Võtsin linnu koju kaasa ja otsustasin pidada mõni aeg elusalt, et hiljem teda varuda nahkadekogu jaoks. Lind ei näinud mind kuigi palju kartvat ja oskas nii usaldavalt otsa vaadata, et oligi kahju teda ilma pikemata surmata. Veetallaja sai endale nimeks Láhol¹ ja elama asetasin ta kinnisele verandale, mis oli minu tööruumiks.

Kui järgmisel hommikul ärkasin, oli esimene asi külastada oma uut sõpra. Láhol oli roninud ühele laua alla asetatud vesikana pesale ja puhkas seal rahulikult. Küllap ta oli kaua otsinud verandalt väljapääsu, kuid lõpuks rahunenud. Nüüd uudistasid pruunid särasilmad mind ja lind jälgis iga mu liigutust.

Pikkamisi lähenesin Láholile ja see viis ta ilmselt segadusse. Küllap ta oli juba Saare ranna laidudel kogenud, et inimestelt pole talle erilist hädaohtu karta. Inimesele aga näis, nagu tunneks veetallaja tema vastu mingit uudishimu. Hari-likult lendas ta kümnekonna meetri kaugusele inimesest ja jälgis laiul ääres veepinnal ujudes hoolega selle tegevust. Kui ühel päeval pärast inimese külaskäiku oli laiul jäljetult kaduma läinud ta pesa, otsis veetallaja seda kaua rohu seest, ronis mustavale pesaasemele ja kui otsimine tulemusi ei andnud, asus madalas vees lõpuks oma sulestikku puhastama.

See inimene külastas sageli Saare ranna laidusid. Ka veetallaja märkas seda, kuid ei teinud sellest suurt välja. Inimene jäi ettevaatlikult iga paari sammu järel seisma ja peatus lõpuks mõne meetri kaugusel linnust. Oleks ta lähenenud kiiresti ja otsesuunas, oleks see kindlasti vallandanud linnu põgenemisin-
stinkti, nüüd aga jäi ta paigale. Alles kui kuuldus fotoaparaadi klõpsatus, muutus veetallaja umbusklikuks ja lendas kaugemale.

Ent see kõik oli siis, kui veetallaja viibis alles vabaduses. Nüüd aga oli ta suletud siia kitsasse ruumi, kust ta oli otsinud väljapääsu peaaegu kogu öö, kuid polnud seda leidnud. Láhol ei tea õieti, kas on see sama inimene, kes oli sageli külastanud tema pesitsusala. Sest Saare rannas käib inimesi sageli — küll lehma koju ajamas, küll paatide juures õiendamas, küll puhna kogumas. Välimuselt on nad linnu silmis kõik äravahetamiseni sarnased, ainult nende käitumises on vahe.

¹ Láhol on roostepugu-tüllilapikeelne nimetus ja esineb Bengt Bergi raamatus «Minu sõber roostepugu-tüll», milles kirjeldatakse selle haruldase tundrakurvitsalise sõprust inimesega.

Nüüd oli Láhol suures segaduses. Lähenesin linnule aeglastelt. Ta oli ikka alles vesikana pesal, kuid oli ajanud enese sirgu ja oli valmis sealt lahkuma. Inimese liigne lähedus mõjus linnule häirivalt. Kui liigatasin, hüppas ta pesalt maha ja jooksis kaugemale nurka. Järgnesin talle. Nõksutades sügavasti peaga, jooksis lind edasi. Asjatult lehvitas ta tiibu — need ei kandnud teda. Siis tabasin ta. «Tlit!» tuli hirmunult kuuldavale Láholi nokast. Varblasest ainult veidi suurem, mahtus ta parajasti pihku. Varsti rahunes lind ja hakkas oma vangistajat uudistama.

Láhol muutus julgemaks ega püüdnud enam põgeneda. Tahtes võita ta usaldust, toimisin ettevaatlikult ja aegamööda. Láhol vaatles mind uurivalt. Lasksin ta lõpuks jälle lahti, püüdes vältida järske liigutusi, mis lindu oleksid võinud heidutada.

Juba esimesest päevast peale kerkis küsimus Láholi söötmisest. Muret selle üle poleks vaja ju tunda olnud, sest kärbsed leidis suvisel ajal külluses. Ent kas Láhol hakkab neid vastu võtma? Mul oli kurbi kogemusi ühe noore tutkaiga, kes suri nälga, kuna ta toitu vastu ei võtnud. Ent Láhol osutus hoopis leplikumaks. Juba esimesed vigastatud kärbsed, mis talle ette viskasin, noppis ta väledalt põrandalt ja nii kestis see ka edasi. Päevad möödusid ja Láhol harjus minuga üha enam. Mõnikord ujus ta suures kausis, kuhu temale olin vett valanud, tihti luusis mööda tuba, napsates põrandal ronivaid kärbsed. Olime Láholiga saanud sõpradeks.

Mõni päev hiljem, kui leidis rohkem aega, otsustasin meie sõprust süvendada. Láhol oli parajasti kapi taga, kus oli tabanud lihava ämbliku. Seda silmates meenus mulle päev Saare rannas, kus olin näinud üht veetallajat madalast veest vesi-ämblikke püüdnud ja alla kugistamas. Tabanud Láholi kapi tagant, ei näinud lind sellega sugugi rahul olevat, sest kärsitu «tlit!» kõlas ta naaskelterava noka vahelt. Láhol hakkas uurima minu liigutusi — küllap ta oli juba kogenud, et sellelt inimeselt võib toitu oodata. Korduvalt püüdis ta nokkida minu kuunenööri, siis aga äratasid ta tähelepanu mu hambad, mida samuti püüti nokkida. Selline asjalik tegevus pisikese linnu poolt, kes neis talle võõrastes objektides arvas vist küll nägevat mingeid toiduobjekte, kutsus pealtnägijas alati esile lõbusa muige.

Niipea kui karbist võtsin esimese kärbse, ajas Láhol kaela sirgu ja kõhkluseta kadus see ning ka järgmised kärbsed ta noka vahele, nagu oleks ta kogu eluaeg vaid selliselt toitunud. Mu väikesel sõbral oli alati hea isu. Iga kord, kui ta nägi mind ilmuvat uksele, vaatas ta mulle küsivalt otsa ja avaldas nüüd ka juba omapoolset aktiivsust — lähenes mulle. Enam ei visanud ma kärbsed maha Láholi ette, vaid tõstsin linnu oma

põlvele, kus ta siis kärkseid napsas otse mu näppude vahelt. Láhol oli võlur. Nüüd ei ilmutanud ta minu vastu enam vähi-
matki kartust, vaid mangus toitu juba ise, nagu seda tavatse-
vad teha kõik kodustatud linnud. Ikka kindlamaks muutus
minus veendumus, et ühelgi juhul ei raatsi ma enam surmata
oma kodulinnukest selleks, et temast valmistada nahka tea-
dusliku kogu jaoks.

Ühel päeval tahtsin katsetada vihmaussidega. Uss näpu
vahel, tulin Láholi juurde. Lind vaatles neid kiindunult, tuli
lähemale ja püüdis haarata limukat. Sel hetkel tegi vingerdav
vihmauss järsu liigutuse ja puudutas Láholi kaela. Hirmunud
«tlit!» oli sellele vastuseks, Láhol ajas oma pea- ja kaelasules-
tiku turri ja vaatles ebalevalt vihmaussi. Poolviltu peaga silmit-
ses lind seda kahtlast suutäit, püüdis teda kõhklevalt nokkida,
kuid tõmbas pea jälle tagasi ja laskis kuuldavale veidrat kuris-
tavat häält. Ka siis, kui ussi põrandale panin ja see seal edasi
roomas, ei muutunud olukord. Láhol oli kaotanud vihmaussi
vastu huvi, võib-olla tundus see talle koguni kartustäratavana.
Ka järgnevad katsed vihmaussidega ei andnud tagajärgi.

Oleks Láhol mõistnud inimkõnet ja suutnud mulle vastata,
siis oleksin tahtnud temalt küsida: «Kas ei tunne sa siis
sugugi igatsust oma üksildase laiu järele Saare ranna kalda-
vees? Kas oled unustanud need ajad, kus pisikese sulgpallina
keerlesid murdlainetes, ujusid vaikselt juuniõhtul laidude vahel
või lämmatavalt kuumal päeval puhkasid vilus varsakabja-
põõsa all?»

Kuid Láhol ei andnud sellelaadsest igatsusest palju märku.
Alles siis, kui mõnikord õhtuti lasksin ta aia liivasele teerajale,
püüdis ta katsetada lendamisega, millest aga vigase tiiva tõttu
asja ei saanud. Pärast seda ei tahtnud ta ennast enam tabada
lasta. Kuid toas oli kõik endine. Mõnikord puhkas Láhol rahu-
likult mu põlvel, teinekord tukkus pärast kärbeste söömist mu
õlal. Oma suure kodususega võitis ta kõikide inimeste poole-
hoiu, kuid ainult minule, oma hooldajale, kinkis ta täie usal-
duse.

Oli möödunud paar nädalat. Láholi tiib paranes. Koos sel-
lega kasvas linnu rahutus. Lennukatsed muutusid üha sageda-
semaks ja tihti võis teda kohata aknal vastu klaasi pekslemas.
Lõpuks näis taastunud olevat linnu täielik lennuvõime. Hooli-
mata sõprusest minu vastu näis võitvat vabadusiha. Kavatse-
sin ta peatselt viia lahe äärde tagasi. Kuid juhused jõudis minust
ette. Oli jälle kord vaikne õhtu, kus pärast Láholi söötmist istu-
sin aias ja jälginis saabuvaid suvetunnuseid. Märkamatu oli
veranda uks jäänud praokile. Järsku ilmus trepile Láhol. Lind
vaatles uurivald ümbrust. Paar sammu astus ta veel, siis avane-
sid ta tiivad ja sulgkerge lend kandis ta üle puude latvade lahe
suunas. Läks, ja ei tulnud enam...

Kus oled nüüd, mu väike sõber Láhol? Kas kiigutavad sind Sinise Niiluse lained või viibid Sise-Aafrika järvekallaste rikkalikel toitemaadel? Kui saabub jälle kevad, kas tuled siis tagasi lindude lahele? Tuled taagasi ja ehitad oma pesa Matsalu rannikulaiu rohuses või varsakabjapõõsa alla. Kui mu teed suunduvad sealt läbi, kas leian su siis jälle ujumas minust ainult mõne meetri kaugusel madalas vees või jooksmas laiul mudarannikul? Aga laiul sooviksin leida su pesa nelja kirju munaga, nagu kord aastate eest, või koguni pisikesi poegi rohu sees. Ja ei teeks neile häda, vaid jäädvustaksin nad ainult fotole — mälestuseks . . .

LAIDUDE METSIK LOODUS

Ühel selgel maihommikul päikesetõusu ajal, nüüd juba nelikümmend aastat tagasi, suundusin oma esimesele mereretkele. Kaubelnud ennast kaasa Puise kaluritega, kes läksid Muhu väina räumemõrdasid tühjendama, meelitasid mind juba poisikesena kauged laiud, millel pidi olema metsik loodus ja palju linde. Nii kõnelesid kalurid.

Värske meretuul paisutas purjed kumeralt kaardu ja paras lainetus tõukas hoogsalt tagant kohmakat kaluripaati. Tol ajal oli mootorpaat siin ümbruses hoopis haruldane ja kogu kalalaevastik koosnes vaid sõude- ja purjepaatidest. Puudus muidugi ka kalade organiseeritud ümbertöötamine. Püügihooajal aprilli-maikuus läks enamik saagist ümbruskonna talupoegadele, kes lähedalt ja kaugelt Puise «silguranda» kokku sõitsid, et siit eelseisvaks suveperioodiks kaasa viia odavat leivakõrvast. Kodus soolati räimed sisse ja säilitati tunnides või püttides.

Meie mereretk kulges takistusteta ja peagi hakkasid eemal paistma Papilaiu kääruksed kontuurid. 1917. aasta oktoobris oli siin ümbruses toimunud merelahing Saksa laevastiku ja Vene lahingulaevade vahel, mida veel hästi mäletasid kohalikud kalurid. Üks Vene lahingulaevadest, «Slava», oli Papilaiu lähedal vigastada saanud ja madalikule jooksnud. Nüüd mustas eemal «Slava» vrakk vormitu hiiglasena ja tema ümber keerlesid üksikud kajakad. Kajakad saatsid ka meie purjepaati, mis lähenes räimepüügikohale.

Algas kalameeste kibe askeldus. Räimed hakkasid väljavõetud mõrdadest elusa joana paati valguma ja sädelesid kevadpäikese kiirtes nagu sula hõbe. Kajakad aga püüdsid üksteise võidu sellest saagist midagi ka endale saada. Viskasime räimi õhku ja osava napsatusega püüdsid neid kajakad.

Äkitselt ilmus kusagilt tume kajakataoline lind ja asus kajakaid ründama. Väledasti kihutas ta üksiku kajaka teistest eemale ja jälitas teda senikaua, kuni kajakas oksendas välja kala, mille jälitaja nüüd endale sai. See must lind oli änn ehk, nagu kohalikud elanikud teda tema pahade kommete pärast

nimetavad, kajakakubjas. Anne esineb meil kolm liiki ja kõik nad kihutavad kajakaid taga. Osa ännide isendeid on mustpruunid, teine osa heleda sulestikuga. Ännid on võrdlemisi haruldased linnud ja esinevad Matsalu lahe suudme merel vaid kevad- ja sügisläbirändel.

Tagasiteel peatusime mõni aeg Papilaiul. Hiljem, kui mu retked viisid Matsalu lahe suudme lähedale teistele laidudele, meenutasin sageli oma esimest retke. Papilaid oli mulle jäänud inimpuutumatu metsiku laiü võrdkujuks, kuigi nii mõnegi teise laiü maastik oli veelgi metsikum ja loodus veelgi inimpuutumatum.

Matsalu lahe suudmes ja kaugemal Muhu väinas on üle kolmekümne merelaiu, millest suurimad (Liia ja Sõmerisaar, Kumari ja Papilaid, Sipelgarahu) on 7—50 hektari suurused, palju väiksemaid laide aga igaüks alla 0,5 hektari. Enamik neist laidudest on merelindudele soodsateks pesapaikadeks.

Põhjast lõunasse pikaksvenitunud Papilaiu madalad rannikud on väga käärlised ja kivised, kõrged keskosad kerkivad aga sadulakujuliselt ja on kaetud rohuste niitudega. Siin kasvavad vaid üksikud hajusad põõsad. Papilaidu on juba ammustest aegadest kasutatud heinaniitmiseks ja sügise poole ka loomade karjatamiseks. Kevadine jääpress on rannikule kokku surunud suuri kivimürakaid. Kõik kaldaäärsed alad on üle külvatud peenema kiviklibuga, nii nagu ka kõikidel teistel Väinamere laidudel. Suurte kivide kuhjatisi leidub ka paljudel teistel laidudel, näit. Kumari laiul ja looduskaitseala ühel kaugemal laiul, Sipelgarahul.

Uleni kivised laiud või suuremate laidude kõige kivisemad osad pole kuigi soodsateks kasvukohtadeks taimedele. Kehv, rannikuklibust koosnev kõva pinnas, millest meretõusud on välja pesnud toitained, võimaldab kasvada vaid vähenõudlikel ja selliste tingimustega leplikel rannikutaimedel.

Nende saarte kõige dekoratiivsemaks taimeks on kõrge ja lihav merikapsas, mis ei kasva aga igal pool. Lopsakad sinihallid lehed ja tihedad valged õiekobarad — sellisena meenutab see kaunis ristõieline tõepoolest teataval määral kapsast. Ta õitseb kesksuvel ja pärast seda kattuvad ta oksad tihedasti ümarate roheliste viljadega. Sageli kasvab merikapsas suurte kogumikena rannavallidel.

Seal, kus tormid kannavad lainetuse poolt kokkukantud klibuvallidele väetist — adrut ja muid kõdunevaid meretaimi, võivad klibuhunnikud ka murustuda ja maad anda kõige õiekirevamatele taimekooslustele. Kaldalekantud adruviirud ja merilentsi kogumikud on märjalt otsekuu pehmed polstrid, mis levitavad rannikule nii iseloomulikku vänget lehka. Kuivades muutuvad nad tumepruuniks ja nii hapraks, et purunevad

jalgade all otsekui krõbisev klaas. Saarte rannikule on adru samasuguseks «puhnaks», nagu seda on vana pilliroog ja kõrkjas Matsalu lahe siseosas, kuid puhnaks teda siin ei nimetata.

Rannavallid on otsekui looduslikuks kiviktaimlaks, mille õitseaeq langeb südasuvele. Vastu maad tõmbunud tumeroosa õiega verev kurereha, tumelilla-õieline harilik hiirehernes, valge õiega väänkasv põldmari, hilissuvel kollaseid korvõisikuid kandev soolikarohi, suureleheline ja käharate õisikutega merioblikas, kõrged ristõielised randkress ja sinerõigas ning veel mitmed teised on klibuvallide iseloomulikeks taimedeks. Kohati on klibuvallid üleni kaetud kukeharja kuld kollase polstriga.

Laidude murustunud osades elutseb rohkearvuliselt mügri ehk vesirott. Niidud on täis uuristatud tema maapinnaga paralleelselt kulgevaid käike, nii et mullastiku pindmised kihid vajuvad igal sammul jalgade all kokku. Mügri on taimtoiduline loom, kes arvukalt esinedes toob oma pinnast uuristava tegevusega heinamaadele suurt kahju. Ka Matsalu lahe siseosa roostikus ja Kasari jõeäärsetel luhtadel esineb mügri hariliku loomana, kuid nii suurel hulgal nagu Väinamere saartel, pole teda seal kaugeltki.

Mügrit ei esine kaugeltki igal aastal võrdse sagedusega. Nii nagu paljudel teistel pisiimetajate liikidel, vahelduvad mügririkkad aastad mügrivaeste perioodidega. Mügride suurt massilisust teades kerkivad tahtmatult võrdluseks silme ette tundrad, kus massiliseks näriliseks on lemming, ja samuti stepid, kus arvukalt esineb suslikuid. Neile närilistele peavad seal edukalt jahti kohalikud kullilised, samuti ka hõbekajakas, kes põhja- ja lõunapoolsetel aladel esineb eri alamliikidena. Meie mügri kohta pole aga kuigi palju andmeid, et ta oleks toiduks meresaarte kajakatele, samuti nagu on vähe uuritud tema osatähtsust kohalike röövlindude toidus. Viimaseid esineb aga Läänemere saartel üldse harva ja mitmed neist (sooräts, tuuletallaja) püüavad hea eduga põldhiiri, keda saartel esineb sageli, kuid kaugeltki mitte nii massiliselt nagu mügrit.

Matsalu looduskaitseala meresaartel esineb ka üksikuid halljäneseid. Mõne aasta eest oli kavatsus saartele lahti lasta küülikuid. Sellele kavatsusele seisid vastu looduskaitsetegelased, mistõttu eksperiment jäi teostamata. Küüliku suurt sigivust ja ebasoodsat mõju kohalikule taimestikule arvesse võttes oleks ta võinud muutuda ohtlikuks kahjuriks, nagu mitmel pool mujal, kust teda tõrjeabinõudest hoolimata pole hiljem enam õnnestunud likvideerida.

Suurteks kahjuriteks linnuasunditele on rebane ja kährikkoer, kes saartele on tulnud enamasti üle jää. Kui nendel saartel elutsevad need kiskjad, on rikkalik linnuelu

siin täiesti võimatu. Kahjuks on just viimastel aastatel märgata mõlema kiskja tungimist paljudele saartele ja suuri rüüsteid kõikjal, kus nad esinevad. Looduskaitseala töötajatel ei ole tähtsamat ülesannet kui täielikult lahti saada rebasest ja kährkoerast. Muidugi on mõlemad nad suureks nuhtluseks ka Matsalu lahe rannikutel ja Kasari deltal, kust neist on veelgi raskem jagu saada kui meresartel.

Meresartel kohtame meile juba Matsalu lahe siseosast tuttavaks saanud kajakaid — kala- ja naerukajakat, kes on võimelised kohastuma siinsete teist laadi elutingimustega. Neist kahest on kalakajakas saartel laialt levinud ja pesitseb rohketel paaridena. Juba eemalt lendab ta inimesele vastu. Kui aga kogu haudeseltsing on meie peade kohal lendlemas, teevad nad lausa kõrvulukustavat kisa. Valju tiivavuhinaga lendab mõni isend, otsekui hävituslennuk pikeerides, madalalt üle inimese pea — palju ei puudu, et ta meid oma tiibadega riivaks.

Vastandina heinamaadele pesitseb enamik merelaidude kalakajakaid otse klibul või kivide vahel, kuhu pesaks kuhjab koguka hunniku kuivanud taimi. Mõned paarid pesitsevad suurte kivide otsas saarte rannikutel või vees. Oma pesapaigast peab kalakajakas väga visalt kinni — sama paar ehitab pesa eelmise aasta pesa kohale või otse sellele. Ka pesitsuspartnerid on aastaid järjest ühed ja samad. Nii võib kalakajakat pidada üheks kõige pesapaigatruumaks merelinnuks, kes alati tagasi tuleb oma kodulaiule, pesa ehitab alati samasse kohta ega vaheta naljalt ka oma partnerit. S. Onno uurimuste järgi on eriti «konservatiivsed» isased kalakajakad.

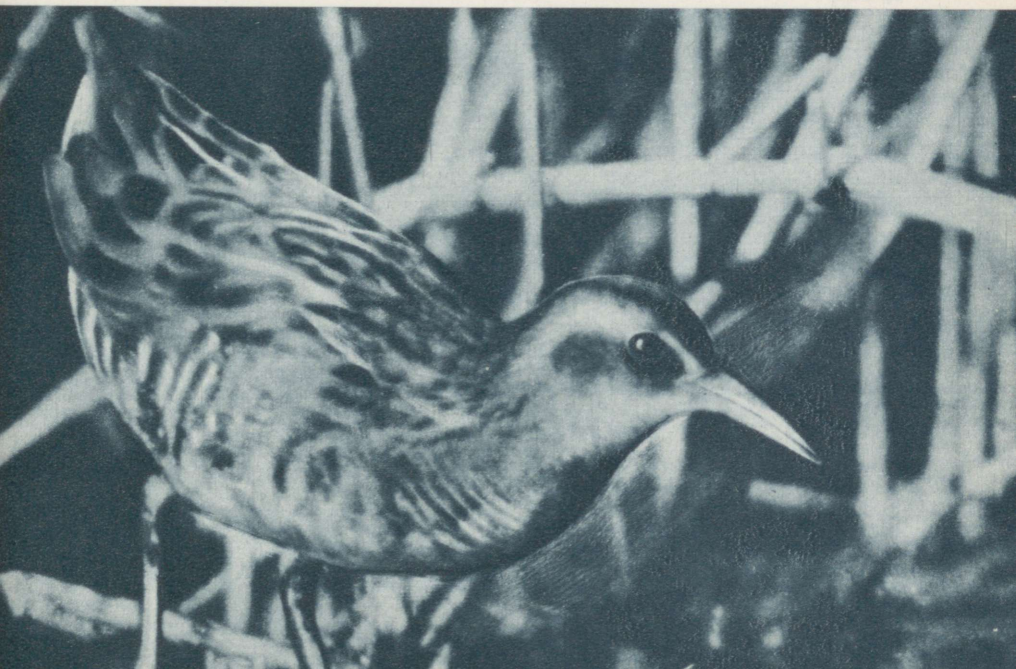
Toitu otsib kalakajakas rannikul ja merel — tema saagiks langevad elusad ja surnud loomad, nii selgrootud kui ka selgroogsed. Väikestel meresartel hulgaliselt koos pesitsedes pole kalakajaka toidubaas eriti mitmekülgne ja nende arvukuse kasvades omandab ta kiskja kombesid — hakkab toituma oma haudenaabrite munadest ja poegadest. Seda täheldatakse ka Matsalu looduskaitseala meresartel, kus kalakajakate ohvriks langevad temast väiksemate ja nõrgemate lindude munad ja pojad. Kuigi kalakajakas on ilus lind ja kaunistab oma lennupildiga meresarte loodust tunduval määral, ei saa seepärast ta ülemäärast sigimist soovitavaks pidada ja ta arvukust on vaja reguleerida. Muidugi ei tuleks seda teha kalakajakate mahalaskmise teel — viimane moodus on sobimatu looduskaitseala tingimustes ja teisest küljest ka vähe edukas — vaid tema munade kõrvaldamise teel. Loomulikult on selline reguleerimine mitte igapähe, vaid looduskaitseala töötajate asjaks.

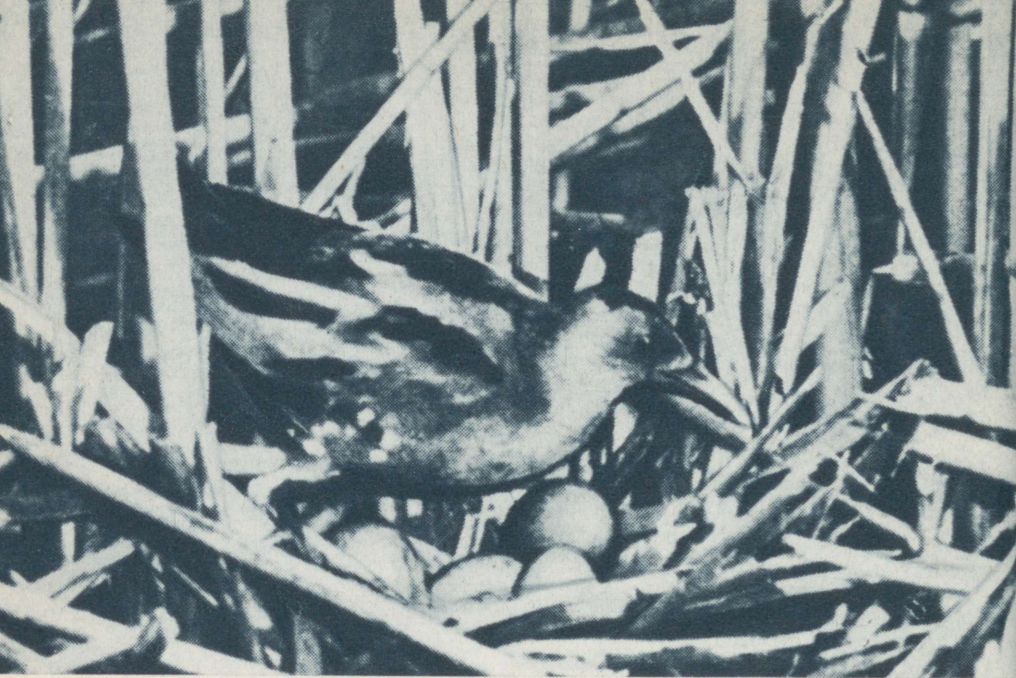
Laidude kõrgemal murustunud osadel, kuid ka kruusaklibust rannavallidel ja vee ääres kivide vahel pesitseb naeru-

127. Sellistes taimetihnikutes tavatsevad uidelda rookana ja väike-vesivutt

128. Rookana on salapärasemaid roostikuelanikke

129. Väike-vesivutt, kõige meeldivama häälega rookanaline

130. Väike-vesivuti pesa Matsalu lahe roostikus

131. Veetallaja eluala Keskvere Veisteaugu ümbruses 1936. aastal

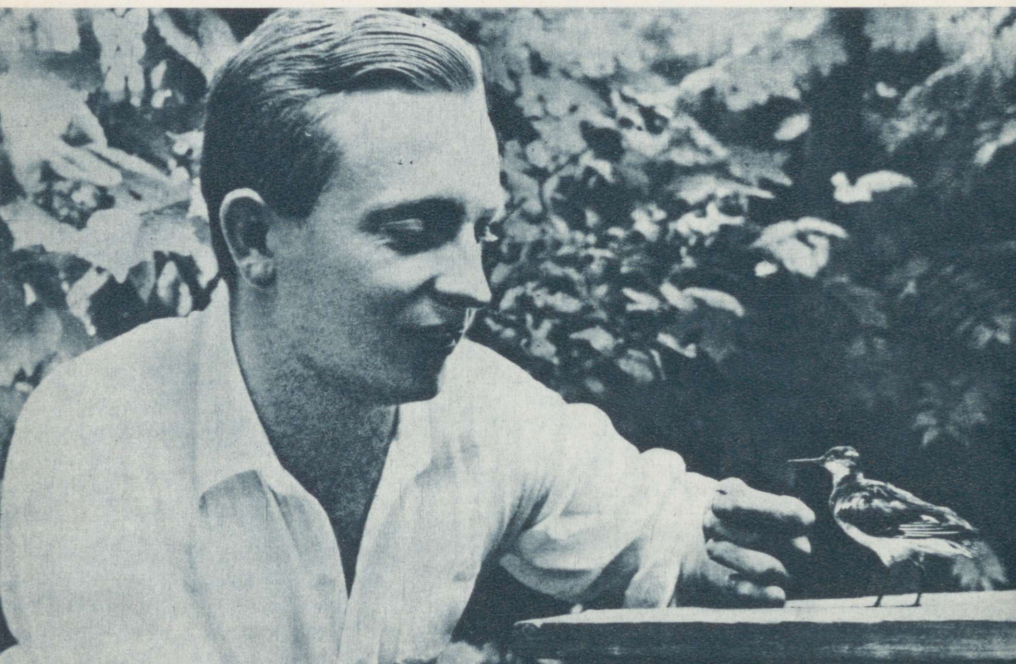
132. Veetallajate rändesalk

133. Veetallaja hõljub lainetel nagu kerge korgitükk

134. Veetallaja napsab kärkseid inimese näppude vahelt

135. Papilaid on pikk ja kääruline

136. Suured kivimürakad katavad Sipelgarahu kõiki neemi

137. Laidude üheks dekoratiivsemaks taimeks on lihav merikapsas

138. Maa ligi surutud on vereva kurereha lõhised lehed ja roosad õied

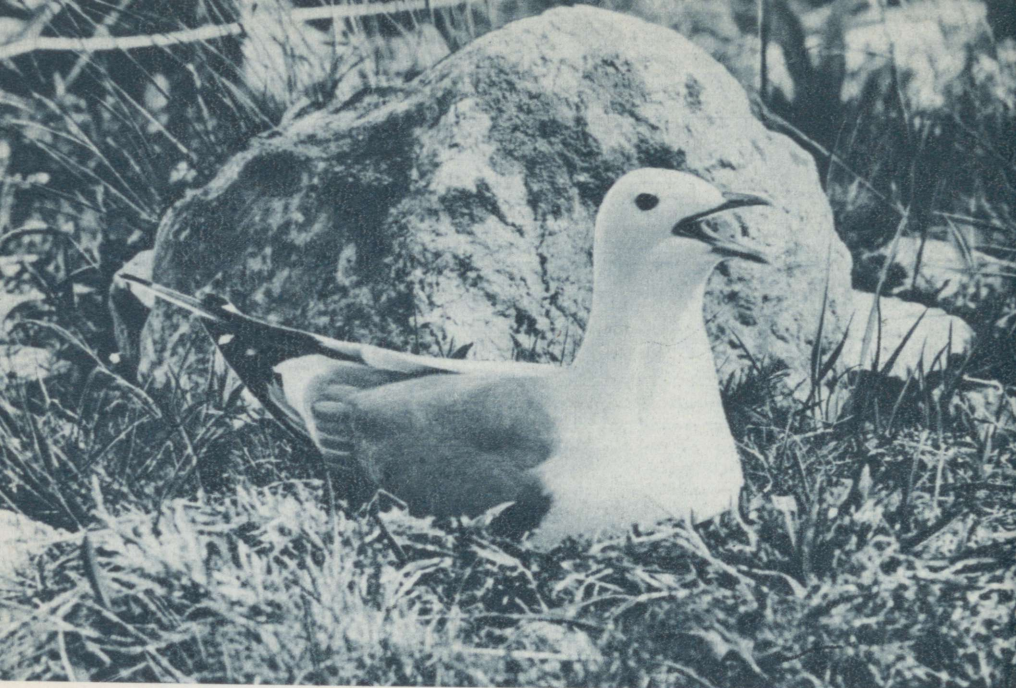

139. Juba eemalt märkab kalakajakas rahurikkujat ja lendab sellele vastu

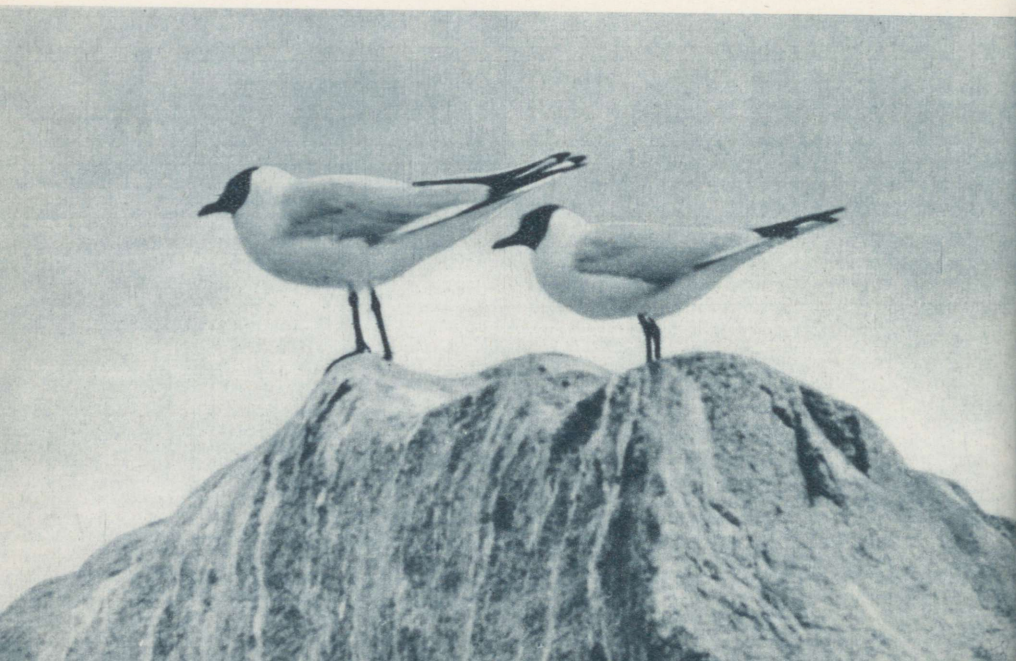
140. Laidudel pesitseb kalakajakas paljal klibul või kivide vahel

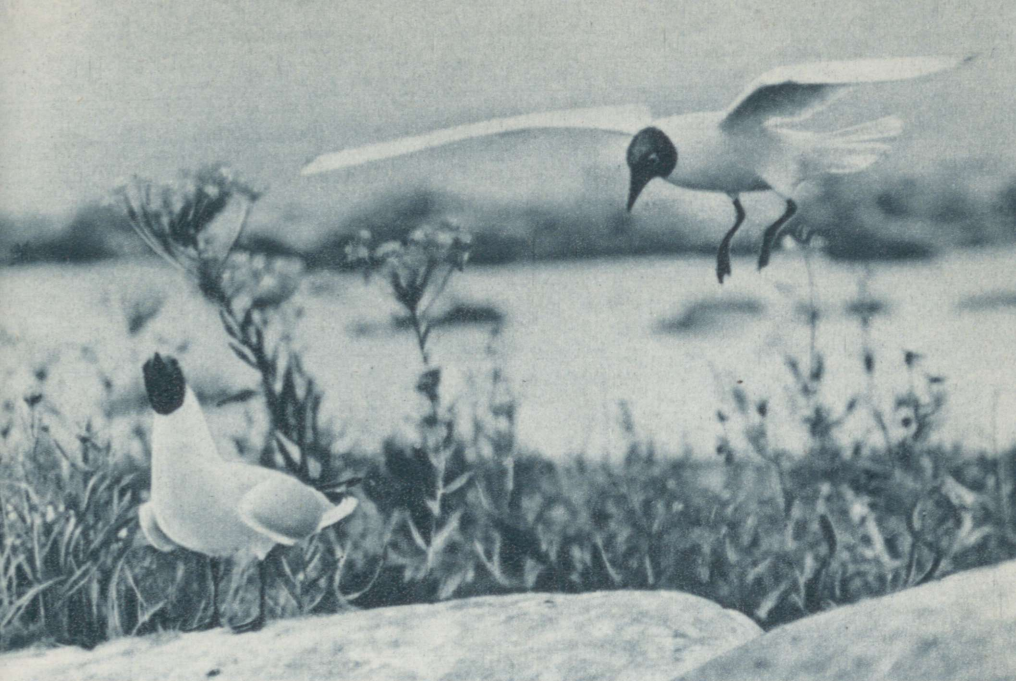

141. Sageli on kalakajaka pesa kivi ääres või koguni vees asuval suurel kivil

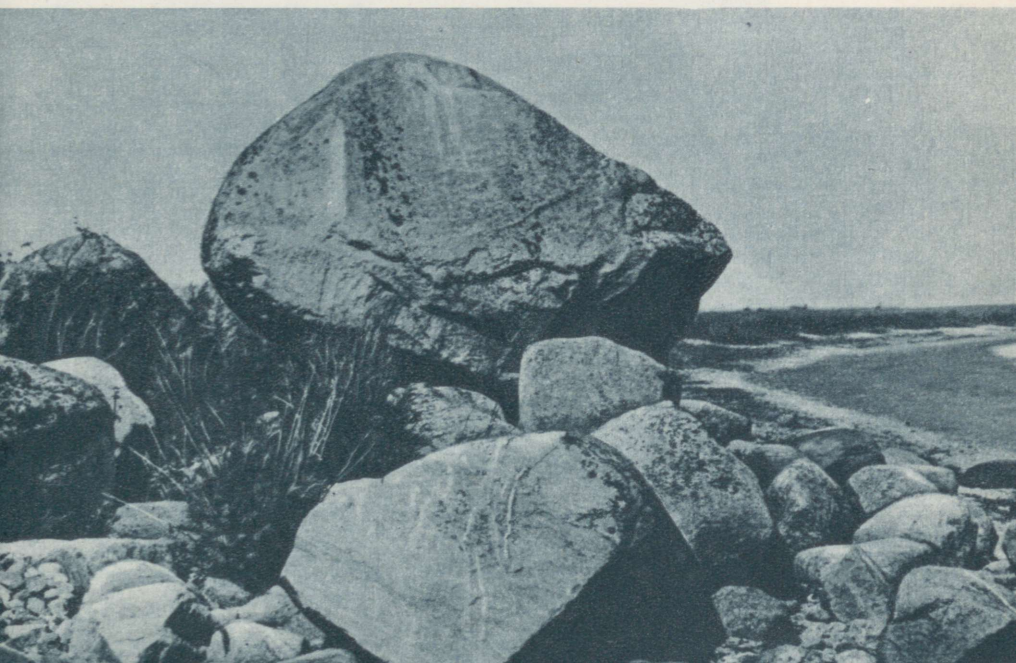
142. Laidudel tavatsevad ka naerukajakad vahti pidada suurte kivide otsas

143. Kivile laskuvat noerukajakat võtab kaaslane vastu rahulolematusega

144. Nagu muistse vägilase kalmul kõrguvad kevadise jää poolt oegade vältel kuhjatud suured rändrahnud Papilail

145. Randtiir on sihvakas
ja habras lind

146. Sirutades kõrgele pikki soledaid
tiibu, laskub jõgitiir pesale

147. Emane jääkoskel lähenemas pesale, mis asub kivi all

148. Pruuni-valgekirjud sulgpallid on jääkoskla pisikesed pojad

149. Laidude keskosades on levinud kadastikud, milles kesksuvel õitseb kibuvits

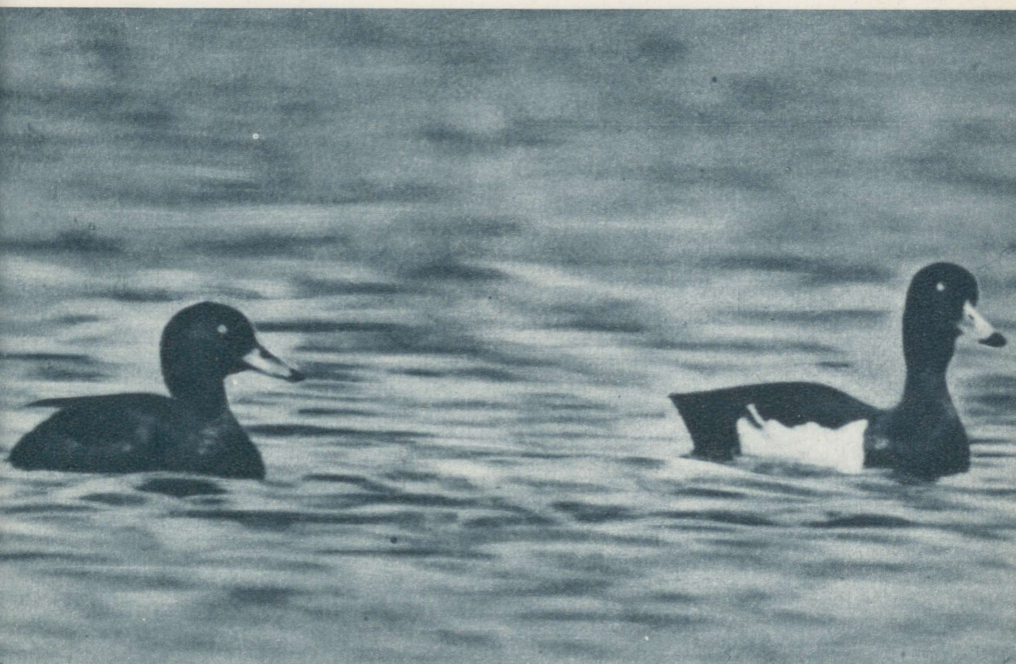
150. Tõmmuvaera emalind läheb pesale

151. Metsülane – suure siidvalge õiega lootaim

152. Tuttvardi-paar tunneb ennast merelaidude ääres kodusena

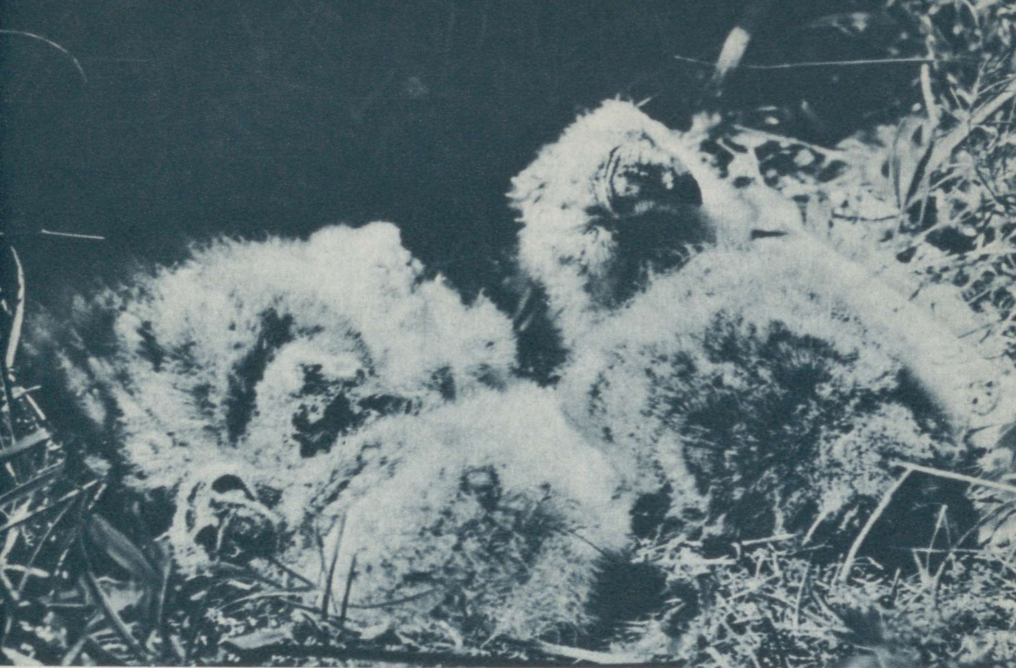

153. Tuttvardi pesa serv on palistatud tumepruunide udusulgedega

154. Emane tuttvalt pesa juures

155. Kummaliste suletompudena lesivad pesas soorätsu pojad

156. Umbusklikult silmitseb pesal istuv sooräts ümbrust

157. Meri – see
on laidude
lindudele
rikkalikult
kaetud
toidulauaks

k a j a k a s. Nii suuri haudeasundeid, nagu Matsalu lahe siseosa roostikus, naerukajakatel laidudel ei leidu, vaid enamasti on siin koos mõnikümmend kuni mõnisada pesa. Muud tavad ja harjumused on siinsetel naerukajakatel samasugused nagu Matsalu lahe siseosas. Kärarikkalt tegutsevad nad suurte kividel, mis on nende eelistatud istekohtadeks. Kajakate sagedasest peatumisest on nende alalised istekivid peaaegu valgeks lubjatud — küll leidub neil piki kivikülge alla valgunud kuivi roojajugasid, küll toidujäänuseid, küll räppetompe. Kui kivile kavatseb maanduda uustulnuk, võetakse see alguses vastu rahulolematu karjumisega, kui ta on aga kord juba laskunud, kaob sõjakus õige pea — eriti siis, kui tegemist on omaenda pesitsuspartneriga.

Õigupoolest on naerukajakas sisevete lind, kes aga Läänemere lauski rannikuid ja madalaid saari samuti ära ei põlga. Arvatakse, et naerukajaka muutumine mereranniku ja saarte elanikuks on toimunud sisevete elupaikade üleasustuse tõttu ja peamiselt viimaste aastakümnete jooksul. Matsalu lahe siseosa on naerukajaka seisukohalt niisama hea nagu sisevesi ja siin on ta kolooniad kindlalt püsinud vähemalt sada aastat. Raske on aga midagi ütelda Matsalu lahe suudme meresaarte kohta, mille linnustikust esimesed andmed saabusid alles 50—60 aastat tagasi. See on igatahes kindel, et viimase poolesaja aasta jooksul on naerukajakas tõepoolest hõivanud hulk uusi asukohti ja nende seas on ka mererannik ning saared. Kõik see näitab naerukajaka head kohastumisvõimet mitmesuguste elupaikade pesitsustingimustega ja leplikkusega mitmesuguse toidu suhtes.

Erinevalt kalakajakast on naerukajakas aga toitumisel seotud rohkem rannikuvetega ja teeb seda meelsasti päris madalates vetes, nagu rannikulaguunides, lõugastes ja varjulistes lahesoppides. Ka korjab ta õhus lendlevaid putukaid ja tuleb sageli põllule kündja taha, tihti sadadesse ulatuvates selt-singutes. Ka kalakajakas võtab ette pikki toiduotsimisilende, kuid naerukajakas, kes tihedates kolooniates koos pesitsedes ei leia pahatihti asundi ümbruses küllaldaselt toitu, viibib asundist eemal veelgi sagedamini. Nii on vist sisevete ja selle ümbruse soodsamad toitumisolud need, mis aheldavad naerukajakat järvedega ja vaiksete siselahtedega. Peale selle on naerukajakas kui liik pikka aega arenenud teistsuguses looduslikus ümbruses kui kalakajakas.

Laidude kõige graatsilisemad linnud on kahtlemata tiirud. Laidudel pesitseb üheskoos kaht liiki tiire — rand- ja jõgi-tiir, kellest viimane pesitseb väheste paaridena ka Matsalu lahe kesk- ja siseosas. Randtiir on eranditult meresaarte elanik.

Väliselt ei ole neil kahel tiiruliigil kuigi palju erinevusi. Kes linde hästi ei tunne, võib nad kergesti ära vahetada. Mõle-

mad on tugeva rästa suurused valged linnud, kuid saba on neil pikk ja sügavalt harkis otsekui pääsukesel, tiivad pikad, kitsad ja teravad. Kõige selle tõttu näivad tiirud eriti sihvakate lindudena, kes jässakatest kajakatest on hästi eristatavad. Peale selle on tiirude lagipea must, nende väga lühikesed jalad ja terav nokk on helepunased. Eriti lühikesed on randtiiru jalad ja kui ta kuski kivil lösutab, näib, nagu lamaks ta kõhuli. Kuigi jõgitiiru noka tipp on enamasti must ja randtiiru nokk üleni punane, ei ole see siiski alati nii.

Teatav vahe esineb jõgi- ja randtiiru hääles. Jõgitiiru! kuulduv kõige sagedamini venitatud kahesilbilist kriiskavat hüüdu «krrii-ää», randtiiru tavaliseks häälituseks on aga käri-sev ühesilbiline «krää». Neil on mitmeid teisi häälitusi, mis mõlemal tiiruliigil on samasugused või väga sarnased.

Huvitav on jälgida jõgitiiru, kui ta, rangelt järgides jõe-lookeid, lendleb piki jõge. Aeglasel, tõttamata lennul vehib ta rütmikindlalt tiibadega, kajaka sujuva lennuga võrreldes tunduvad ta tiivalöögid isegi veidi «nurgelistena». Mõnikord jääb jõgitiir tiibu lehvitates ühel kohal peatuma, õhus «raplema» — siis on ta all vees märganud kala. Jälgides teraselt veepinda, sööstab ta äkitselt vette ja, siplev kalake noka vahel, tõuseb jälle lendu. Seejuures riivab ta vaid üsna kergelt vett, nii et ta keha vee alla ei sukeldugi. Mõnikord läheb sööst tühja, lind kala kätte ei saa, ja jätkab oma endist tegevust. Selline on kõigi tiirude saagipüüdmisviis. Nad on ülekaalukalt kalatoidulised linnud ja võimelised püüdma vaid veepinna läheduses ujuvaid pisikesi kalu. Seejuures langeb nende saagiks ka mõni veepuukas või mõni muu selgrootu loom, kuid seda siiski võrdlemisi harva. Kajakad sel viisil saaki ei varitse.

Agas ometi sallime meeleldi tiire kalavetel ja andestame neile selle vähese kahju, mida nad pisikalade hävitamisega tekitavad. Liiatigi on see sageli vaid «prügikala», mille söömise eest ei tule meil tiire kiruda, vaid tänada.

Randtiir on samasuguste maneeridega. Lenneldes üsna madalal mere kohal, varitseb ta endale toidupoolist. Meresaartel pesitsevad jõgitiirud kalastavad samuti ümbruse merel ega lahku oma pesapaikadest kuigi kaugemale. Nimi jõgitiir on üsnagi ebatäpne, sest et jõgede ääres pesitseb see liik vaid vähestes kohtades. Rohkem on ta järvede, merelahtede ja samuti ka meresaarte haudelind. Kui tiir on tabanud kala, on tema kadedad liigikaaslased kohe tema kannul, et elavate «kriie-kriie-kriie...»-hüüete saatel mitmekesi teda jälitada ja kala endale saada. Keerutades ja kukerpallitades püüab osav kalamees vabaneda tülikatest toidumangujatest. Selline mänglev «jaht» pole aga kaugeltki nii tõsine, nagu kajakakupja — änni jälituslend kajakate (ja ka tiirude) taga, kes hirmuga ja tugeva jälitaja surve all on sunnitud kala ära andma.

Jõgi- ja randtiir pesitsevad nii laidude murustunud kui ka klibusteil rannikutel. Mitmel pool leidub segakolooniaid, kus mõlemad liigid pesitsevad koos või lähestikku. Kummagi pesi on raske eristada, ka on nende munad sarnased. Pesa on väheste kõrtega vooderdatud maapinnalohk, eriti vähe vooderdust on randtiiru pesas. Nagu kõigil kajakalistel, on täiskurna normaalseks suuruseks 3 muna, kuid leidub ka 2-munalisi kurni. Värvuselt eriti varieeruvad on jõgitiiru munad, mille pruunikal, hallikal või rohekal taustal leidub mitmesuguse suurusega tumedaid laike ja tähne. Pole haruldased ka sinakad või ühevärvilised helesinised munad.

Tiirude pesad paiknevad sageli nii madalates veelähedastes kohtades, et lainetus või torm munad ära uhab ja tiirud on sunnitud munema ühe- kuni kahemunalisi järelkurni. Neid võib leida veel kuni suve keskpaigani, kui normaalsetes oludes noored tiirud hakkavad juba lendama.

Nii jõgi- kui ka randtiir on Matsalu looduskaitseala Väinamere saartel veel üsna harilikud linnud, kes pesitsevad mõnekümnepaariliste (harva suuremate) kolooniatena. Mitukümmend aastat tagasi leidis jõgitiiru väikesi kolooniaid igal aastal ka Matsalu lahe siseosas (Veisteaugu ümbrus, Täku saar, Penijõe rand jne.). Kuid see kõik on nüüd juba minevik ja Kasari delta piirkonnast on jõgitiir juba aastakümneid haudelinnuna kadunud. Eelkõige on selles süüdi maastiku muutumine, eriti vabaveealade ja neis leidunud väikeste rahude kadumine.

Samal ajal võib täheldada jõgi- ja randtiiru arvukuse pidevat vähenemist Väinamere saartel. Möödunud sajandi lõpul ja käesoleva alguses Muhu väinas kalastanud elupõlised kalurid kinnitavad, et mitmetel laidudel olid tol ajal tiirude mitmesajapaarilised kolooniad. Ka veel nelikümmend aastat tagasi leidis Papilau ja Kumari laiu ümbruses tiirude suuri kolooniaid, mis nüüd on hoopis kokku kuivanud. Üheks selle põhjuseks on kindlasti inimeste elavam liiklemine Muhu väinas, kalapüügi intensiivsemaks muutumine ja laidude külastamine ning linnupesade rüüstamine inimeste poolt. Isegi kalavõrkude pidev kuivatamine tiirude (ja teiste merelindude) poolt pesitsemiseks eelistatud laidudel võib merelindude kolooniad hävitada. Ilma inimtegevust piiramata on sellepärast võimatu merelindude kaitset korraldada.

Suured rändrahnude kuhjatised annavad merelaidudele selle metsiku ilme, mis väljast tulnut kõige enam võlub. Mõned pisilaiud on kuhjatud üleni kividest — osalt suurtest rändrahnudest, osalt peenest kiviklibust. Jää kannab kive oma turjal ja sordib neid piki rannikuid. Mõnikord talvel, sageli aga ka kevadel, kuhjuvad saarte rannikule mitme meetri kõrgused ja mitmekümne meetri laiused jäävallid, mis on purustava jõuga ja võivad suuri kivimürakaid enda all veeretada või

neemedele kokku kanda. Väikeste kivikeste sillutist piki rannikuid sordib aga lainetus ja alati selliselt, et suuremad kivid jäävad mere poole ja üha väiksemad maa poole. Seal on laine jõud nõrgem ja tema võib edasi veeretada vaid kõige peenemat kivisõmerat.

Niisugused peaaegu üleni kivised metsikud merelaiud pakuvad pesapaiku ainult vähestele linnuliikidele. Nende kivivarede üheks iseloomulikumaks haudelinnuks on jääkoskel — sinikael-pardist veidi suurem, kaunis pika ümara nokaga sukelpartlane. Isakoskel uhkeldab kevaditi kirjus hundsulestikus, milles on palju valget värvust, tema pea ja kael on mustrohelised, alapool aga lõheroosa. Emakoskla ülapiil on hallikas, pea punakaspruun ja kuklas haraline suletutt.

Jääkoskel on part, kes Matsalu lahe ümbruses on laialt levinud ja pesitseb igasugustes õõnsustes: metsas õõnsates puudes, jõgede järskkallastes, hoonete vundamentides ja katuses, kuhjalavades, kivide all ja vahel ning ka inimeste poolt ülesseatud suurtes tehispesades — pesakastides ja pesapakudes. Viimane rahvapärane komme on lahe ümbruses juba kadumas, kuid mõnel pool osalt veel praegugi käibel. Selle eesmärgiks oli saada inimestele söögiks kosklamune, mis on kanamunadest suuremad ja üsna maitavad. Mune on täiskurnas enamasti üle kümne ja nad on kreemja värvusega.

Aprillikuus hoiduvad jääkosklad paarikaupa kokku ja kareda krooksumise saatel lendavad pesapaiku otsides. Leidnud sobiva õõnsuse, asub emakoskel maikuus pesitsema. Kui algab haudumine, lahkub isakoskel pesapaigalt ja koos omasugustega moodustab merel salku. Emase juurde ta enam ei tule ja see jääb üksinda poegi üles kasvatama.

Koorunud kosklapojad on pruuni-valgelaigulised. Nad hüppavad pesast alla (kui see asub kuskil kõrgemal) või ronivad pesakoopast välja ja lähevad kohe merele. Seal ujuvad nad emakoskla juures tiheda pesakonnana koos ja hakkavad ka kohe sukelduma. Jääkoskel toitub nimelt elusatest väikestest kaladest, keda hangib sukeldudes. Kui kosklapojad kas ema hukkumise tõttu või muudel põhjustel jäävad üksinda, võivad nad liituda mõne teise kosklapesakonnaga. Sel viisil tekivad ebatavaliselt suured pesakonnad, mis jääkoskla juures pole haruldased.

Meresaalte pesitseb jääkosklast veidi väiksemal arvul rohukoskel, kuid tema pesa ei asu tavaliselt õõnsustes, vaid rohu sees, magesõstra- ja kadakapõõsastes. Isane rohukoskel on veelgi kirjum kui isane jääkoskel — üle puguala siirdub lai pruun vööt ja peas on haraline tutt. Emane rohukoskel sarnaneb emase jääkosklaga, kuid on väiksem. Matsalu lahe suudmel ja piirnevas saarestikus esineb rohukosklat üksikute pesakondadena kõikjal. Ka tema toitub eranditult kaladest.

Rohukoskel muneb jääkosklast hoopis hiljem — täiskurna leidub juunikuus. Poegade üleskasvatamine toimub samal viisil nagu jääkosklal. Enne ja pärast pesitsusaega on isased rohukosklad väga seltsivad ja hoiduvad salkadesse. Nende värvikül- lane sulestik ja elav sagimine on saartevahelisele merele suu- reks ehteks. Kuigi nii jää- kui ka rohukoskel tekitavad väikeste kalade söömisega teatavat kahju, pole neid siiski nii rohke- arvuliselt, et oleks vaja nende arvukust piirata.

Enamiku laidude kõrgemad keskosad on kokku kuhjatud klibumaterjalist ja nende hari kaetud rändrahnudega. Suure- matel laidudel leidub ridamisi paiknevaid rannavälle — mere tegevuse tunnistajaid. Siin võivad kasvada kadaka- ja mage- sõstrapõõsad, mis pakuvad nii merepartidele kui ka mitmete le- värvuliste varjet pesa ehitamiseks. Sagedased on neis võsades ka kibuvitsapõõsad, mis juunis-juulis puhkevad heleroosadesse õitesse. Nende põõsastute ainsateks puudeks on mõni üksik pihlakas ja harva ka saar.

Suuremate laidude keskosade põõsastutevahelised lageda- mad alad võivad olla rikkaliku rohttaimestikuga, mis enamikus koosneb loopealsete või kuivade niitude liikidest: voolme-risti- rohi, jumikad, aas-hundihammas, laialehine mailane ja teised. Juunikuus valendavad murustunud klibualad metsülase suur- test siidvalgetest õitest. See taim kasvab muide aga ainult mõnedel suurematel laidudel ja on kõigi kuivade murude ehteks. Mõnel pool on rannavallid palistatud hariliku paju kõr- gete kogumikega.

Laidude kadakavõsad ja teised põõsastud on enamasti alati asustatud üksikute värvuliste paaridega. Enamasti on pesitse- vateks liikideks salu-lehelind, pruunselg- ja väike-põõsalind, kohati kanepilind, rohevint, metsvint ja mõned teised. Lageda- matel heinamaadel kohtame põldlõokest, sookiuru ja lamba- hänilast, ranniku klibuvallidel kivitäksi ja linavästriku. Mõni- kord võib kaugemate meresaarte inimehitustes (meremärgid, katusealused jm.) pesitsemas leida isegi selliseid linnuliike, keda siin oodata ei oskaks — kuldnokk, suitsupääsuke. Ka hall- vares võib mõne madala põõsa otsa ehitada pesa, et siis oma poegadele kanda merelindude mune ja poegi, millega ta tekitab laidude linnustikule suurt kahju.

Laidude põõsastute sagedasemaks haudelinnuks on t õ m- muvaeras — suur ja kohmakas merepart musta (isalind) ja tumepruuni (emalind) sulestikuga ning valge tiivaküüdu- sega. Tõmmuvaera sulestikuvärvus meenutab teataval määral isatedre (eriti lendava isatedre) sulestikuvärvust ja kohalikud elanikud kutsuvadki tõmmuvaerast meretredreks.

Tõmmuvaeras on täielik merelind, kes Matsalu lahe kes- ja siseossa satub harva. Siin nähakse üksikuid isendeid vaid rände ajal ja eksinult pärast torme. Toitu otsib tõmmuvaeras

merepõhjust sukeldudes, tema eelistoiduks on limused ja mõned teised selgrootud. Vastandina kosklatele ei toitu tõmmuvaeras kaladest peaaegu üldse, sest nende jälitamiseks on tema kehaehitus liiga massiivne. Rände ajal kogunevad vaerasalga molluskiterikastele madalikele ja veedavad seal merepõhja sukeldudes enamiku ajast. Sel ajal lastud tõmmuvaeraste magudes võib hulgaliselt leida söödud limuste kodade kilde.

Nii kosklate kui ka tõmmuvaera liha on traani maitsega ja jahisaagina pole kuigi palju väärt. Kui aga kõrvaldada tema kehalt rasvakiht ja liha hästi ette valmistada, võib tõmmuvaeras anda täiesti kõlblikku praadi.

Pesa ehitab tõmmuvaeras kadaka- ja magesõstrapõõsastesse, sageli ka heinamaarohtu või kuiva roostikku laidude rannikutel. Kurn, milles mõnikord on üle kümne suure kõhuka ja kreemja muna, on täis alles juunikuus. Nagu teistelgi partidel, on tõmmuvaera pesa serv palistatud emalinnu enda kehalt kitkutud rohkete udusulgedega. Tõmmuvaera udusuled on tumepruunid (tumedamad kui enamikul teistel partidel) ja sel viisil võib hästi eraldada tema pesa rohukoskla pesast, mis paikneb samasugustes oludes, kuid on vooderdatud hallikate udusulgedega.

Laidudevaheline meri on tõmmuvaera eelistatud tegevusalaks, kus neid kohtame alatasa ujumas ja sukeldumas. Nagu mustad täpid õõtsuvad nad lainetel üles-alla ja kui ära lendavad, siis madalal mere kohal. Üsna harva võib kuulda tõmmuvaera häält — lühidat karedat kraaksumist. Võib-olla on see häälitus aluse andnud ka tema kirjakeelsele nimele, mis rahvas seas on siiski vähe tuntud. Pesitsemise ajal ei armasta tõmmuvaeras seltsida ei omasugustega ega ka teiste merepartidega. Hoopis teist pilti näeme rände ajal, mil tõmmuvaeras suurte ahelikudena üle lendab või eemale merre peatuma laskub. Mõnel kevadel on tõmmuvaera peatusteta üleränne massiline ja koos ülerändava mustavaera ning auli ahelikega Väinamerele lausa ilmet andev. Sügisel ei ole pilt nii efektne.

Laidude üheks sagedasemaks haudelinnuks on ka tuttvart — sinikael-pardist pisut väiksem, üldiselt tumeda sulestikuga (isasel must, emasel tumepruun), valge alapoolega ja suure valge tiivaküüdusega sukelpart. Veel kolmkümmend aastat tagasi oli tuttvart harilik lind ka Matsalu lahe siseosas, eriti selle rannikuvöötmes ja saartel. Nüüd on ta oma endise asukoha vahetanud kesk- ja välislahe ning Väinamere saarte vastu. Võimalik, et tema ümberasumise põhjuseks on olnud siselahe kuivendamine ja maastiku muutumine. Ligi sada aastat tagasi pidi tuttvart olema Matsalu lahel haruldane lind, sest et Russow oma reisikirjeldustes seda liiki ei maini. Teisest kül-

jest on teada, et tuttvart on Läänemere ümbruses viimase saja aasta jooksul oma levilat laiendanud ja nii on võimalik, et ta on Matsalu lahel uustulnukaks.

Nii nagu teistel partidel, tegutsevad tuttvardi isa- ja emalind pesitsusaja alguses koos. Siis asub emalind kuhugi heinamaarohtu või roostikus asuvale tarnamähtale pesa rajama. Munenud kuni kümme pruunikashalli heledat muna, asub ta hauduma. Isalinnud lahkuvad seejärel peatselt ja hakkavad kogunema salkadesse. Tuttvardi isalindude sulgimissalku kohatakse mitmel pool Muhu väinas ja ka Matsalu lahel, nendega liituvad ka ülemäärased isased. Nii tutt- kui ka punapea-wardil on eriti kevadise saabumise ajal märgata isalindude ülekaalu, mis jääb püsima ka suve vältel.

Kui tingimused on soodsad, võivad tuttvardi pesad meresaarte niitudel paikneda lähestikku — mõnikümmend meetrit ja veelgi vähem üksteisest. Hauduvad emalinnud käituvad kõigil partidel samalaadselt: märgates lähenevat inimest lössutavad nad alguses pesale ja alles paari meetri kauguselt lendavad robinal üles. Seejuures roojastavad nad munad oma väljaheitega. Kui pardil on aega rahulikult pesalt lahkuda, ei roojasta ta mune, vaid katab nad pesamaterjaliga.

Tuttvart on üks selliseid pardiliike, kelle pesi leitakse sageli naerukajaka haudeasundites. Võimalik, et see on kaitsekohastumine — kärarikaste ja agressiivsete naerukajakate kaitse all on nõrgal ja pelglikul tuttvardil kindlam pesitseda. Teiseks huvitavaks nähtuseks on võoraste linnuliikide (teiste partide) üksikute munade leidumine tuttvardi (ja ka teiste partide) pesades. See nähtus on meresaarte partide juures niivõrd tavaline, et ühtede liikide munemist teiste liikide pesadesse ei saa pidada erandiks, vaid pigemini reeglilik.

Peale mainitud liikide pesitseb meresaarte niitudel veel mitmeid teisi pardiliike — luitsnökk-part, rägapart, soopart jt. Paistab, et soopardi arvukus on viimase 30 aasta jooksul Matsalu lahe ümbruses tunduvalt kasvanud ja ta on laiemalt levima hakanud. Veel võiks haruldase haudelinnuna mainida merivarti, kelle üksikuid pesi on leitud saartel. Meie vabariigi piirides pesitseb merivart rohkemal arvul üksnes Vilsandi saare ümbruses, kus viimaste aastakümnete jooksul tema arvukus on järsult kasvanud, samal ajal kui tuttvart on sealt haudelinnuna peaaegu kadunud. Kevad- ja sügisrändel külastab merivart suurte salkadena Muhu väina ja Matsalu lahe välisosa, olles seal paiguti üheks arvukamaks pardiliigiks.

Nii nagu sinikael-pardil Matsalu lahe siseosa, nii on sukelpartidel Suure väina mõned osad kujunenud pidevateks sulgimiskohtadeks. Enamasti on selleks saarte ümbrus või mere madalamad osad, kus on kergem toituda. Sukelpartide (vardid, sõtkas, vaerad jt.) sulgimisiränded on tuntud juba pikemat

aega, kuid meie meredelt on nad teatavaks saanud alles viimasel ajal ja eelkõige just Muhu väina piirkonnas.

Sulgimisirännete olemus seisab selles, et kaugematelt tagamaadelt pärinevad isased sukelpardid lahkuvad pärast emapartide pesitsemata asumist oma pesapaikadelt ja kogunevad salkadesse, et koos teiste isapartidega rännata segamatutesse sulgimispaikadesse. Teatavasti kaotavad isapardid sulgimise ajal kas täielikult või osaliselt lennuvõime, mis on tingitud lendamiseks vajalike tiiva suursulgede (hoosulgede) väljalangemisest. Just see aeg on nende lindude elus kõige kriitilisem, sest lennuvõime kaotamine, olgugi lühiajaline, teeb nad kaitsetuks vaenlaste vastu. Sellepärast otsivad isapardid sulgimiseks segamatuid paiku, kuhu pole juurdepääsu neljajalgsetel kiskjatel ja kus ka vähe liigud inimene.

Sellisteks kohtadeks on Matsalu looduskaitseala kõige edelapoolsemad osad Papiilau ja Kessulaiu vahel, kus juba maikuu keskelt alates, eriti aga juunikuus, võib kohata suuri isasõtkaste salku. Need püsivad siin kuni peaaegu suve lõpuni. Suurte ahelikena tõusevad nad mootorpaadi eest, et kaugemal merel taas laskuda. Tuttvardi ja tõmmuvaera isalinnud selliseid suuri parvi ei moodusta, vaid sulgivad väiksemate seltsingutena saarte vahel ja mandripoolse rannikumere rahulikes osades. Seevastu punapea-vart kui sisevete elanik piirdub sulgimise ajal peamiselt Matsalu lahe siseosaga, kus ta sulgimispaigad asuvad lõmpsiakudes roostiku vahel, samuti nagu sinikel-pardilgi. Omal ajal sulgis ka üsna hea hulk tuttvardi isalinde Matsalu lahe siseosas, kuid viimasel ajal on nende arv siin jäänud väheseks.

Suurepärast vaatepilti pakub suve keskel mustvaera sulgimissalkade saabumine. See pardiliik meil ei pesitse, vaid lendab kevadel ja sügisel rohkel arvul läbi. Kuid juba juulikuul teisel poolel algab isaste mustvaeraste tagasiränne, mis nüüd on kõige tüüpilisemal kujul sulgimisiränne, s. o. ränne oma sulgimispaikadesse. Põhja-Eesti rannikul võib märgata suurte vaerasalkade lendu üle neemele lääne suunas, Muhu väinas toimub lend aga lõuna suunas. Kõige ilmekam on see Kessulaiu ümbruses ja temast võtavad osa peaaegu ainult isalinnud.

Kahjuks ei ole meil veel kuigi täpseid andmeid mustvaera sulgimispaikadest ja selle linnuliigi suvisest tegevusest meil. Ent need teated, mis meil on olemas, vihjavad sellele, et mustvaera sulgimispaigad peaksid paiknema Suure väina lõunaosas või Riia lahe põhjaosas. Sellega jääb mustvaera kevadise ärrände lõpu (maikuu teisel poolel) ja kesksuvisel sulgimisirände alguse (juulikuul teisel poolel) vahele kõigest kaks kuud, mis on aga küllaldane selleks, et mustvaeras võiks oma põhjapoolisel kodumaal edukalt toime tulla pesitsemisega. Mustvaera

ema- ja noorlindude sügisränne algab alles oktoobris-novembris. Kõikide pardiliikide ema- ja noorlindude ümbersulgimine toimub pikkamööda ja seepärast pole neil vaja ka sulgimisrännet, nagu see esineb isapartidel.

Suured sulgimisränded esinevad Läänemere lääneosas ja Põhjameses ristpardil, kes meil on niivõrd väikesearvuline, et äratav vähe tähelepanu. Muide, ristpardi üksikud paarid pesitsevad ka Muhu väina saartel. Ka hallhanede siirdumist Matsalu lahe siseosast Väinamere saarte ümbrusse suve veetma võib nimetada sulgimisrändeks, ehkki selle ulatus pole suur.

Põõsastunud merelaidudel on pesitsemas leitud soorätsu — meil üsna vähearvulist kakuliiki, kellel merega otsest tegemist pole. Sooräts on avamaastiku elanik, kes elutseb soodel, niisketel heinamaadel, rabades ja mererannikul. Laidudele on soorätsu pesitsemal meelitanud näriliste (müüri ja põldhiire) rohkus, kuna ta neile hoolsalt jahti peab ja mistõttu teda loetakse kasulikuks linnuliigiks. On tähele pandud, et hiirerohketel aastatel on soorätsu pesas mune ja poegi rohkem kui hiirvaestel aastatel. Ta on klassikaliseks näiteks selle kohta, kuidas toitumisolud võivad linnuriigis mõjustada sigimist.

Sooräts on umbes haki suurune, sulestiku kollakaspruuni põhitaustaga ja tumedate triipudega kakk, kelle väliskujus ilmnevad kõik selle linnuseltsi esindajate tunnused. Tal on lühikesed ja nudid sulgkõrvad, mis tavaliselt on pea ligi tõmmatud ja ainult erutuse puhul aetakse veidi kohevile. Erinevalt kassikakust ja kõrvukast rätsust ei kuulu sooräts «kõrvadega» kakkude hulka. Tal on erekollased silmad ja kui ta nendega inimest uudistab, näevad need välja otsekui ümarad nõõbid.

Osa soorätsu jääb ka talveks meile ja langeb siis kergesti külma ja nälja ohvriks. Kui sooräts oma mahedal hääletul lennul inimese eest mõne meetri kauguselt üles lendab (tavaliselt peatub ta maas), pole mingit raskust teda maha lasta, mida jahimehed kahjuks ka sageli teevad. Üldiselt on sooräts kaunis haruldane linnuliik ja vajab juba seepärast kaitset.

Liia saarel 1959. aasta juunikuus leitud soorätsu 4 pøjaga pesa asetses hõredas kadastikus maapinnal. Vanalind laskis inimese pesa juurde ja jäi tükiks ajaks liikumatult istuma, kusjuures teda õnnestus fotografeerida. Umbusklikult silmitses ta inimest ja püstitas oma sulgkõrvu — nüüd meenutas ta elavalt Mefisto nägu tuntud ooperist. Alles inimeste kestvam viibimine läheduses peletas ta pesalt. Soorätsu pøjad näevad välja otsekui karvapulstid ja alles suuremaks kasvades võtavad nad linnu kuju.

Laidude metsik loodus väärrib vaatlemist ja uurimist. Suvepäikese säras, kevadise jäälagunemise ajal, sügistormides ja isegi kõike varjava lumekatte ajal kohtame laidudel ikka midagi uut ja huvitavat. Ainult seda tahaksime soovida, et laidude loodust senisest hoopis tõhusamalt kaitstaks. On olemas kõik eeldused, et Matsalu looduskaitseala Väinamere laidudest kujuneksid samasugused lindudest kihavad meresaaed, nagu selleks on Vaikad, kus just tänu merelindude kaua kestnud kaitsele on tekkinud mitmetuhandepäine lindude koloonia. Kahjuks ei saa seda ütelda veel Matsalu looduskaitseala lääneosa laidude kohta, kus nii neljajalgsed kiskjad kui ka inimesed on ikka veel hädaohuks lindudele.

MURDLAINETE KOHINAS

Meri on igavesti muutlik. Hommik on jahe ja tuulevaikne, taevas peaaegu pilvitu. Nõrgad lained loputavad tasahiljukesi rannikuklibu ja kaugemalgi merel ei näi nad olevat suuremad.

Kesk hommiku paiku muutub ilmastik. Silmapiiril kerkivad pilved, tõuseb tuul. Värsked iilid ajavad lainete harjad vahutama, mere kohin muutub aegamisi kõvemaks. Möödub mõni tund ja juba on tõusnud torm. Üksteise järel veerevad randa kohisevad lainevallid, pritsides ennast põrmuks vastu kaldakive. Hiilgavad veepiisad paiskuvad tagasi kivimürakatelt, rannik on täis valget vahtu, mida tuul tükkideks lõhub ja mööda veepiiri edasi veeretab.

Kummaliselt muutlik on mere ääres ka tuule suund. Enamasti puhub tuul edelast. Mõne aja pärast on ta pöördunud läände — vesikaarde, nagu ütlevad randlased. Kui ta sinna püsima jääb, toob see rajuilma. Tavaliselt pöördub ta aga edasi — põhja, kirdesse või koguni itta. Varsti on ta uuesti edelas või lõunas, mis on ilusa ilma tunnuseks. Tuul otsib endale kodu — nii pajatavad vanad kalurid, kes on tuttavad meretuule kapriisidega ja oskavad selle järgi ilma ennustada.

Lakkamatu kohinaga tantsiskleb murdlaine laidude väljalatuvate kivineemede — «säärte» nukkidel. Rannikuvee kivid on murdlaine aastasade vältel otsekui osav skulptor ümaraks volinud. Seal, kus kevadine jää hiiglarullina randa rõhub, toob ta enda turjal või veeretab enda all graniitmunakaid, mida ta savirandadel ühetasaseks sillutiseks maha vajutab. Nii on tekkinud suured kivi külvid laidude neil neemedel või rannikutel, mis on avatud jää saabumise suunas.

Kõik need pisikesed laiud ja suuremate laidude merepoolsed osad on alles hiljuti merest kerkinud. Madala rannikumere veealused kruusakünnised on kasvuhakatiseks uutele laidudele. Nende teket põhjustab nii aeglane maadõus Loode-Eesti rannikutel kui ka mere enda kuhjav tegevus. Põlised rannaelanikud võivad kõnelda nii mõnestki laiust, mis on veest kerkinud nende isade või vanaisade eluajal. Vähe on teada seevastu laidudest, mis oleksid mere alla kadunud. Kui see

ometigi juhtus, siis oli tegemist kõige madalamate rahudega, mida ära pühkis kevadine jääpress ja mis hiljem uuesti võivad kerkida.

See siin on murdlainete riik. Kuigi need laiud on maa, on nad ometi alaliselt mere võimuses. Olles sageli kaetud mereveega või asudes lainetuse vahetu mõju piirkonnas, võivad madalrannikutel kasvada ainult need taimed, mis taluvad merevett, ja pesitseda linnud, kes hädaohte trotsides söandavad siia pesi ehitada.

Alatasa kannab meri randa adrut ja teisi veetaimi, puutükke, lauajuppe, kalakaste, nootade kinnitamiseks kasutatavaid klaasist ujukeid ja palju muud. Ainult lühikeseks ajaks jääb mereheidis püsima kividele ja paljasrannikule — see on liiga madal ja lainetest loputatud, et sellele tuge pakkuda. Kõrgem laine paiskab heidise edasi ja peagi kuhjuvad adruvallid veepiirist hoopis kaugemale — kiviklibust rannavallidele või koguni nende taha laiurustunud osade äärde.

Laidude ranniku kõige merepoolsemates osades saab kasvada üsna vähe kõrgemaid taimi. Üheks selliseks on lillaõieline randaster, mille kidurad eksemplarid võivad kasvada üsna veepiiri läheduses, lopsakamad taimed sirguvad aga merepoolt paremini väetatud kohtades. Rannikuvööndiga on seotud ka helelilla õiega habras merisinep, lihav merihummur, süstjate lehtedega randteeleht ja roosaõieline randkamaras. Tuulevarjulistes rannikukäärudes kasvab suurte kogumikkudena randkõrkjas, mille teravaservalistel lehtedel on vähe ühist kõigile tuntud järvekõrkja ümarate vartega.

Murdlainetuse tallermaa on alati kivine. Hoopis harvem kohtame liivast rannikut ja siis enamasti veepiirist pisut kaugemal. Rohkete kividega neemed ja «sääred» laidude merepoolsetel servadel on niivõrd tihedasti kive täis, niivõrd mullavaesed, et seal ei saa idaneda ükski taim.

Murdlainete kohinas tunnevad ennast kodus paljud merelinnud, kes väldivad lamedaid ja rohuseid saari, eelistades pesitseda kõige metsikumate laidude merepoolsetes osades.

Üheks selliseks on h a h k — meie suurim merepart. Emahak on nagu paljude teiste liikidegi emapardid ühetaoliselt pruunikas, tumedama viirutusega. Tore on isahak hundsulestikus — suurelt osalt valge, alapool must, puguala kreemjas ja kukal roheline. Isahahad viibivad pesapaikade ümbruses ainult kevadel ja kui maikuus emahahad hauduma asuvad, hakkavad isahahad eri salku moodustama, kes ujuvad peagi kaugemale merele. Saarte vabele tagasi nad enam ei tule ja poegade üleskasvatamise vaev jääb ainult emahakkade kanda.

Aastakümneid tagasi tunti hahka peaaegu ainult Saaremaa ümbruses. See linnuliik oli «Vilsandi linnuriigi» üheks suuremaks vaatamisväärsuseks. Hahkade tihe pesitsemine Vaika

saartel oli kavakindla looduskaitse tulemuseks. Nüüd teame aga, et hahka esineb arvukalt kõikjal Lääne-Saaremaa vetes, üsna harilik lind on ta Väinamerel ja seehulgas ka Matsalu looduskaitseala piiridesse jäävatel saartel. Aastakümnete vältel on haha arvukus suurenenud, ta on meile teadmata põhjustel Läänemerel levima hakanud. Sama nähtus esineb ka Põhja-merel, eriti Briti saarestiku piirkonnas.

Haha udusuled, millega emahakk vooderdab nii nagu teisedki emapardid pesaserva, pärinevad tema enda kehalt ja on otsitud tooraineks lenduritele ja polaarsõitjatele soojade riietusesemete valmistamiseks. Pesa ehitab hahk niihästi laidude keskosa põõsastikku või heinamaale kui ka veepiiri lähedale kivide vahele. Maikuus on pesas kuni kuus (harva rohkem) suurt rohekat muna. Pärast poegade koorumist jäetakse pesasaar maha. Suve keskpäigaks on laiud tühjenenud, saartevahelisel merel võib aga kõikjal kohata hahkade pesakondi. Nii nagu tõmmuvaeras, toitub ka hahk merepõhja selgrootest loomadest ja on osav sukelduja.

Midagi jõulist ja ürglooduslikku on haha välimuses ja käitumises. Ta on kõige täiuslikum merelind Läänemere partide peres. Jälgige ainult, kuidas hahkade paarid kevade alguses mänglevad lainete kohinas ja kuidas emahahad oma poegade pesakondadega väljagi ei tee mere mässamisest. Isahaha kõlav huige ja emahaha kare hääliitus on osa avamere loodushäälest, mida ei kohta kuskil mujal. Haha sukeldumine merepõhja toidu järele on mänglevalt kerge ja osavam kui ühelgi teisel partlasel. Seejuures ei püüa hahk peaaegu kunagi kalu, vaid toitub peamiselt merepõhja limustest ja koorikloomadest. Hahk võib sukelduda üle 5 meetri sügavusse ja vee all viibida kuni 45 sekundit. Tihe seos merega ei luba hahal elutseda sisevetel ja merest eemal ei kohata teda isegi rändeaegadel.

Olles kohisevate murdlainete piirkonna tüüpiliseks elanikuks, on hahk suurepäraselt kohastunud merelise keskkonnaga. Meresaared on ta ainsateks pesapaikadeks. Matsalu looduskaitseala Väinamere saartel oleks vaja teha kõik mis võimalik, et hahka kaitsta inimese ja neljajalgsete kiskjate eest. Siis saabuks ehk ka aeg, et siin hahka esinema hakkaks niisama rohkel arvul nagu Vaika saarte ümbruses ja see looduskaitseala võiks saada haha teiseks koduks.

Nende metsikute laidude «valitsejaks» on võimas merikajakas — peaaegu hane suurune, musta seljaga ja tiibade ülapoolega meie suurim kajakaliik. Aeglaste jõuliste tiivalöökidega lendleb ta mere kohal, hüüdes aeg-ajalt oma kaugele kõlavat «kjau». Kevadel, saabumise ajal, kui meri on ainult osalt lahti, tavatsevad merikajakad mitmekesi istuda kividel või jääserval ja kooris karjuda, mis juba kaugele kostab valju kõleda kontserdina.

Meeldejäävaks vaatepildiks on meres suurel kivil istuv merikajakapaar. Kogu nende hoiakus on midagi suursugust, mingit ürgset rahu ja enesekindlust. Tundide kaupa võivad nad paigal istuda ühel ja samal kivil ning kui nad siis lahkuvad, valivad nad pärast lühemat või pikemat lendu kaugemal mõne teise kivi, kuhu uuesti valvele asuvad. Nii on see väljapool pesitsusaega, kui pole tarvis pesal haududa või poegi hooldada. Merikajakas on rööveluviisiga. Pole siis ime, et kalurid kutsuvad teda (kuid ka teisi suuri kajakaid) kalakulliks. Kuigi merikajakas on kulli «kommetega», on ta oma kohmakuse tõttu siiski harva võimeline elusat kala tabama. Küll aga lendleb ta mere ja rannajoone kohal selleks, et seal avastada lõpnud kalu ja muud raibet, millest meelsasti toitub.

Merikajaka pesa — kuivanud taimedest kokkukuhjatud kogukas hunnik kolme suure kirju munaga — paikneb metsikul rahul, mis on mõnikord nii pisike ja koosneb ainult kividest, et sellel ei saa pesitseda ükski teine lind. Nii kulgeb ka merikajaka kogu elu kohisevate murdlainete piirkonnas ja sageli pritsivad need vastu sedasama suurt kivi, mille taga paikneb tema pesa.

Võimaluse korral ei jäta merikajakas puutumata laidudel pesitsevate merelindude mune ega poegi. Jõuline neelatus — ja linnupoeg ongi kadunud ta päratusse kurku. Dramaatiliseks vaatepildiks on merikajaka jaht mõne pardi, näiteks jääkoskla perekonnale. Emakoskel ujub oma poegadega kivise neeme taga, kui kuskilt ilmub merikajakas. Peagi on ta jõudnud kosklaperekonna kohale ja ta terane pilk asub kosklapoegi seirama. Nüüd laskub ta alla, kuid ka kosklaema on märganud lähenenud hädaohtu ja sukeldub koos poegadega. Merikajakas jääb üksi ja jätkab luurejahti. Nii kordub see senikaua, kuni mõni väsinud kosklapoeg lõpuks ei suuda põgeneda ja langeb ta saagiks, või merikajakas ise tüdineb jälitamisest ja lendab ära. Merikajaka arvukus on viimastel aastakümnetel meie meredel tublisti kasvanud. Praegu ei saa teda hoopiski enam pidada haruldaseks haudelinnuks, kes pesitseb ainult Vilsandi piirkonnas. Kahju tõttu oma haudenaabrite noorlindudele vajab merikajaka arvukus linnukolooniate läheduses vaoshoidmist. Arvesse võttes tema osa merelaidude maastikupildis, ei saa merikajaka piiramatut hävitamist soovitavaks pidada.

Samal laidudevahelisel merel võib mõnikord lendlemas kohata merikajaka «väiksemat väljaannet» — tō m m u k a j a k a t. See on aga hoopis haruldane lind, kes Väinamere saartel pesitseb vaid erandjuhul.

Küll on neile laidudele viimase paari aastakümne jooksul uuesti pesitsema asunud mõni paar hō b e k a j a k a i d. See linnuliik pesitses Väinamere saartel ka möödunud sajandil, kuid kadus poolsada aastat tagasi. Hōbekajakas on kalakajaka

«suurem väljaanne», kes sulestiku värvuselt sarnaneb täpselt kalakajakaga.

Ka hõbekajakas pesitseb metsikutel laidudel murdlainete tegevuse piirkonnas. Tema pesitsusolud, pesa ja munad sarnanevad üldiselt merikajaka, osalt ka kalakajaka omadega. Toitub meelsasti merest väljaheidetud lõpnud kaladest, kuid ka selgrootetest loomadest ja võimaluse korral teiste lindude munadest ning poegadest. Väikesearvulisuse tõttu ta praegu veel erilist kahju teistele lindudele ei tekita.

Hõbekajaka äsjakoornud pojad, tumedad laigud hallis udusulestikus, peituvad osavasti kivide vahele. Kui noor hõbekajakas suureks kasvab, on ta esimeste eluaastate sulerüü määrdunudvalge, hallika või pruunika mustriga. Selline erinev noorusesulestik esineb ka teistel kajakatel.

Kõik kajakad on meie merede tähtsamad linnud. Kui merel puuduksid kajakad, oleks meri tühi ja kõle — umbes sama pilt nagu metsas, kus puuduksid laululinnud. Kajakate säravalt valge sulestik, hoogne lend ja kõlavad hüüded on mere looduspildi lahutamatuks osaks. Matsalu looduskaitseala mere-lises osas on kajakate tähtsamateks esindajateks kala- ja merikajakas ning mõningal määral ka väikesearvuline hõbekajakas.

Asjatu on kajakaid süüdistada kalade röövimises, kuigi nad kaladest meelsasti toituvad, kalaparvi jälgivad ja ka püüniste asukohtades sageli lendlevad. Avamere tingimustes saavad kajakad elusaid kalu kätte vaid harva ja need, kes nende saagiks langevad, on peamiselt haiged või vigastatud kalad. Mitte asjata ei nimetata kajakaid mere «sanitarideks». Tõsisem küsimus on kalaparasitide ja -haiguste levitamine kajakate poolt, mida ei saa eitada. Kuid siin ainsat väljapääsu leida kajakate hävitamises oleks väär, sest parasitide vastu võitlemiseks tuleb rakendada ka teisi ja edukamaid abinõusid. Lausa kuri-tegu oleks kajakate pihta aga laenguid tühjendada, nagu seda paraku teevad jahimehed, kui nad ebaõnnestunud pardijahilt tühjade kätega naasevad.

Väinamere metsikuid laidusid asustab veel üks uustulnuk kajakaliste seltsist — röövtiir. Kui M. Härms 1925. aastal ette võttis purjepaadiretke ümber Saaremaa ja pärast Muhu väina jõudis, külastas ta paljusid meresaari. Ainult Papilaiust veidi lõuna pool pisikesel kivisel Papirahul (Kivilaiul) kohtas ta üliharuldase linnuna röövtiiru pesitsemas. Sellest ajast on nüüd möödunud 40 aastat ja röövtiir on muutunud nii Papirahu kui ka mitme teise Väinamere saare elanikuks. Enamasti paiknevad röövtiiru pesad väikese koloonia — mõni kuni mõnikümmend paari lähestikku. Mis aja jooksul see tiirude perekonna omapärane esindaja püsivalt meie vetes kanda kinnitas, seda pole meil täpselt teada, kuid arvatavasti toimus see viimase 15—20 aasta jooksul.

Nii on meil tegemist jälle ühe merelinnuga, kes Läänemere alal on hõivanud mitmeid saari, kus ta varem puudus. Tavaltiselt on jõudsa sigimise loomulikuks tulemuseks levimine ja uute alade asustamine. Et ka röövtiir nende linnuliikide hulka kuulub, selle üle võime rõõmustada. Röövtiir on tiirude seas suuri- maks ja dekoratiivsemaks liikiks.

Röövtiir on umbes kalakajaka suurune ja välimuselt meenutab teisi tiirusid. Saba hark on tal madalam kui teistel tiirudel, jalad mustad, nokk punane ja väga massiivne. Häälitsuseks on võigas läbilõikav «kvrrää». Toitub samuti nagu teised tiirud kaladest, keda püüab lühiaegselt vette sukeldudes.

Röövtiiru pesapaigad asuvad laidude ranniku liivastes kohtades, üsna lähedal veepiirile. Pesa on madal maapinna lohk, servadel vooderdatud väheste kuivade kõrtega ja adru- tükkidega. Nii munad kui ka äsjakoornud pojad on röövtiirul kahkjas-liivakarva, vähese kirjaga. Mõnel laiul pesitseb röövtiir kalakajaka või rannikukurvitsaliste vahetus naabruses. Kurja ei tee ta oma naabritele ega nende pesadele. Inimest ründab ta läbitungiva kisaga, kuid ei anna sellele lennust «kõrvakiile», nagu seda teevad mõned äärmuseni ärritatud jõgi- ja randtiirud. Nii on nimetus «röövtiir» sellele liigile kõigiti ebakohane.

Suuruselt ja käitumiselt röövtiirule lausa vastandiks on tiirude perekonna pisim esindaja — väiketiir. Ligi rästa suurune, kuid muidu igati teiste tiirude sarnane, on väiketiiru laup valge, nokk ja jalad kollased. Pesitsemiseks eelistab liiva- seid või peen kiviseid kohti rannavallidel või avarannikul, pesa on lihtne lohk liivas. Matsalu looduskaitseala piirides pesitseb väiketiir vähestes kohtades ja väikeste asunditena.

Väiketiir oma hapra kehaga ja graatsilise lennuga pärineks nagu kusagilt rahulikumast keskkonnast, kui selleks on murd- lainete kohinas tormav meri. Ent ometi tuleb ta ka suure tuu- lega hästi toime ja kalastab, nagu ta suuremad kaaslasedki, edukalt rannikuvetes. Mahe «tleet» saadab kõikjal ta lendu. Väiketiir on peamiselt merelind, kuid aeg-ajalt lendab ta ka Matsalu kesklahte või koguni Kasari jõe suudmele.

Laidude kiviste rannikutega on seotud meriski tegevus. See ligi varese suurune, musta pea, kaela ja ülapoolega ning valge alapoolega kurvitsaline on pika punase nokaga ja tuge- vate tumeroosade jalgadega. Välimuselt ja värvuselt ei mana ta silme ette sugugi kurvitsalise seltsi tüüpilist esindajat. Peale meresaarte on meriski laialt levinud ka Matsalu lahe ranniku- tel ja saartel ja tungis omal ajal, kui Kasari jõe kaldavallid pärast süvendamist olid alles taimistumata, piki jõge kuni Lai- külani. Nüüd on meriski arvukus Matsalu lahe siseosas tub- listi vähenenud, kuid lahe merepoolsetes osades ja meresaartel on ta kõikjal tavaline.

Suurel arvul ei esine meriskit kuskil, isegi mitte rändeaegadel, millal mõnikord võib kolata ta salku. Hajutatult üksikute paaridena rannikul ja saartel, pesitseb ta klibul või murul, mille lohkudesse muneb kolm suurt kirjut muna. Need ei ole hoopiski teiste kurvitsaliste munade sarnased, ka munade kolmetine arv ei vasta teiste kurvitsaliste munade arvule.

Kõndides piki rannikut, maast endale toitu otsides või puhates rannikuvee kividel, on meriski tähelepanelik ning ergas lind. Kui inimene läheneb ta pesapaigale, tõuseb ta juba eemalt lendu ja heleda läbilõikava kisaga «tlik» või «tlii» annab märku oma ärevusest. Kui mitu meriskit koos häälitseb või paarimisajal kisades üksteist jälitab, tekib kõrvulukustav vileklöbin. Seega on meriski oma välimuselt ja häälistsustelt väga silmapaistev rannikulind. Väikestel laidudel pesitseb tavaliselt üksainus paar, suurematel saartel mitu. Seltsipõlgava linnuna on meriski üksikute paaride pesapaigad eraldatud kaunis suure vahemaaga.

Meriskiga ühist elupaika jagab liivatüll. See on väike (rästast väiksem) kurvitsaline valge alapoolega, kahkjaspruuni ülapoolega ja musta-valgekirju peaga. Oma lüheldastel jalgadel sibab ta kiiresti nagu vedrust üleskeeratu piki rannikut, jääb aeg-ajalt seisma ja hüüab mahedalt flöötivat «tlüü».

Nii nagu meriski, elutseb ka liivatüll peale laidude kõigjal mujal Matsalu lahe rannikul, kus leidub tasaseid lühimurusaid alasid, mis ei takista ta liikumist. Selleks sobivad hästi rannakarjamaad. Peale rändeaaja ei seltsi liivatüll oma sugustega, vaid on levinud üksikute paaridena. Hilissuvel aga, kui algab kurvitsaliste läbiränne, moodustab liivatüll kas eraldi või koos alpi rislaga suuri rändesalku, kes hulguvad mudastel ja liivastel lauskrannikutel.

Liivatüllil pesa paikneb enamasti klibusel või peenkivisel alal ja on lihtne lohk maapinnas. Sageli vooderdab ta pesalohu väikeste ühesuuruste kivikestega või teokodadega. Matsalu rannikukarjamaadel asetseb mõni pesa kuivanud lehmasõnniku lasul. Liivatüllil munad, arvult neli, on tüüpiliselt kurvitsalise omad. Klibupinnal on munad niivõrd ühtivad ümbrusega, et neid on raske märgata. Liivatüllil munade värvus võiks seega olla heaks näiteks varjevärvusest.

Kohisevate murdlainete vööndi kõige iseloomulikumaks kurvitsaliseks on seltsipõlglik kivirullija, kes on rästa suurune, lüheldase nokaga ja madalate jalgadega. Kui ta lendu tõuseb, on hästi näha laiad valged kaared ta tiibadel. See lind esineb ainult merelaidudel ja harva mandri kivisel rannikul. Nime on ta saanud sellest, et ta toitu otsides pöörab kivikesi, mille all võib leida peitupugenud selgrootuid loomi.

Kivirullija on omapäraselt heliseva «krutitava» häälitsusega ja meeldiva käitumisega rannikukurvitsaline. Pesa nelja

oliivpruunika ja tähnalise munaga paikneb veest kaugemal murustunud klibul või rohututis. Siin sibab ta veepiiril või seisab suurel rändrahnul ümbrust silmitsedes. Kõikjal on kivirullija väikesearvuline — väiksemaid laide asustab üksainus paar, suuremaid mõni paar. Väinamere saartel on ta levinud üsna laialt.

Kevadrändel saabuvad Väinamere saartele ja Matsalu lahe välisosa rannakarjamaadele suured salgad kaugel põhjas pesitsevaid valgepõsk-laglesid ja teevad siin mitmenädalasi peatusi, kuni peaaegu maikuu keskpaigani. Oma sulestikuvärvuselt — tumehall, valge ja must — on valgepõsk-lagle kauni- maid hanesid. Erk ja tähelepanelik nagu kõik haned, väldib valgepõsk-lagle inimeste lähedust ja püüab endale karjamaaks leida üksildasi meresaari ning lühimurulisi rannaniite. Igal aastal armastavad lagled peatuda ühtedes ja samades koh- tades.

Kõhu värsket rohtu täis söönud, lendavad valgepõsk-lag- lede salgad rannikule või saartele ööbima. Vaenlasi neil pea- aegu pole, sest oma erksuse tõttu ei pääse neile ligi imetajad ja suurte parvedena koos esinedes on nad kaitstud ka rööv- lindude vastu. Laglede ainsaks vaenlaseks on inimene — jahi- mees, kes neid varematal aegadel küttis.

Valgepõsk-lagle on väga väikesearvuline linnuliik, keda Põhja-Jäämere saartel Euroopa piirides pesitseb ainult mõni- kümmend tuhat isendit. Peaaegu kõik nad rändavad üle Lääne- mere talvituma Lääne-Euroopa rannikutele. Koos oma väik- sema hõimlase mustlaglega vajab valgepõsk-lagle täielikku kaitset ja teda ei tohiks lasta ükski kütt.

Kui maikuu esimesel poolel ilmade soojenedes Matsalu lahe välisosad hakkavad tühjenema valgepõsk-lagledest, kes suunduvad oma põhjapoolsetele haudealadele, on see tunnu- seks, et kevad on jõudnud lõppjärku. Mälestuseks oma siin- olekust jätavad nad ööbimispaikadesse suured hunnikud eks- kremente, mis eranditult koosnevad rohost. Nende järgi on kerge üles leida valgepõsk-laglede peatuspaiku.

Maikuu teisel poolel aga võime Väinamere saarte piir- konnas ja mandri rannikul pealtnägijaks sattuda suurejoone- lisele vaatepildile — auli ja mustvaera massrändele põhja suu- nas. Sellisest hulgalisest rändest võtab osa ka tõmmuvaeras. Need kõik on põhjapoolsed haudelinnud, kes peatusid Riia lähel ja ilmade soojaks muutudes alustavad kiiret edasirännet oma pesapaikadele. Nüüd on õhk täis loendamatuid rändeae- likke, kes üsna kõrgel peatumatul ülelennul võtavad kursi põhjakaarte suunas. Selline massränne kestab tavaliselt vaid mõni päev ja kui see lõpeb, on saabunud juba suvi — vähemalt linnuriigis.

TULEVASTELE PÖLVKONDADELE PÄRANDUSEKS

Aastakümnete eest pesitses Keskvere soometsas merikotkas. Soomassiivid Keskvere, Rõude ja Patsu vahel olid tol ajal peaaegu inimpuutumatud ja ainult vähesed teadsid kotka pesapaika. See oli hea, sest looduskaitsealase töö kauaaegsete kogemuste põhjal on loodusharuldused siis kõige paremini kaitstud, kui nende asukohti ei tea uudishimulikud ja trofeesid koguvad inimesed.

Merikotkas oli selle soometsade ala põline elanik ja lendas iga päev Matsalu lahele saagijahile. Mägede vahtkonna vana metsavaht Villem Rosenberg (Mägede Villem), kellel oli üle seitsmekümne aasta turjal, kõneles huvitavaid lugusid merikotkast, sest oma pika eluea jooksul oli ta seda hiigla-lindu hästi tundma õppinud.

Merikotka pesa asetses soomänni ladvatipul. See mänd polnud kuigi vana ega kõrge, ka pesa polnud kuigi kogukas, sest merikotkas kasutas seda alles mõni aasta. Tema endise pesapuu Patsu soos olid tormid maha murdnud ja vist oli tal munemisega kibekiire — miks siis muidu rahuldus ta ainult 12 meetri kõrguse, tuulest murtud ladvaga soomänniga ega otsinud suuremat.¹

Siinsetes soometsades oli merikotkas pesitsenud juba aastasadasiid. Mõnikord oli neid koguni kaks paari, kes Keskvere-Patsu segamatus soomassiivis olid leidnud endale kodu. Aga ikka juhtus kotkastega Matsalu lahel või lennul lahe äärde õnnetusi — kord sattusid nad kulliraudadesse, kord lasksid neid maha jahimehed. Kotkas on ju suur ja aukartustäratav lind ja Matsalu lahel pardijahil viibivad linnakütid olid eriti agarad kotkaid taga kiusama.

Merikotka pesas on enamasti kaks poega, ent 1927. aastal oli neid üksainus. Ega kotkapesagi tohtinud jahimeestele nime-tada, sest siis oleksid selle elupäevad peagi loetud olnud. Noort

¹ Tollest merikotka pesapaigast kirjutasin omal ajal (1930) ajakirjas «Loodusevaatlaja». Nüüd on need soo-alad ammu kuivendatud ja endiste loodusmaastike asemel on paljudes kohtades levinud põllud.

kotkast võis ju kasutada peibutuslinnuna vareste laskmiseks ja puuris oli teda tore vaadata, aga vana kotkast võis pesa juures kergema vaevaga maha lasta kui Matsalu lahel, kus see oli juhuse asi.

Õnnetuseks sai sellest merikotka pesast teada Martna metsnik. Kirgliku jahimehena ja trofeekütina oli tal peagi otsus küps — noorest kotkast sai puurilind, teine vanadest lasti aga maha. Tol ajal polnud ei looduskaitseeadust ega kuulunud ka merikotkas kaitse alla. Mitu aastat elas noor merikotkas metsniku juures, siis suri ta nälga ja visati lihtsalt aia taha.

Matsalu lahe uhkuseks oli juba põlistest aegadest hallhani. Mitte kuskil Läänemere ümbruses ei pesitsenud hallhanesid nii tihedasti koos kui Matsalu lahel — tema asurkonna suuruseks oli siin mitusada paari. Hanede pesi oli aga üsna kerge leida — tarvitses varakevadel kõndida ainult roostiku nendes osades, mis olid säilinud ületalve. Nii mõnigi kohalik elanik tõi Matsalu roostikust mitmed korvitäied hanemune, et neid oma peres toiduks tarvitada või saata Haapsalu turule müügile. Need hanemunad aga, mis olid juba hautud, läksid sigadele söögiks.

Sel viisil levis laialt Matsalu lahel pesitsevate veelindude (ka kajakate) munaderööv, mis oli käibel veel kuni hilise ajani ja mille vastu oli raske võidelda. Kohalikud elanikud ei tahtnud mitte kuidagi aru saada, miks peab Matsalu lahe linde ja nende pesi hoidma — nad «ei kuulu ju kellelegi». Levitati koguni kuuldusi, et looduskaitse eestvõitlejad tahavad neid säilitada enda jaoks, nii nagu vanasti mõisnikud.

Ent hallhani oli kuulus mitte ainult oma suurte ja maitsvate munade poolest. Veel ahvatlevam oli ta toreda jahilinnuna, kelle kütmine oli kohalikele ja kaugemalt sõitnud jahimeestele lausa kiusatuseks. Õnneks olid sügisese pardijahi alguseks peaaegu kõik Matsalu lahe siseosa hallhaned juba lahkunud. Seda enam hädaohus olid hallhaned kevadel, kui Matsalu lahele sõitnud luigekütid võisid neid lasta otse pesade juurest. Milleks vaeva näha erksate ja raskesti juurdepääsetavate põhjapoolsete rabahanede ja laukhanede salkade kütimisega, kui kohalik hallhani võimaldab jahisaaki saada palju kergemini!

Merikotkas ja hallhani on kujukateks näideteks Matsalu lahe looduse ja lindude kasutamises kaua aega valitsenud ühepäevaperemehe meeoleludest. Pärast meid tulgu kas või veeuputus — sellise põhimõtte järgi elati ja sellega õigustati ka oma tegevust või tegevusetust Matsalu lahel. Selleks et siinse looduse aardeid muuta veelgi rikkamaks ja neid parandada ka tulevastele põlvkondadele, ei võetud midagi ette. Nii on ka mõistetav Matsalu lahe linnustiku uurijate poolt 1936. aastal esitatud looduskaitseprojekti seismajäämine ja mahavaikimine.

Möödus hulk aastaid ja alles nõukogude korra ajal kuulutati Matsalu laht 1947. aastal jahikeelupiirkonnaks, 1954. aastal loodi sinna ornitoloogiline ja jahiteaduslik õppe-katsemajand ning lõpuks 1957. aastal riiklik looduskaitseala.

Matsalu Riiklik Looduskaitseala, mis on loodud eelkõige Baltimaade kõige sisukama lindude lahe suliselanike kaitseks, ei oleks mõeldav ilma sinise taimestiku, sinise maastiku, kogu looduse kaitseta. Kuid Nõukogude Liidu teiste looduskaitsealadega võrreldes on Matsalu looduskaitsealal palju olulisi erinevusi. Looduskaitsealadid kujutleme tavaliselt inimesest puutumatu ürgse looduse «oasidena», mille majanduslik kasutamine on seisma pandud selleks, et säilitada loodust võimalikult selle algsel kujul ja uurida looduse arenemist olukorras, kus inimene vahele ei sega. Looduskaitsealadid Nõukogude Liidus nimetatakse kujukalt looduse uurimise vabaõhulaboratooriumideks ja nende tegevuse üldised printsiibid on kindlaks määratud NSV Liidu looduskaitsealade kohta kehtestatud põhimääruses. Looduskaitsealad täidavad ainult sel juhul oma ülesande, kui nende loodust mitte ainult kaitstakse ja uuritakse, vaid kui neis olemasolevaid looduslikke varusid ka lakkamatult uuendatakse ja suurendatakse. Selliseid alasid ja nende rikast loodust tahame pärendada tulevastele põlvkondadele. Looduskaitsealad jäävad elavateks tunnistajateks sellest loodusest, mille keskel elasid meie esivanemad, nad näitavad loodust sel kujul, nagu ta esines eelmiste põlvkondade eluajal. Sellepärast on looduskaitsealadel peale tohutu teadusliku tähtsuse ka hindamatut üldkultuurilist, kasvatuslik väärtust, mis peab meie noorsugu innustama looduse ilu hoidmisele ja loodusrikkuste säästlikule kasutamisele.

Selline on meie ettekujutus looduskaitsealadest ja nende ülesannetest praegusele ja tulevastele põlvkondadele. Looduskaitsealad ja loodusmälestusmärgid — vastandina alatistele keelualadele, looduskaitseparkidele ja muudele kaitse alla võetud objektidele — on looduskaitse sellised kategooriad, mida loodust ümberkujundav inimene peab hoidma võimalikult samasuguses olukorras, nagu neid on loonud loodus ise.

Matsalu looduskaitseala loodust ja maastikku on aga olulisel määral kujundanud inimene. Matsalu lahe äärsed karjamaad on kujunenud ja omapärasteks looduskompleksideks arenenud tänu tõhusale karjatamisele. Rannaheinamaad ja luhad on võinud puiskasvust lagedana püsida ainult seetõttu, et neid igal aastal niidetakse. Samasuguse mõjuga on heinaniitmine puisniitudel, kus niitmise lakkamine juba mõne aasta vältel põhjustaks puisniitude võsastumist. Vähem allub inimese kujundavale tegevusele Matsalu siselahe ja rannikute roostik. Roostiku niitmine mõistlikkuse piirides (talvel jää pealt) aitab tõsta pilliroo kasvujõudu ja on samuti positiivse tähtsusega.

Sellega ei ole Matsalu lähel peaaegu ühtki maastikutüüpi, mis meile tuntud kujul suudaks püsida ilma inimese kaastegevusetä. Kui looduskaitseala loodus jätta absoluutselt puutumata olukorda, oleks siin juba mõnekümne aasta pärast hoopis teistsugune loodus ja maastik kui praegu. See aga tähendaks Matsalu lahe looduse ümberkujunemist uuteks looduskompleksideks, mis ei ole enam sarnased neile, mille omapära ja linnurikkust imetleme tänapäeval ja mille tõttu see ala on saanud meie vabariigi kõige suuremaks ja sisukamaks looduskaitsealaks.

Peame tegema järelduse: selleks et parandada Matsalu lahe looduse ilu, omapära ja teaduslikku väärtust tulevastele põlvvedele, tuleb säilitada siin senine inimtegevus — karjamine, heinaniitmine ja teatavatel aladel roo lõikamine. Rõhutame veelkordselt — säilitada senine inimtegevus, mitte aga tarvitusele võtta uusi maakasutusviise, mis olemasoleva tasakaalu rikuksid ja Matsalu loodusele niisama kahjulikult mõjuksid nagu looduse jätmine looduse enda hooleks.

Need kaalutlused toovad meid tähtsa põhimõttelise seisukoha juurde: looduskaitse ülesandeks ei ole ega saagi olla antud alal aastatuhandeid tagasi valitsenud looduslike olude taastamine, vaid olukorra loomine, kus meile praegu hästi tuntud ja oma arenemises õitselolev looduslik kompleks võiks edasi püsida. On vähe tähtis, kas selline looduslik kompleks on looduslikult tekkinud (seda võimalust meie maal praktiliselt enam pole) või inimese poolt tekitatud — looduskaitset väärrib ta oma säilimiseks mõlemal juhul. Järelikult on looduskaitse võimalik ainult inimtegevuse kaasabil ja samuti, nagu looduskaitset vajame iseenda jaoks, peame tagama tema rakendamise inimtegevuse vastu seal, kus see tegevus ähvardab muuta looduse tasakaalu, mida on tarvilik säilitada.

Looduskaitse — see on inimese koostöö loodusega, aga mitte looduse vastu töötamine. Looduskaitse ei ole luksus, vaid vajadus, ja vajadus nii meie kui ka tulevaste põlvkondade heakäekäiguks. Kui meie seda ei taha tunnetada ja loodusele vastu töötame, siis võime kindlad olla oma järelpõlvde karmile kriitikale. Looduskaitseala võib, kuid ei tarvitse tähendada ürgset puutumata loodust, kuid igal juhul vajab ta tasakaalu säilitamiseks looduslike protsesside reguleerimist inimese poolt. Eriti on see nii Matsalu lähel, mis asetseb kultuurmaastiku keskel ega saa igavesti oma senist ilmet säilitada, kui sellele teadlikult kaasa ei aita inimene.

Matsalu looduskaitseala linnuriik on üks rikkalikumaid Läänemere rannikutel. Viimase saja aasta jooksul on selle kohta avaldatud raamatuid, brošüüre, palju ajakirjaartikleid ja väikesi teateid. Selle tulemusel on Matsalu linnuriik omanda-

nud rahvusvahelise kuulsuse. Ülemaailmsel looduskaitse konverentsil (Prantsusmaal, novembris 1962), mis oli pühendatud veekogude ja soode kaitse küsimustele, võeti Matsalu laht rahvusvaheliste looduskaitsealade A-kategooriasse — s. o. kõige kõrgemasse kategooriasse, kuhu kuuluvad ainult kõige tähtsamad looduskaitsealad. Nõukogude Baltikumis on Matsalu laht esimene A-kategooria looduskaitseala. See kõik paneb meie looduskaitse tegelastele, eriti aga looduskaitseala enda töötajatele, kõrgendatud kohustused. Kõik me peame ühiselt hoolt kandma selle eest, et Matsalu maastikus võiksid püsida sellised tingimused, mis võimaldaksid seal ka edaspidi tema ainulaadse linnuriigi säilimise, et siin ette ei võetaks töid, mis pole kooskõlas looduskaitse üldtunnustatud printsiipidega.

Esmajärguliseks vajaduseks on Matsalu looduskaitseala territooriumi (ja muidugi ka Matsalu lahe veepindala) eraldamine erilisse looduskaitse maafondi (või vähemalt riigimetsafondi), mis muudaks looduskaitse praktilise teostamise palju paindlikumaks kui ta siin on olnud seni. Siis muutuks looduskaitseala oma territooriumi tegelikuks peremeheks, kuid see ei takistaks vastavate maakasutuslepingute alusel ala põllumajanduslikku kasutamist. Küll oleksid aga välditud mitmed üllatused looduskaitsele ebasoodsas suunas, mis paraku tekivad seetõttu, et alal on seni olnud mitu peremeest (sovhoosid, kolhoosid ja looduskaitseala), kelle huvid pole alati kokku langenud.

Loomastiku ja taimestiku kaitse eeldab eelkõige nende elupaikade kaitset, s. o. maastiku üldist kaitset. Matsalu lahele juba igivanadest aegadest omased maastikutüübid — karjamaad, heinamaad ja roostik, kuid samuti ka laheäärsed puisniidud — peaksid ka edaspidi püsima jääma sel kujul ja samalilmelised, nagu nad seal on olnud seni. Nende hoidmine endises olukorras pole sugugi kerge ja nii mõnelgi juhul tähendaks see konservatiivsete maakasutusvõtete säilitamist (puisniitudel heinaniitmist käsitsi, Kasari luhas ja roostikus taimede murukamarat rikkuvate mehhanismide kasutamise vältimist, kuivendustööde ärajätmist mitmetel liigniiskuse all kannatavatel maadel jne.). Kõik see tooks kaasa lisakulutusi ja oleks põllumajanduse arendamise seisukohalt ebaproduktiivne. Kuid siiski ainult sel viisil oleks Matsalu maastikku ja tema linnuriiki võimalik parandada tulevastele põlvkondadele sellisel kujul, nagu seda tunneme meie ja nagu seda tundsid meie isad ja esiisad. Sest rakendada ühelt poolt moodsat tehnikat ja maakasutusviise ning teiselt poolt säilitada Matsalu looduse senist palet — see on võimatu ülesanne!

Looduskaitse probleemid Matsalu looduskaitseala konkreetsetes tingimustes on sellised, mida tuleb täie teravusega üles seada iga loodusesõbra ja iga mõtleva kodaniku ette.

Heinaniitmine, kariloomade karjatamine, roostiku mitte liiga intensiivne kasutamine ja kalapüük pole Matsalu looduse arengut kunagi olulisel määral takistanud ja — nagu eespool nägime — on siinsete looduslike komplekside väljaarenemist koguni soodustanud. See tähendab, et Matsalu lahe ja piirnevate alade looduslike ressursside mõistlik kasutamine, mis enesega kaasa toob inimeste viibimise teataval sesoonidel praeguse looduskaitseala piirides, ei mõju ala loodusele kahjulikult. On aga mitmesuguseid teisi inimtegevuse vorme, mis on suureks kahjuks siinsele loodusele ja mida ühelgi looduskaitsealal — eriti veel ornitoloogilisel — ei saa lubada.

Kõigepealt — jahipidamine. Jahimeeste mõjukad ringkonnad olidki need, kes kodanlikus Eestis nurja ajasid looduskaitseala asutamise kava Matsalu lähel. Kevadine luigejaht ja sügisene pardijaht olid Matsalu lähel niivõrd juurdunud, et tol ajal oli võimatu neid traditsioone murda. Et see aga lõpuks edukalt õnnestus, näitab praeguse looduskaitseala olemasolu, mis oma põhisuunalt on ornitoloogiline ja eelkõige teenib linnukaitse huvisid. Seda mitte ainult pesitsusajal, vaid ka mõlemal rändeperioodil.

On tähele pandud, et läbirändavad vee- ja rannikulinnud taipavad hästi, kus neid jälitatakse ja kus neid kaitstakse. Oma pikal teekonnal Põhja-Jäämere ääretelt pesitsusaladelt Edela- ja Lääne-Euroopa talvitusaladele valivad nad igal aastal peatusteks ja puhkusteks just need veekogud ja rannikud, kus nad tunnevad ennast kindlatena vaenlaste vastu. See tähelepanek oli aluseks nn. Euroopa-reservaatide kava koostamiseks rahvusvaheliste linnukaitseorganite poolt. Nimelt on tehtud ettepanek, et rändlindude pikal teekonnal pesitsus- ja talvitusalade vahel igas riigis loodaks linnukaitsealasid, mille peamiseks eesmärgiks oleks rändlindudele segamatu puhkuse võimaldamine. Meie vabariigis on selliseks Euroopa-reservaadiks Matsalu looduskaitseala, mis kõrvuti lindudele massilise pesitsemise võimaldamisega pakub ka läbirändavatele vee- ja rannikulindudele segamatuid puhkepaiku. Seega on Matsalu looduskaitseala linnukaitse seisukohalt kahekordselt tähtis ja teenib palju rohkem kui ainult kohalikke huvisid.

Valusaks küsimuseks on ikka veel inimeste (eriti kalurite, seehulgas pühapäevakalastajate) sagedane viibimine looduskaitseala linnurikastes paikades (Kasari jõgi, Väinamere saared jm.). See segab tunduvalt lindude pesitsemist ja nagu viimaste aastate kogemused näitavad, võib alust anda isegi linnupesade rüüstamisele. Looduskaitsealadel, mille peamiseks eesmärgiks on linnukaitse organiseerimine, ei ole kusagil lubatud inimeste sagedane viibimine lindude massilise pesitsemise kohtades. Isegi organiseeritud ekskursioone looduskaitseala töötajate juhendamisel ei viida haruldaste lindude asukohtadesse

158. Lakkamatu kohinaga veereb murdlane rannikukividele

159. Papirahu ehk Kivirahu – see on tõeline kivide saar ja huvitavate merelindude elupaik

160. Väikesed kruusaklibused laiud, mis vaevalt tõusevad üle veepinna, on alles hiljuti merest kerkinud

161. Helelilla õiega randaster on esimesi õistaimi, mis kliburannikutel kanda kinnitab

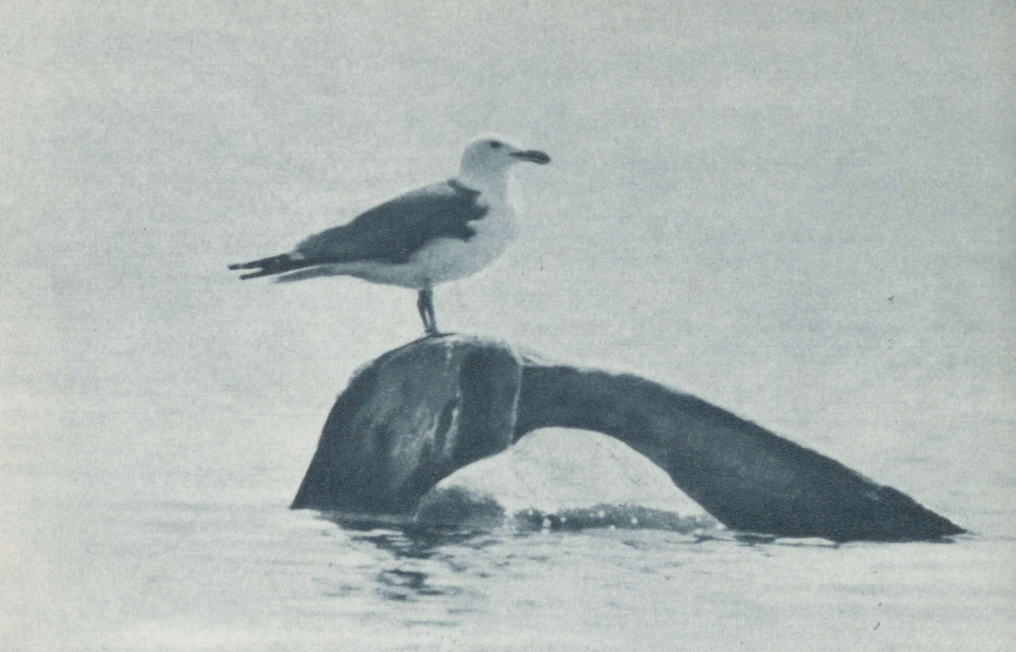

162. Emahak kohendab pesal istudes mune

163. Pesalt üles heidutatult reostab hakk (ja samuti teised emapardid) munad enda roojaga

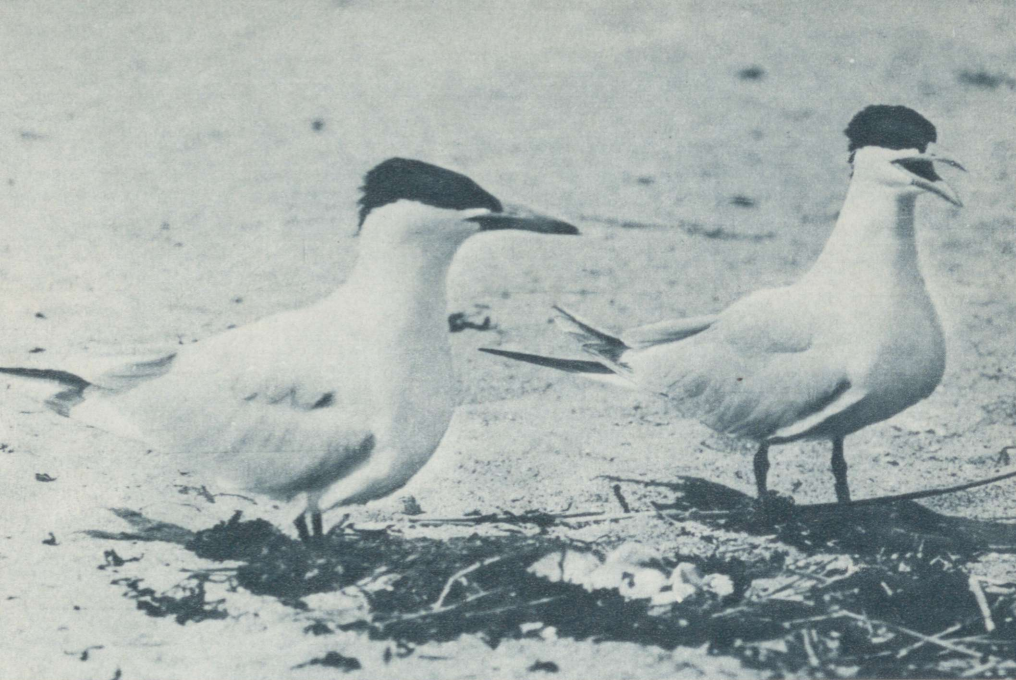

164. Merikajakas on kiviste laidude valitseja

165. Hõbekajaka äsjakoorunud poeg

166. Röövtiir pesitseb liivasel rannikul

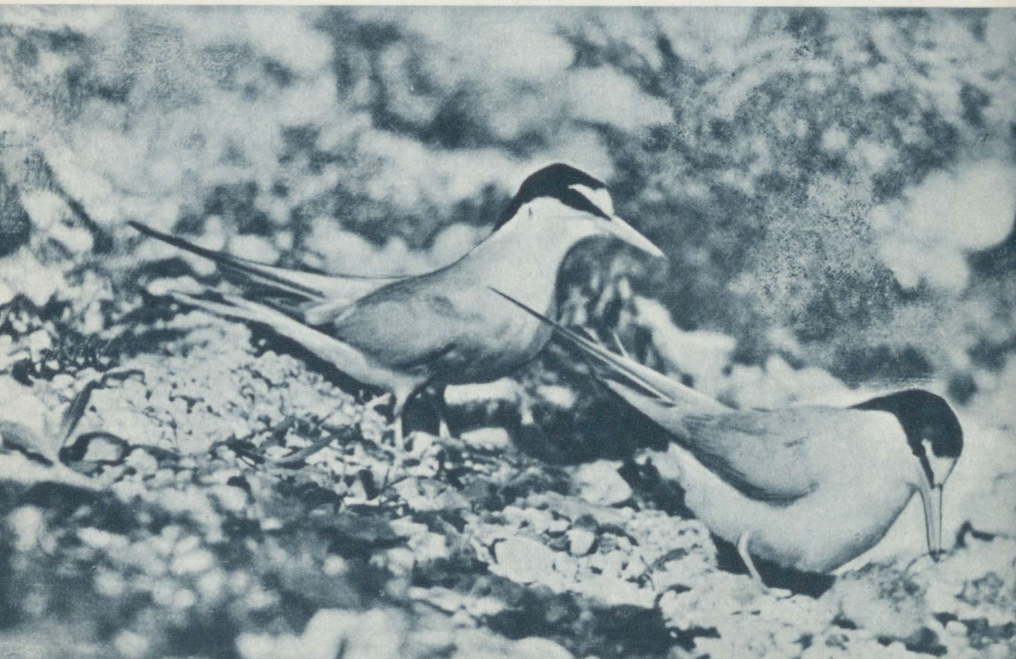
167. Röövtiir ja kalakajakas on Papirahul haudenaabrid

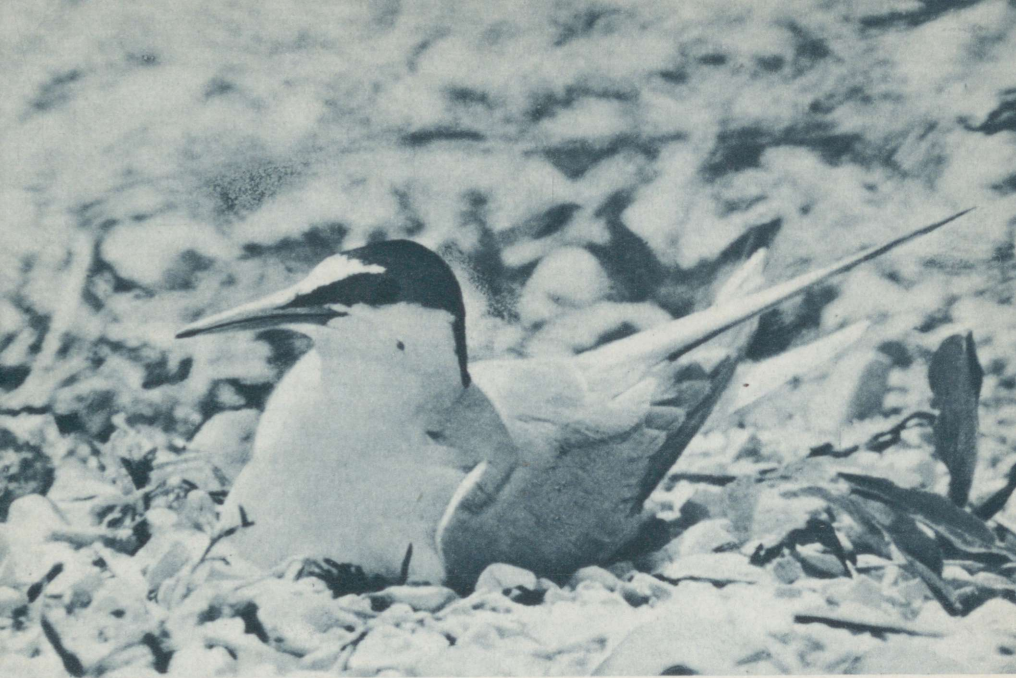

168. Väiketiiru pesapaigal Tondirahul

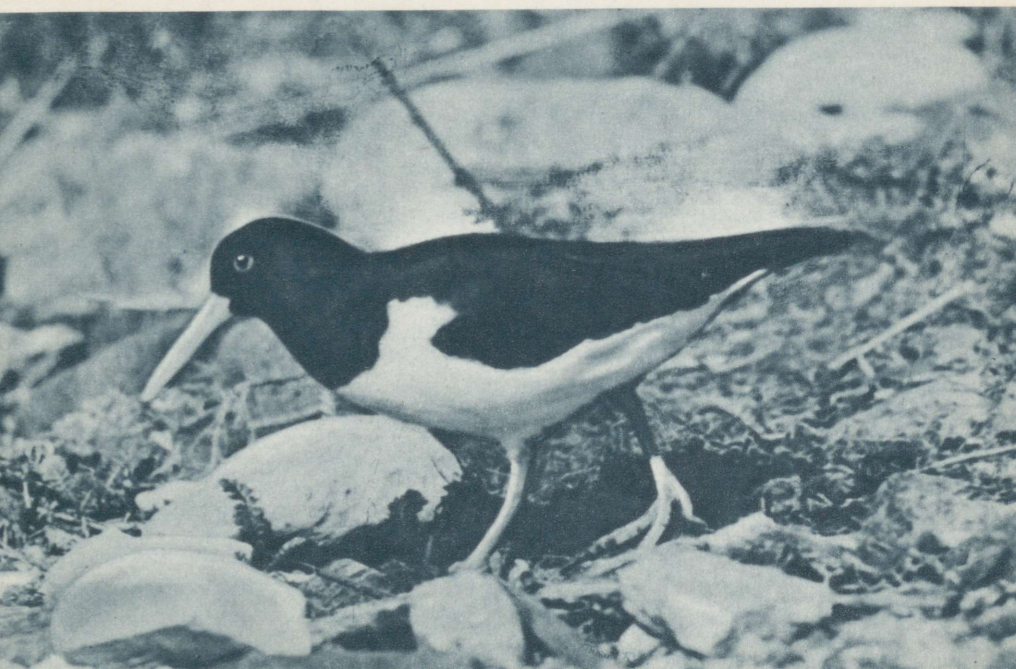
169. Väiketiiru-paar pesa juures

170. Väiketiir haudumas

171. Meriski lähenemas pesale

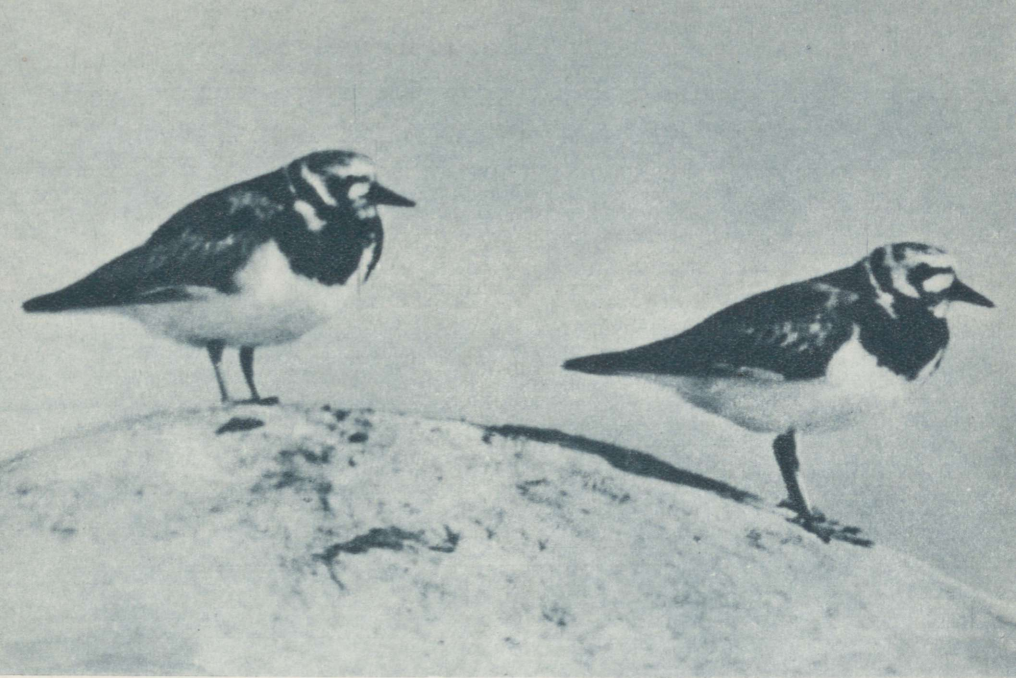

172. Liivatüll on mereranniku graatsilisemaid linde

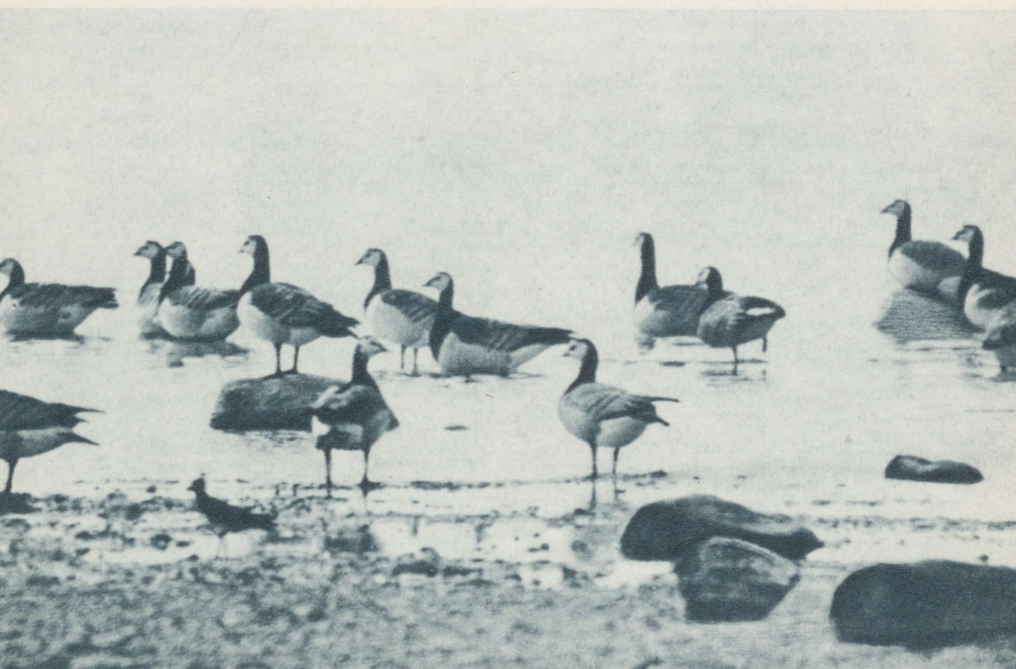
173. Liivatülli pesa on vooderdatud peente kivikestega

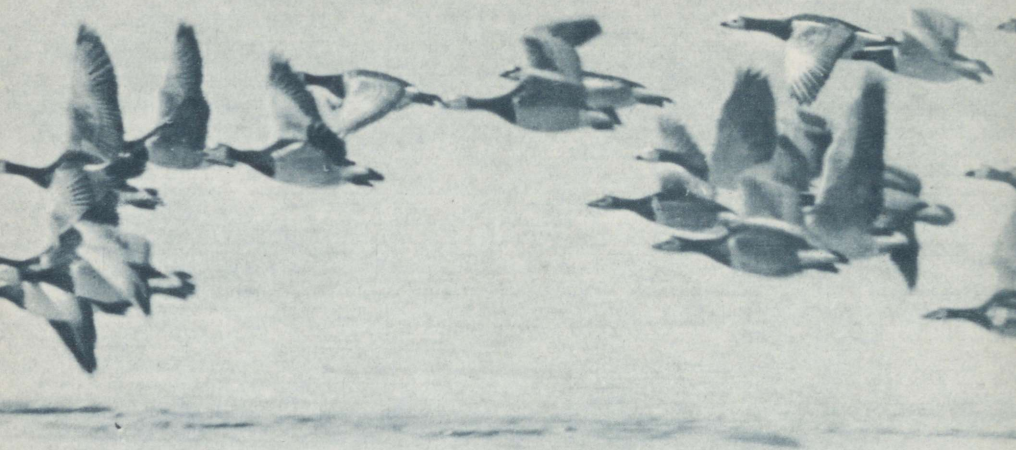

174. Kivirullija-paar tegutseb kohiseva murdlaine piirkonnas ja peab valvet suurtel kividel

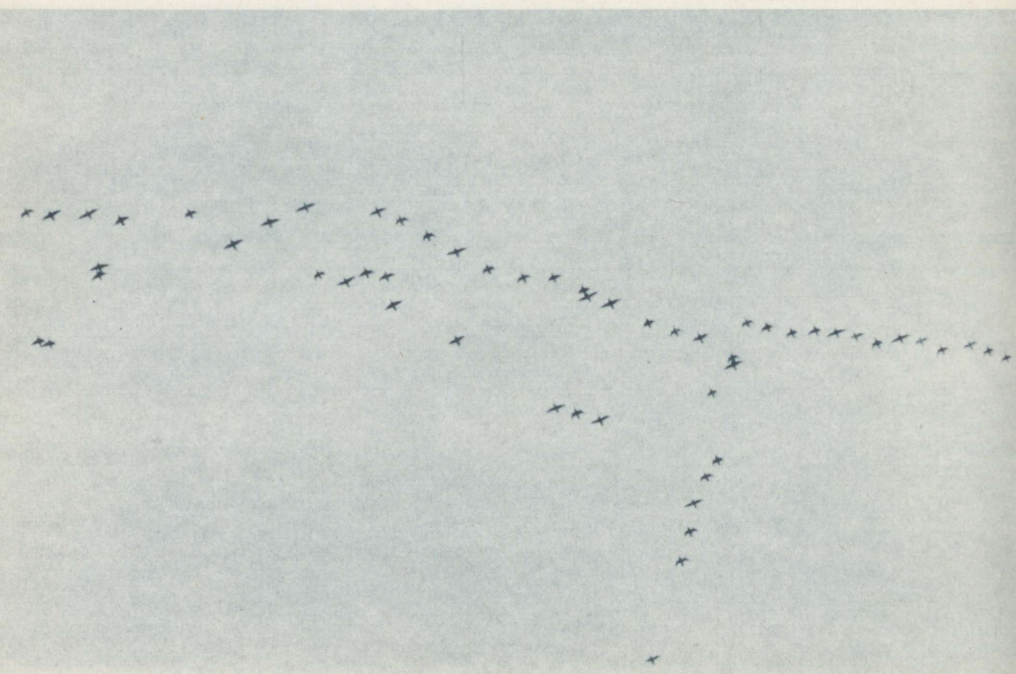
175. Ergas ja ettevaatlik on valgepõsk-lagle rändesalk

176. Kui maikuu saabuvad soojemad ilmad, lendavad vatgepõsk-lagled põhja poole

177. Heliseva naagutamisega lendavad maikuu teisel poolel üle mustvaera suured ahelikud

178. Aastakümnete eest asus
Keskvere soometsas, soomänni
ladvas merikotka pesa

179. Harva õnnestus merikotkal
pojad üles kasvatada

180. Matsalu lahe uhkuseks on hallhani, kelle asurkond on siin suurem kui kuskil mujal

181. Vanasse roogu ehitatud hallhanede pesi rüüstati pahatihti inimeste poolt

MATSALU
RIIKLIK LÕPUSKAITSEALA
ЗАПРЕДЖАНИЕ
КЕЕЛАТУВ
ГОСЗАПОВЕДНИК МАТСАЛУ
ОУИТА ЗАПРЕЩЕНА

182. Lõpuks õnnestus luua Matsalu Riiklik Looduskaitseala, mis hooldab siinse looduse aardeid

183. Matsalu Riikliku Looduskaitseala peahoone – lindude kaitsmise ja uurimise keskus

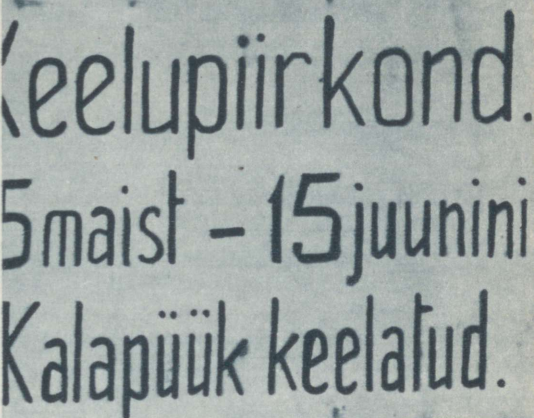

184. Matsalu linnurohkuse headeks „propagandistideks“ on tihedasti koos pesitsevad naerukajakad

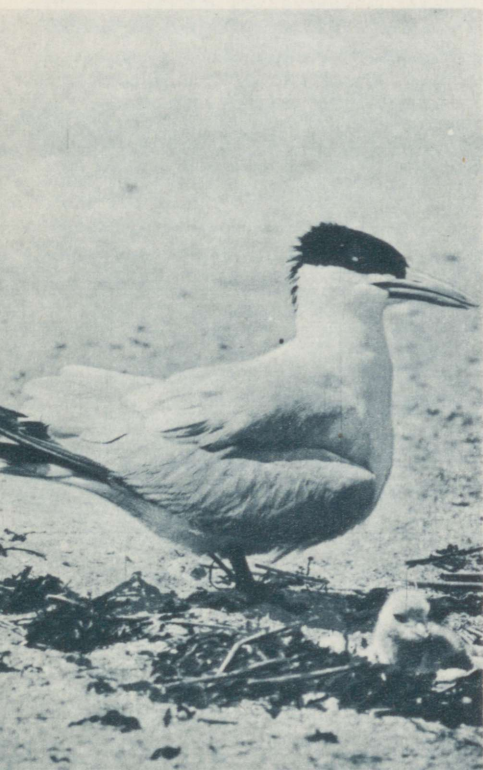
185. Metsikutel laidudel pesitsev võimas merikajakas teeb küll kurja oma haudenaabritele, kuid dekoratiivse linnuna vajab siiski kaitset

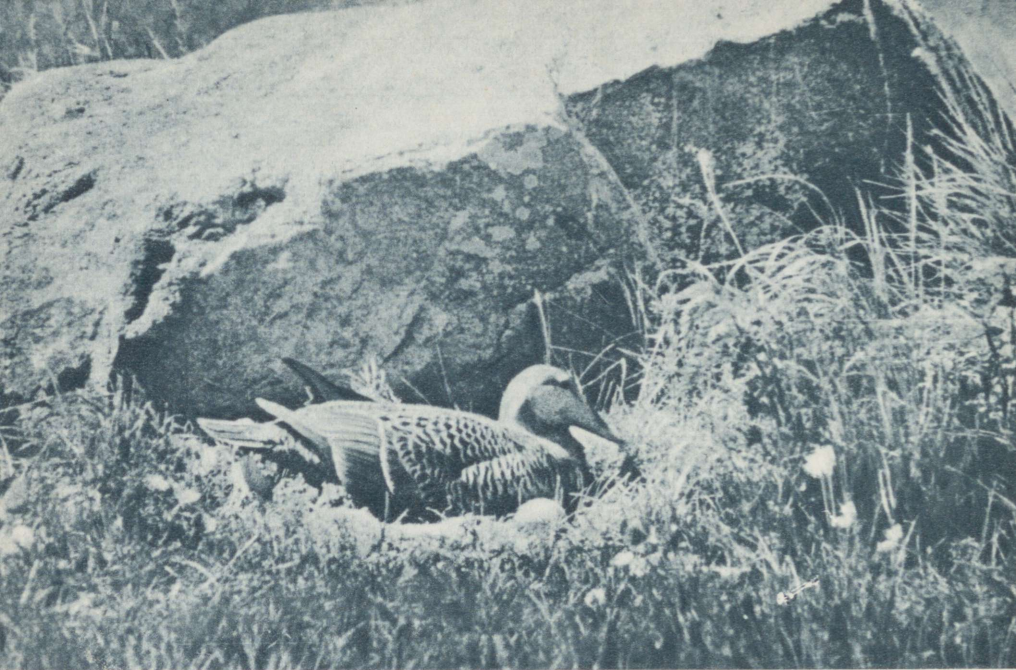
186. Jõgitiir on vähenõudlik kalastaja, kelle kohta kalastuskeeld selles piirkonnas ei kehti

Keelupiirkond.
5maist - 15juunini
Kalapüük keelatud.

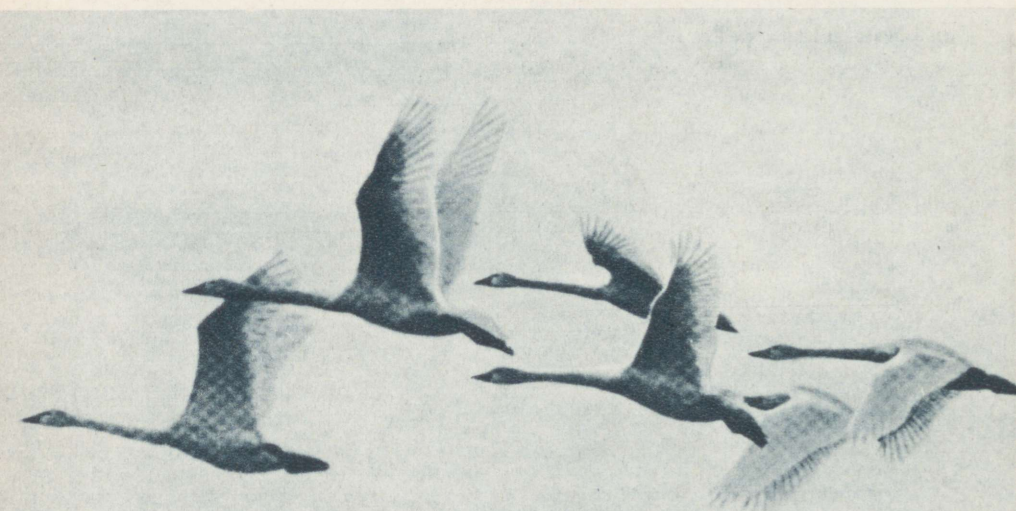

187. Väga dekoratiivseks linnuks on röövtiir, kes on esmajärguliseks looduskaitseobjektiks

188. Hahk on viimastel aastakümnetel muutunud Väinamere saarte harilikuks haudelinnuks

189. Läbirändavad laululuiged annavad Matsalu linnuparadiisile erilise võlu

ega lindude masspesitsuspaikadesse. Kõige pakilisemaks vajaduseks on pühapäevakalastajate paadikuuride ja paatide arvu piiramine Matsalu lahe kõikidel rannikutel, eriti aga Penijõe kallastel.

Kardetavaks paheks on roo põletamine ja heina niitmine lindude pesitsemise ajal ja pesitsemiskohtades. Suured roopõlemised Kasari delta alal toimusid alles kümmeaastat tagasi. Osalt panid heinamaade valdajad pilliroo põlema, et vabastada niite vanast kulust, kuid osalt toimus see lihtsalt ulakusest. Sellise roostiku või heinamaade põletamisega aprillis ja mais hukkus massiliselt hallhanede ja mitmesuguste partide pesi, kõnelemata teistest vara pesitsevatest linnuliikidest.

Heinaaja alguseks on Kasari luhas ja rannaheinamaadel enamiku linnuliikide pesitsusaeg juba läbi, kuid mitte kõikidel. Heina niitmise algus sellistel aladel, kus hulgaliselt elutseb linde, ei tohiks toimuda ühelgi juhul enne juulikuu esimest dekaadi. Ka Matsalu looduskaitseala meresaaed, kus niidetakse heina, käivad sama kitsenduse alla. Karjatamine lindude massilise pesitsemise paikades (näiteks meresaaletel) sel ajal, kui pesades on alles munad, teeb samuti palju kurja. Eri olukord on rannakarjamaadel, mille lindude asurkond on hõre ja pesade juhuslikud purukstallamised veiste poolt erilist kahju ei tekita.

Looduskaitse seisukohalt väärib tõsist tähelepanu Matsalu lahe roostiku kasutamine. Talvel jää pealt on juba vanadest aegadest niidetud katuseroogu, viimastel aastakümnetel valmistatakse Matsalu pilliroost roliitplaate. Vana pilliroo niitmine soodustab noorte taimede kasvu ja kui ei teostata roostiku-alade täielikku paljaksniitmist (jäetakse kasvama üksikud rootukad või suuremad väljad), kus vara pesitsevad linnuliigid (hallhani, pardid, hüüp jt.) leiavad pesapaiku, ei saa sellisele pilliroo mõistlikule kasutamisele vastu vaielda. Üksikud suuremad rooalad tuleks siiski aastateks jätta looduslikku olukorda — mitte ainult lindude pesitsemise hõlbustamiseks, vaid ka pilliroo bioloogia uurimiseks ja Matsalu roostiku kui maastikupildi säilitamiseks.

Suurt kahju tekitab seevastu pilliroo mehhaniseeritud niitmine (näiteks siloks) kesksuvel, kui roostikus peitub palju noorlinde või leidub koguni alles linnupesi. Need hukuvad siis vältimatult ja lisaks sellele kahjustab raskete mehhanismide liikumine roostikus pilliroo juurestiku kasvu. Sellepärast ei saa kesksuvist pilliroo niitmist ühelgi juhul lubada. Roostikulinnud on Matsalu looduskaitseala olemasolu alusteks ja kui neid massiliselt hukub, siis tähendab see faktiliselt looduskaitse likvideerimist.

Küll aga vääriks kohtades, kus on veel küllaldaselt vett, endiste veneteede taastamine. Selliselt läbi roostiku niidetud

sihid hõlbustavad liiklemist ja võiksid olla ka roostiku kui elupaiga uurimisel suureks abiks.

Matsalu looduskaitseala, nagu eespool juba kuulsime, on võrdsetl tähtis nii kohapeal pesitsejate kui ka läbirändel viibivate linnuliikide kaitsealana. Kui sageli kuuleme aga jahimeestelt vastupidiseid arutlusi: milleks kaitseme luiki ja laglesid, kui neid rändlindudena kusagil mujal ikkagi lastakse? Siit tuleneb loogiline järeldus, et kaitsta oleks vaja ainult kohalikke haudelinde, kuna aga läbirändajad peaksid jääma vabaks kõigile jahimeestele laskmiseks.

Sellise lihtsameelse ja ainult momendi huve arvestava seisukohaga ei saa kuidagi leppida. Kui kõik maailma jahimehed arutleksid selliselt, ei oleks võimalik rändlinde üldse kaitsta. Ikka leidub kuskil mõni maa või koht, kus see või teine linnuliik pole kaitse alla võetud. Vahemeremaadel aga (näiteks Itaalias) püütakse isegi laululinde võrkudega inimestele söögiks. Meil ei maksaks eeskujuks võtta halbu seadusi ega halbu tavasid, vaid meie linnukaitse eeskirjade abil kasvatada ka neid maid, kus looduskaitse on meist halvemal järjel. Rahvusvaheline linnukaitse püüdlebki selle poole, et ühise tegevusega kaitset pakkuda ka sellistele linnuliikidele, kelle kaitse ainult rahvuslikes piirides ei oleks tagajärjekas.

Meilt läbilendavad paljud põhjapoolsed partlased, kurvitalised ja teised jahilinnud pesitsevad Nõukogude Liidu tundrāja taigaraajoonides ja on seal pesitsusajal kaitse all. On loomulik, et selliseid haruldasi ja hävimisohus olevaid linnuliike ka meie läbirändel kaitseme, isegi sel juhul, kui mõnda neist näiteks Läänemere lääneosa kapitalistlikes riikides lastakse. Hulk väikesearvulisi linnuliike, kelle pesitsusalad asuvad Nõukogude Liidu tundraraajoonides, talvituvad Lääne- ja Edela-Euroopa rannikualadel, kus neid igal aastal loendatakse ja kus nende talvitusraajoonid on samuti kaitse all.

Linnukaitse ei jõuaks sammugi edasi ega saaks taotleda kaugemale küündivaid eesmärke, kui ta piirduks ainuüksi kohalike haudelindude kaitsega. Siis oleks see lindude kaitsmine ainuüksi praeguste põlvkondade jaoks — ainult selleks, et hõlpsamini jahimeeste seljakotte täita. Looduskaitse aga võitleb sellise mentaliteedi vastu. Looduskaitse taotleb looduslike varude säilitamist kõikide rahvaste jaoks ja samuti tulevaste põlvkondade jaoks.

Kui juba rääkida Matsalu looduskaitseala osast jahimajanduses, siis on selle kõige tähtsamaks ülesandeks rikastada kaitseala kaugemat ümbrust kasulike lindude järelkasvuga. Sellises looduslikus rikastamises on looduskaitsealad mänginud alati suurt osa. Teatavasti on iga loodusliku ala territoorium ühele või teisele linnuliigile piiratud sigimis- ja toitumisvõimalustega — see võib mahutada ainult teatava arvu isendeid.

Kõik, mis sellest üle jääb, peab siirduma mujale, s. o. välja rändama. Veelinnud on üldiselt õige liikuvad ja eriti partlaste juures on täheldatud ümberasumisi kaugele väljapoole oma sünnikohast.

Samasugused perspektiivid on ka Matsalu looduskaitsealal. Looduskaitseala kitsamas mõttes on igast küljest ümbritsetud jahikeelualaga, kus linnud on samuti kaitse all. Säärane süsteem on osutunud väga otstarbekohaseks kõigil Nõukogude Liidu looduskaitsealadel ja leiab rakendamist ka meil. Väljaspool jahikeeluala piire asuvad omakorda jahimaa-alad. Muidugi ei tule asjast nii aru saada, nagu oleks Matsalu looduskaitseala just neile jahimaadele mingiks «linnavabrikuks». Looduskaitseala ülesanne on hoopis ulatuslikum: säilitada suurt linnurohkust enda territooriumil ja anda ülejäägid kaugematele tagamaadele.

Matsalu looduskaitseala partlasi käsitledes märkisime juba lahe roostike suurt tähtsust isaste sinikael-partide ja punapeavartide, Väinamere saarte ümbrust hallhanede ja Suurväina teatavaid osi isasõtkaste ning mõnede teiste sukelpartide sulgimiskohtadena. Euroopas on sääraseid partlaste mass-sulgimispaiku teada üsna vähestes kohtades (Nõukogude Liidu piirides on neist kõige ulatuslikum Volga delta) ja eriti vähe on neid Nõukogude Liidu loodeosas.

Aastakümneid tagasi sulgis Matsalu lahe roostikus palju enam sinikael-parte kui praegu. See ei tähenda, et need värtuslikud jahilinnud oleksid oma sulgimispaigad vahetanud mõnede teiste kohtade vastu kuskil mujal, vaid näitab ainult sinikael-pardi arvukuse suurt vähenemist viimastel aastakümnetel. Kahtlemata on selle põhjuseks partide liiga intensiivne kütmine. Matsalu lahel ja Suures väinas sulgivate isapartide hulgad pärinevad arvatavasti mitte üksnes meie vabariigist, vaid hoopis kaugematelt tagamaadelt. Partide sulgimiskohana on Matsalu laht seega vabariikidevahelise tähtsusega.

Niisama suur on Matsalu lahe tähtsus laulu- ja väikeluikede peatuspaigana kevadlääbirändel. Siit läbilendavate luikede arvukust võib headel aastatel hinnata sadadele tuhandetele isenditele, Matsalu lahte pidada aga üheks tähtsamaks luikede rändepeatuspaigaks Põhja-Euroopas. Eriti huvitav on siin väike-luige rohkearvuline peatumine. Väikeluige arvukust Läänemeresel rände ajal peetakse üldiselt madalaks, tema tähtsamaks rändepeatuspaigaks ongi Matsalu laht.

Matsalu lahe haudelindudest on looduskaitsealisest seisukohast eriti tähtis hallhani (kuni 200 paari) ja kühmnokk-luik (mõni paar, sisse rännanud kõige viimastel aastatel). Mõlemad nad on lahe roostiku kõige võimsamad haudelinnud, kelle tegevus (hallhanel ka hääliitsused) annab sellele lahele erilise ilme. On olemas kõik eeldused, et Läänemere ümbruses edasileviv

kühmnokk-luik jääb Matsalu lahele alaliseks pesitsejaks. Koos hallhanega on nad siis mõlemad selle lahe linnuriigi kõige tähtsamateks looduskaitseobjektideks. Enesestmõistetavalt kohustab see ka nende mõlema kahe ökoloogiat ja arvukuse muutusi põhjalikult uurima, mis peab olema looduskaitseala uurimistöö tähtsaks teemaks.

Nõukogude Liidu looduskaitsealade tegevuses on oluline koht loomaliikide aklimatiseerimisel ja reaklimatiseerimisel. Sel alal pole Matsalu looduskaitsealal peaaegu veel midagi tehtud. Oma levimisel on Matsalu lahele sisse rännanud ondratra ja kahjuks ka kährikkoer. On juttu olnud kopra aklimatiseerimise kavatsustest Matsalu metsa piirkonnas, näiteks Suitsu jõel. Kerkib aga küsimus, kas on otstarbekohane iga hinna eest sellele looduskaitsealale sisse taluda loomaliike, kelle elutingimused siin ei saa olla kuigi soodsad. Õigel ajal saadi maha laita küüliku aklimatiseerimise kavatsus Matsalu looduskaitseala lääneosa meresaartel, millest midagi head polnud oodata.

Looduskaitseala töötajad tegid juba enne kühmnokk-luige looduslikku levimist katset seda linnuliiki reaklimatiseerida Žuvintase järvelt (Leedu NSV-s) toodud munade väljahautamise teel. Leedu ornitoloog M. Valius viis aga Matsalu lahe hallhanede mune endaga kaasa Žuvintase järvele, et neid seal välja hautada ja noori hallhanesid aklimatiseerida. Kumbki katse tulemusi ei andnud — nähtavasti tehnilistel põhjustel. Teoreetiliselt oleks täiesti mõeldav tõhustada kühmnokk-luige loomulikku levimist Matsalu lahel reaklimatiseerimiskatsetega, samuti nagu tasuks katsetada Matsalust pärinevate hallhanede reaklimatiseerimisega Žuvintase järvel. Viimaseks on aga märksa vähem väljavaateid kui kühmnokk-luige reaklimatiseerimiseks Matsalu lahel.

Vastavate katsete teostamisel tuleks lähtuda Matsalu lahel enne esinenud või praegu väikesearvuliselt esinevate perspektiivsete liikide (eriti mõned partlased) ja väheste uute liikide (näiteks punavart) sissetalumise, mitte aga kulutada jõudu ja vahendeid kaugete eksootide aklimatiseerimiseks, mille ebaedus võib olla juba ette kindel. Matsalu lahe looduslikud kompleksid sobivad suurepäraselt järvede, soode ja niitude lindudega katsetamiseks ja just selliste elupaikadega seotud lindude (ja ka taimtoiduliste imetajate) ümberasustamisega tuleks esmajoones tegelda. Lausa kahjulik oleks siia sisse taluda lihatooidulisi (kiskjaid), kes hakkaksid toituma peamiselt lindudest ja muutuksid seega kahjuriteks (nagu seda juba ongi kährikkoer).

Huvitavaks bioloogiliseks, looduskaitsealaseks ja majanduslikuks probleemiks on kiskjate arvukuse reguleerimine Matsalu looduskaitseala konkreetsetes tingimustes. Eesmärgiks peaks

olema segada ala loomakoosluste arenemisse vahele nii vähe kui iganes võimalik. Alles äärmuslikel juhtudel, kui röövloomade jõudus sigimine ähvardab hävitada ala looduslikke loomakooslusi, tuleks selleks samme astuda. Kui aga röövimeta-jaid ja -linde on alles nii vähe, et need oluliselt ei suuda mõjuda looduskaitseala loomastikule, tuleks kiskjad jätta rahule. Nemat on ju looduskomplekside loomastiku arvukuse loomulikud regulaatorid, aitavad alal teostada looduslikku valikut ja on iga liigi evolutsioonis etendanud otsustavat osa. Kõike seda peame alati meeles pidama ja mitte vastu võtma ennatlikku otsust, et röövloomi tuleb hävitada ainult sellepärast, et nad toituvad teistest loomadest.

Praegustes tingimustes on Matsalu looduskaitsealal vaja visa võitlust pidada rebaste, kährikkoerte, hulkuvate koerte ja kasside, hallvareste ja ronkade vastu. Kõiki neid on sigenud nii rohkel arvul, et nende näol on tekkinud reaalne oht Matsalu looduskaitseala linnustikule. Kasari jõe kaldavallidel, deltal ja lahe siseosa roostikus võib kohata kümneid hallvare-seid ja ronki veelindude pesi rüüstamas. See suur kahju, mida tekitavad rebane ja kährikkoer (samuti hulkuvad koerad ja kassid) rannikute ja roostiku lindudele, jääb tavalise külastaja pilkude eest varju. Kõigi nende kiskjate arvukuse vaoshoidmine on raske ülesanne, kuid selle sihi saavutamine on looduskaitseala töötajate otseseks ülesandeks.

Suurt kurja teevad kõik eespool mainitud linnu- ja imetaja-liigid ka meresaartel, kus nende poolt tekitatud kahju tagajärjed hakkavad veel rohkem silma. Näiteks võib üksainus pesakond rebaseid või kährikkoeri Kumari laiu või Liia saare veelindude peres tekitada nii suuri rüüsteid, et ainsa suve väl-tel hävib kogu asurkond. Selliseid näiteid võiks viimastest aastatest tuua mitmeid. Kiskjate hävitamine meresaartel on kergem kui Matsalu lahe rannikutel, kuhu on alaline sisse-vool kaugemalt. Siiski on see võimalik ainult sihikindla tege-vusega, mis kestab aastast aastasse.

Hoopis erinevalt peame suhtuma roo-loorkullisse ja suur-tesse kajakatesse, kes ka hävitavad linnupesi ja noori linde. Neist tulevad peale roo-loorkulli arvesse merikajakas ja mere-saartel rohkearvuline kalakajakas. Roo-loorkulli kahjulik tegevus avaldub Matsalu sise- ja kesklahel, samuti Kasari deltal. Uldiselt on roo-loorkulli arvukus üsna väike ega avalda viimastel aastatel kasvu. Aastakümnete eest oli see kulliline Matsalu lahel hoopis rohkearvulisem, kuid isegi siis ei vähen-danud ta kuigi nimetamisväärselt läheduses pesitsevate teiste lindude arvukust. Sellega on roo-loorkulli tegevus suhteliselt vähe tähtis ja kui tema arvukus järsult ei kasva, võiks tema rahule jätta (peale väheste erandite linnukolooniate naabrus-es). Roo-loorkull on ilus lind, kelle liuglev ja kõikuv lend

kaunistab suuresti Matsalu maastikku. Need linnuliigid, kelle munadest ja poegadest roo-loorkull toitub, sigivad nii jõudsasti, et suudavad vabalt hoida oma arvukust püsival tasemel ka siis, kui roo-loorkull neist osa isendeid endale saab. Üldse on roo-loorkull meie vabariigis nii väikesearvuline kulliline, et tema hävitamine jahimeeste poolt jahifauna suurendamise eesmärgil ei oma mingit praktilist tähtsust.

Edasi — kajakate küsimus. Kõik kajakad toituvad võimaluse korral kaladest, kuid merekalamajanduse seisukohalt on nende tegevus siiski tühine. Kajakate saagiks langevad peamiselt haiged ja vigastatud kalad, rohkem kahju toovad nad kalaparasitide levitamisega. Matsalu looduskaitsealal pesitsevatest kajakatest on merikajaka arvukus viimastel aastakümnetel kasvanud. Meeleldi toitub ta teiste merelindude munadest ning poegadest ja on seetõttu kahjulik. Keegi ei saa aga eitada merikajaka erilist dekoratiivsust — tema toredat lennupilti ja valju, kõlavat häält. Merikajakas pesitseb üksikute hajusate paaridena kivistel laidudel. Tema arvukuse vähendamine on otstarbekohane vaid seal, kus ta rüüstab linnukolooniaid; s. t. on muutunud kitsaks toiduspetsialistiks. Muudel juhtudel on merikajakat vaja säilitada.

Kalakajakas on Matsalu lahel ja Väinamere saartel arvukas haudelind. Eriti saartel täheldatakse tema toitumist teiste lindude munadest. Võimalik, et selline harjumus on kalakajakal tekkinud viimastel aastakümnetel, seoses tema arvukuse suurenemisega ja merelindudest rikaste saarte hõivamisega. Seal, kus ta rüüstab linnukolooniaid ja takistab teiste lindude normaalset pesitsemist, tuleks abinõusid rakendada kalakajaka arvukuse vähendamiseks. See peaks sündima aga organiseeritult, kusjuures kõige edukamaks abinõuks on kalakajaka pesitsemise takistamine.

Looduskaitse põhjendamisel on juba algusest saadik arvesse võetud esteetilist momenti — pinnavormide, loodusmälestusmärkide, eriti aga taime- ja loomakoosluste ning nende üksikute haruldaste ja silmapaistvate liikide osa maastiku kaunistamisel. Ka Matsalu lahe ümbruse maastikus on sellist kaitse alla võetud objektidel, nagu selleks on näiteks Kirbla pank, Salevere Salumägi, Metsküla Näarikivid, paljud põlised puud jne. suur tähtsus. Looduskaitsealal endal on Matsalu ja Puise mets (puisniidud), eriti aga Matsalu lahe kolm tähtsamat maastikutüüpi nende taime- ja loomakooslustega kõige tähtsamateks kaitsealusteks looduskompleksideks.

Linnud on looduskaitseobjektidena silmapaistvad oma loodust elustava tegevusega, kuid samuti ka häälightsustega. Vähe on looduses loomi, kes köidaksid tähelepanu nii oma meeldiva välimusega kui ka häälightsustega. Sellelt seisukohalt on linnud otse musternäideteks. Matsalu lahe suur linnurohkus

kõidab kõigi tähelepanu, siinsele maastikule annavad erilise ilme just linnud.

Kevadise läbirände ajal on kümned tuhanded laulu- ja väikeluiged need, kes lumivalgete laikudena hõljuvad Matsalu lahe lainetel ja suurte pilvedena üles lennates panevad õhu kaikumana helisevast muusikast, otsekui metsasarvede koor. Surevale luigele omistatud tegevus «luigelaul» ja muud selle linnuliigi imepärased omadused on küll ainult rahva fantaasia, millel pole midagi ühist tegelikkusega, kuid üks näita needki rahva suurt huvi selle majesteetliku linnu vastu.

Hallhanede salgad rannikutel ja nende ahelikud roostiku kohal on jällegi midagi ainulaadset Matsalu maastikus. Isahane põrisev tuutumamine ja emahane vali kaagutamine roostikus on muusika, mida nii rohkearvuliselt kohtab harva. Isegi partide prääksumine ja sulgimispaiku otsivate isapartide suurte parvede lend, rohkearvuliste kurvitsaliste edasi-tagasi sõelumine ja kajakate-tiirude aeglane sõud Matsalu lähel või rannikutel loob meile pildi linnuriigist, millele võrdset pole kerge leida.

Erilise võlu annab sellele maastikule merikotka-paari keerlemine kõrgel õhus ja roo-loorkulli kõikuv lendlemine otse roolatvade kohal. Kullilised on alati olnud kõigi maastike uhkuseks, nende lennupildid aga liikumisosavuse ja jõu sümboliteks. Mis ime siis, et kullilisi just esteetilistel, aga mitte majanduslikel põhjustel kaitseme!

Rohttaimed, puud, kivid ja enamik loomaliike on looduse ilu tummadeks väljendajateks, linnud aga — loodusmuusika elavateks kandjateks. Matsalu looduskaitsealal elustavad eriti kurvitsaliste kõlavad vilehääled kevadel ja suve esimesel poolel kõiki rannikuid, saari ja isegi avavett. Nende seas tuleb kahtlemata esikohale seada Kasari luhta ja rannikuheinamaid täitev suurkoovitaja kõlav triller, mis on kõige meloodilisemaks loodusmuusikaks. Muidugi on laululindude laul veelgi täiuslikumaks loodusheliks, kuid peale Matsalu ja Puise metsa kohtab paremaid laulikuid Matsalu lahe äärsel avamaastikul harva.

Seevastu on Matsalu lahe taimetihnikutele omased mitmed sellised linnuliigid, keda nägema juhtub harva ja kelle olemasolu reedab vaid häälightsus, mis kõlab rannaheinamaa tihedast rohust või siselahe kõrgest roostikust. Täpik-vesivuti monotoonne tilksumine ja rukkiräägu rütmikindel «saagimine» vesisel heinamaal, rookana õudne ruigamine ja väike-vesivuti meloodiline huikamine roostikus on selliste häälightsuste tüüpilisteks näideteks. Terve rookanaliste selts sisaldabki linnuliike, kelle sagedased häälightsused teevad nad tuttavaks ilma neid endid nägemata. Rästas-roolinnu kare laul roostikus on muusika, mille järgi vanarahvas hakkas teda nimetama rooööbi-

kuks. Tema on Matsalu lahe roostikudžunglite kõige iseloomulikum laululind.

Kõige aukartustäratavamaks loodushääleks neis roostikutihnikutes on hüübi tume «mõirgamine», mis kuulub kilomeetrite kaugusele. Eriti tugev mulje hüübi häälitusest jääb vaikesel suveöödel, kui temale sekundeerivad teised roostikus elutsevad öölinnud. Nüüd võime täie selgusega tunnetada nende maastikutüüpide looduskaitse vajadust ka «akustilistel» põhjustel, sest hüübi (ja tema kaaslaste) öised hääled on sellele maastikule kindlasti niisama palju väärt nagu merikotka lennupilt või ujuvate luikede sihvakad kujud.

Looduskaitse ja maastikuilu — need on mõisted, millesse eriti hästi mahuvad linnud. On nad ju mitte ainult silmale ilusad vaadata, vaid ka kõrvale meeldivad kuulata. Visuaalsed ja akustilised muljed lindudest on midagi kunstnikule ja midagi ka muusikule. Kõige täiuslikumad on nad aga siis, kui nad mõjuvad üheskoos. Nii on see ka Matsalu looduskaitseala suliselanike juures, kelle välimus, käitumine, lend, kõndimine, ujumine, laulmine ja häälitsemine loovad lahutamatu terviku, mille pärast sinne linnuriik on võetudki looduskaitse alla.

Kuid looduse kaitsmine on lahutamatult seotud ka looduse uurimisega ja mitte kusagil maailmas pole võimalik üht teha teiseta. Kui Nõukogude Liidu looduskaitsealasi nimetatakse looduse uurimise vabaõhulaboratooriumideks, siis on selles sügav mõte. Looduskaitseala iseärasuseks on see, et kaitse alla võetud loodust tuleb siin uurida ühtedes ja samades maastikes, ühtede ja samade objektide juures paljude aastate vältel, et fikseerida ja teaduslikult seletada looduses toimuvaid pikaajalisi muutusi. Säärast laadi uurimistööd ei ole võimalik teha kuski mujal peale looduskaitsealade. Selleks on kõikidele suurematele looduskaitsealadele antud teaduslike töötajate ja vaatlejate koosseisulised kohad, need isikud jälgivad ala looduse arenemist kogu aasta läbi paljude aastate jooksul.

Ka Matsalu looduskaitsealal tehtaval teaduslikul uurimistööd on samad põhiülesanded. Kuigi siin ajutisel uurimistööd viibivad ka teiste asutuste (uurimisinstituutide, ülikoolide jm.) kaastöölised, jääb peamine töö teha siiski looduskaitseala enda töötajatel. Selleks peavad nad hästi kursis olema kaasaegse loodusteadusliku uurimistöö põhisuundadega ja koos töötama nende asutustega, kes sellist tööd juhivad meie vabariigis kui ka väljaspool selle piire (isegi rahvusvahelises ulatuses).

Matsalu looduskaitseala on eelkõige ornitoloogiline kaitseala ja uurimistöö peamiseks ülesanneteks on siin linnuteaduslike küsimuste lahendamine. 1970. aastal möödub 100 aastat ornitoloogilise uurimistöö alustamisest Matsalu lahel ja selleks ajalooliseks tähtpäevaks peaksid looduskaitsealal juba täiel

määral avalduma uurimistööde tulemused, mis on tähtsad nii teadusele kui ka rahvamajandusele.

Teadusliku uurimistöö organiseerimise ülesandeid ja perspektiive Matsalu looduskaitsealal siinkohal lähemalt käsitleda polnud minu ülesandeks.¹ Tahtsin rõhutada ainult seda, kuivõrd tähtis on korraldada looduskaitsealadel mitte ainult looduse kaitsmist, vaid ka looduse uurimist. Eriti oluline on uurimistöö juba väljakujunenud traditsioone jätkata Matsalu looduskaitsealal, mille uurimist alustasid meie loodusteaduse klassikud ja edasi viisid paljud tuntud nimed. Järgnevalt peatume lühidalt Matsalu lahe (eriti tema linnustiku) uurimise ajalool.²

Matsalu lahe linnurikkused avastas 1870. aastal Tartu ülikooli zooloogiamuuseumi konservator Valerian Russow, kes ka mitmel järgneval suvel pöördus siia tagasi. Tema tööde tulemustest on avaldatud ülevaated Tartu Loodusuurijate Seltsi väljaannetes, need on Matsalu lahe linnustikust esimesed oma- taolised, mis ei ole oma väärtust kaotanud meie päevilgi. Aastatel 1875—1885 soetas endale Matsalu lahelt suure linnununade kogu Väike-Rõude mõisa omanik W. Stackelberg. Kogu on säilinud ja sisaldab väärtusliku tõendusmaterjali Matsalu lahe haudelindude kohta neil aastatel. Veel tegelesid Matsalu lahe linnustiku vaatlemisega möödunud sajandi viimastel aastakümnetel J. Gernet, A. Hoyningen-Huene jt.

1897. aasta kevadel külastas Matsalu lahte tuntud ornitoloog E. Middendorff, kes koos meie vanema põlve ornitoloogi M. Härmsiga kogus linde Vene Teaduste Akadeemia zooloogiamuuseumile Peterburis. 1902. aasta sügisel oli uurimisretkel Matsalu Riia Loodusteaduste Muuseumi konservator F. Stoll.

1907. aasta kevadel külastas Baltimaade tuntud ornitoloog H. Loudon koos vene linnuteadlase S. A. Buturliniga Matsalu lahe välisosa. 1909. aasta kevadsuvel töötas Loudon Matsalu lahe siseosas ja Kasari deltal. Mõlema nende retke kohta on trükitis ilmunud artiklid, mis annavad hea ülevaate ala lindudest.

1924. a. kevadel oli Matsalu lahe linde uurimas Tartu ülikooli zooloogiamuuseumi ekspeditsioon. Tulemustest avaldas kokkuvõtte M. Härms. Aastatel 1920—1935 tegid Matsalu lahel vaatlusi asjaarmastajad-ornitoloogid G. Weltz, A. Oldekop, H. Hunnius, R. Meiklejohn, A. Oklon jt. 1933. ja 1935. aasta suvel külastasid lahte rootsi ornitoloog S. Hederström ja inglise ornitoloog Mc Neile, kelle aruanded on samuti säilinud.

¹ Mõningatest nendest küsimustest on ülevaade antud «Looduskaitse bulletäänis» nr. 1, Tartu, 1959 («Teadusliku uurimistöö organiseerimise küsimusi looduskaitse alal»).

² Lähemalt selle kohta vt. Ornitoloogiline kogumik III, Tartu, 1963, kus on antud ka ülevaade võitlusest looduskaitseerežiimi kehtestamise eest Matsalu lahel 1933.—1958. a.

Aastatel 1928—1936 uuris Matsalu lahe linnustikku E. Kumari, kelle uurimuste tulemused ilmusid raamatuna «Materjale Matsalu lahe linnustikust» 1937. aastal. Pärast seda võttis ta lühiajalisi retki Matsalu lahe äärde ette veel aastatel 1937, 1938, 1941 ja alates 1952. aastast peaaegu igal aastal.

1957. aastast alates suunas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituut Matsalu lahe linde uurima S. Onno, kes koos abilistega on sellest ajast peale seal töötanud igal aastal, viimastel aastatel peamiselt lahe välisosas ja Väinamere saartel. Alates 1958. aastast on Matsalu lahe linnustiku uurimisse lülitunud looduskaitseala enda töötajad.

Sel viisil on Matsalu laht kujunenud kõige kestvamaks ornitoloogiliste uurimistööde läbiviimise kohaks meie vabariigis, mille linnustikust on viimase 100 aasta jooksul peaaegu pidev ülevaade. Kõrvuti sellega on Matsalu lahe looduskaitseliste olude kohta kogutud palju materjali, mille alusel on võimalik lahendada paljusid üldisi kui ka linnukaitsele puutuvaid eri probleeme. Kogutud andmed võimaldavad edukalt propageerida loodusteaduslikke teadmisi üldse ja loodus- ning linnukaitsele puutuvaid küsimusi eriti.

Paljude kohalike elanike silmis ei ole looduskaitse kehtestamine Matsalu lahel leidnud positiivset vastukaja, mille põhjuseks on mineviku igandid. Liialt raske on olnud siinsete talupoegade võitlus loodusjõududega — kehva ja kivise maapinnaga, veetõusudega Kasari luhas, liigniiskusega põldudel ja kalade kättesaamisega Matsalu lahel.

Möödunud sajandil kuulus luht ja laht mõisnikele, kes neid kadedalt valvata lasksid talupoegade eest. Jahti ei tohtinud pidada, kalu ei tohtinud püüda. Heina eest pidi mõisale maksma tööga ja rahaga. Mõisa maad olid need, kus talupoeg salamahti söandas roogu niita, heina teha, puid lõigata, kala püüda ja ka lindude pesi rüüstata. Vargi võtmine «võõralt» maalt kujunes juurdunud kombeks ja mees oli see, kes oskas neid toiminguid sedavõrd varjata, et ta ei langenud luhavah-tide ega teiste asjameeste kätte. Kui see aga paraku juhtus, oli eriti «Rõude Taagu» (parun Stackelberg) kuri karistama trahvidega ja ka ihunuhtlusega. Nii kujunes talupoegade seas põlglik suhtumine mõisasse ja kõigisse neisse looduslikesse ressursidesse, mis asusid mõisa maal.

Pärast Esimest maailmasõda ja kodanliku vabariigi kehtestamist jagati mõisate maad asunikele. Üleöö sigines Matsalu lahe rannikutele ning Kasari luhta suur hulk väikesi eramondeid. Okastrataiad hakkasid piirama üksikute talude maid. Jaht Matsalu lahel muutus röövjahiks, igaüks võis niipalju lasta linde kui süda soovis. Koormatäied luiki ja parte rändas linnameestega Eesti igasse kanti. Siis hakkas aga lahe vastu üha enam huvi tundma Tallinna Jahimeeste Selts, kus

olid esindatud tollaegsed võimumed. Matsalu laht kujunes 1925. aastast alates valitsusringkondade ja välismaiste diplomaatide peamiseks jahimaa-alaks, mille varude säilitamiseks 1932. aastal limiteeriti sinikael-partide laskmine. Balti parunite asemel olid Matsalu lahe looduslikke rikkusi käsutama hakanud hallparunid, ja nii kestis see kuni kodanliku Eesti lõpuni.

On arusaadav, et paljusid aastakümneid kestnud sellised olukorrad sundisid kohalikke talupoegi «saksu» kadetsema ja nende tagant võtma kõike, mis oli ripakil. Matsalu laht oli selleks soodne, sest rasked juurdepääsu- ning liiklusolud takistasid siin tõhusa kontrolli teostamist. Vahte ja valvureid oli aga võimalik ära osta, andes neile osa saagist või rahatasu. Nii oli see mõisate ajal, nii oli see kodanlikus Eestis. Selline raske iganditepärand tuli üle ka Nõukogude Eestisse.

Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist ja Teise maailmasõja lõppu lokkas Matsalu lahel röövkuittimine, linnupesade rüüstamine, plaanitu kalapüük ja roostiku omavoliline kasutamine. Kohalikud elanikud tundsid, et nad on lahti saanud võõra- ja omamaistest sakstest ja võivad nüüd Matsalu lahe looduslike varudega talitada samuti nagu nende hiljutised peremehed.

Sellepärast oligi alguses nii raske kohalikule elanikkonnale, isegi kolhooside juhatustele selgeks teha looduskaitse kehtestamise vajadust Matsalu lahel. Kajakate ja partide pesi rüüstati ikka edasi, mõrrakalapüük siselahe roostikus toimus endist viisi ja igaüks püüdis lahel võimalikult palju kasu saada. Küll leiti ettekäändeid partide massiliseks laskmiseks, kuna nad sügisel olevat suurt kahju teinud kolhoosi viljapõldudele, küll põhjendati heinamaade ja roostiku põletamist kevadel, kuna see olevat kasulik rohukasvule. Kui kõiki neid ja teistsuguseid tegelikke ja otsitud põhjendusi oleks kuulda võetud, puuduks praegugi veel looduskaitse ja looduskaitseala Matsalu lahel.

Pärast Matsalu Riikliku Looduskaitseala asutamist võis looduskaitse ideesid tutvustama asuda juba see asutus ise. Looduskaitse propaganda parimaks vahendiks on looduskaitseala enda saavutused ja igapäevasest elust võetud näited. Looduskaitsetöötaja elutee ei ole sile, vaid see on okkiline rada, millel kohtab paljusid teisitimõtlejaid, kelle keskelt on endale kerge vaenlasi saada. Ka Matsalu looduskaitseala esimesed eluaastad kõnelevad sellest selget keelt.

Tavaline kodanik ja majandustöötaja mõtleb ainult sellele, kuidas oleks hea temal endal või sellel asutusel või ettevõttel, kuhu tema kuulub. Keegi ei saa vastu vaielda silmanähtavale tõele, et parandada on vaja praeguse inimpõlvkonna elu, tõsta tema elustandardit ja kultuuritaset. Seejuures kipub silmist

libisema aga teine moment, et ainult oleviku kaudu võib üles ehitada tulevikku, ja kui meie ei loo eeldusi parema tuleviku saabumiseks, siis jääb see ka tulemata. Just nii on looduse aarete püüandamisega tulevastele põlvkondadele, sest nendeks püüandajateks oleme meie ise.

Sellepärast on looduskaitse propaganda kõige vähem konkreetseks punktiks paraku just püüandamine tulevastele põlvkondadele, millest praegune põlvkond õigesti aru ei saa. Sellele põlvkonnale on liiga abstraktsed kaalutlused looduslike varude lõppemisest, kui ta ise enda nahal neid puudusi pole tundma õppinud. Nii arvavad sovhooside, kolhooside ja teiste majandite juhtivad töötajad, kes ei näe enda elueast kaugemale. Mõned neist väljendavad isegi arvamust, et looduskaitse segab majanduslikku ülesehitustööd ja on oma alalhoidlikkuse tõttu põllumajanduslike plaanide täitmisele takistuseks.

Matsalu lahe tingimustes tähendab looduskaitse tõepoolest nii mõnelgi juhul kuivendustöödest loobumist, roo lõikamise piiramist, puisniitudel käsitsi heinaniitmist jm. Kuid siiski on see paratamatus, mida looduskaitseala töötajad on sunnitud selgitama mitte ainult kohalike majandite juhtkondadele, vaid ka looduskaitseala külastavatele ekskursioonidele. Vastasel korral ei saa meie selgust selles, mis on looduskaitse, mida ta taotleb ja kuidas on võimalik looduskaitsele ja majanduslikele kaalutlusele omavahel kokku viia.

Tuleb selgusele jõuda selles, et looduskaitse on meie ühiskonna elu loomulike aluste kaitse, et vastutõtamine loodusele on vastutõtamine iseenesele. Matsalu lahe looduslike varude säilitamise, uuendamise ja suurendamise ainsaks tulemusrikkaks viisiks on varude kasutamise piiramine, et loodus võiks ennast ise taastoota ja anda sel viisil produktsiooni, mis ei lõpe kunagi.

Matsalu looduskaitseala külastavad igal aastal arvukad ekskursioonid. Nende sõit Matsallu õigustab ennast siis, kui nad külastusest ka midagi õpivad, kui nad oma silmaringi looduse tundmises laiendavad ja looduskaitsealaseid teadmisi süvendavad. Tuleb mees pidada, et looduskaitsealade esmaseks ülesandeks on looduse kaitsmine koos looduse uurimisega ja alles sellele järgnevad muud eesmärgid. Rahva vool looduskaitsealadele ei tohi looduse kaitsmist ja uurimist häirida. Kui see aga siiski kipub takistuseks saama looduskaitse põhieesmärkidele, tuleb ala külastatavust piirata.

Isegi maastikuliste keelualade külastatavusel on oma ülemäär, mille ületamine võib kahjulikuks saada ala maastikule ja loodusele. Mis siis veel kõnelda looduskaitsealadest, mille peamiseks ülesandeks pole turistide teenindamine, vaid looduse pikaajaste muutuste jälgimine looduse täieliku või osalise kaitse tingimustes!

Matsalu looduskaitseala külastajad ootavad siit eest leida ainulaadset linnuriiki, kuid samuti ka avaraid luhti, mõõtmatuid karjamaid ja roostikudžungleid nende omapäraste taimekooslustega. Mõnetunniline jalutuskäik või paadisõit looduskaitseala piirides võib küll anda üldise ettekujutuse ala maastikutüüpidest, mitte aga tema linnuriigi ja taimekoosluste üksikasjadest. Selleks et nendega tutvuda, tuleb kohal olla päevi või nädalaid, see aga nõuab külastajalt suurt armastust ja huvi looduse vastu.

Tavaline kodanik piirdub mõnetunnilise ringkäiguga looduskaitsealal. See võib valmistada talle teatava pettumuse. Siinsed maastikud on väliselt ju üsna monotoonsed ja kui puuduvad ka teadmised Matsalu looduskaitseala taimedest ja lindudest, võib tüdimus peagi võimust võtta. Ekskursioonijuhil seletused on kasulikud, aga kui esmakordselt kokku puutuda Matsalu looduse aaretega, võib see pea segi ajada ja koju tagasi jõudes ununeb varsti kõik. Siis tuleb teinekord tagasi tulla, et väikeses rühmas või koguni üksinda süveneda Matsalu loodusesse. Sellest on suur kasu ja need muljed juba niipea ei kustu.

Matkajate hulgas leidub agaraid fotograafe, paljud neist valmistavad kitsasfilmi ja mõned koguni jäädvustavad lindude häälistsusi magnetofonilindile. Kõik need on kasulikud harrastused, mis nähtu ja kuuldu kodus uuesti elavaks muudavad. Tuleks vaid soovida, et selliseid huvireisijaid rohkem leiduks ja nende saavutused leiaksid tee avalikkuse ette. Ainult seda on vaja meeles pidada, et mõned linnuliigid on pesade juures häirimise suhtes väga tundlikud. Looduskaitseala töötajatelt peaks enne alati nõu küsima, kui on kavatsus linde pesade juures pildistada, filmida või nende häälistsusi lindistada.

Matsalu looduskaitseala külastajateks on sageli koolinoored. Just nende seast loodame leida kõige innukamaid loodusevaatlajaid — selliseid, kelle külustus ei piirdu ainsa korraga, vaid kes siit innustust saades tulevad jälle tagasi, on abiks Matsalu lahe looduse uurimisel ja viivad need harrastused kaasa ka edaspidisesse ellu. Isegi siis, kui nende elukutseks kujuneb mingi muu eriala, ei ole see takistuseks nende eriharastustele ornitoloogia või botaanika valdkonnas. Need on loodusevaatluste alad, mis on rahva seas kogu maailmas väga populaarsed, neist võtab osa palju asjaarmastajaid-loodusesõpru, kes oma igapäevast leiba teenivad hoopis mõne muu tööga.

Oleme jõudnud oma matkaga Matsalu Riiklikul Looduskaitsealal lõpule. Tulevastele põlvkondadele tahame pöörata kõike seda huvitavat ja ilusat, mida nägime oma ringkäigul. Tulime randa üle kõrge seljaku, mis oli kaetud samaldunud rändrahnudega, mille vahel õitsesid muulukad. Eemal kaugel nägime värskes tuules hällimas piirituid roos-

tikuvälju. Nende kahkjaskollane värv meenutas meile küpse rukki põldu. Laskusime alla rannakarjamaale, mille mätastelt lendasid üles kiivitajad. Eemal nägime söömas rohkeid veistekarju.

Siis panime jalga kummikud ja sumasime läbi veega täitunud soonekoha rannaheinamaale. Kõrged püsttarna mättad muutsid meie edasikulgemise vaevaliseks. Tugevalt vaikuhjalavalt silmasime aina uut rohumerd, mis oli levinud nii kaugemale kui silm seletas. Selle üle lendasid kisades mustsaba-vigled ja eemal trillerdas suurkoovitaja.

Pöördusime tagasi, läksime jõe äärde ja sõudsime ruubaga Matsalu lahe roostikku. See tõusis meie ümber nagu müür ja sulges vaate kaugemale. Roostikulindude hääliitsused ja vesiroosi valged õied olid meie saatjateks kogu teel.

Tagasi tulles läbisime heinaaedu, vaatlesime tugevate rookatustega vanu taluhooneid, latt- ja kiviaedu ning hävimi-sel olevat pukktuulikut. Aedade ääres seisid raske õiekoorma all viirpuud ja loopealsel oli puhkemas valgetupsuline angerpist.

Loodame, et juba lähematel aastatel rajatakse Matsalu looduskaitsealal looduse õpperada läbi nende omapäraste maastike, läbi siinse taime- ja linnuriigi. Siis võidakse ka ilma vööra abita tutvuda kohaliku looduse vaatamisväärsustega, selle elava vabaõhumuuseumiga, mis meile igal sammul meenutab siinse rahva eluviise ja vanu tavasid.

Sooviksime, et alles jääks Matsalu lahe ainulaadne loodus, tema etnograafilised vaatamisväärsused. Viimased kas või muuseumiesemetena keset vaba loodust. Tulevastele põlvkon-dadele päranduseks.

FOTODE AUTORITE NIMESTIK

A. Jõgi: 43, 122

H. Jõgisalu: 49, 170

F. Jüssi: 121

A. Koitla: 27, 106, 157, 177

A. Kumari: 1, 3, 4, 8, 23, 24, 25, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 45, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 102, 105, 107, 108, 109, 110, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 125, 126, 133, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 171, 172, 173, 180, 181, 184, 185, 187, 188

E. Kumari: 2, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 28, 29, 40, 41, 42, 44, 47, 48, 50, 56, 57, 58, 65, 80, 81, 90, 101, 104, 111, 112, 124, 127, 131, 132, 134, 135, 136, 144, 149, 158, 159, 160, 168, 178, 182, 183

V. Paakspuu: 130

O. Renno: 87, 89

T. Tamm: 33, 37, 151

H. Veroman: 77, 98, 119, 174, 175, 176

Kirjandusest võetud fotod: 103, 120, 123, 128, 129, 179, 186, 189

Umbrispaberi eesküljel **A. Koitla** foto, tagaküljel **A. Kumari** foto.
Tiitlil **V. Paakspuu** foto.

SISUKORD

Möödunud aegu meenutades	7
Alalises tekkimises ja kadumises	10
Elav vabaõhumuuseum	18
Looduslik botaanikaaed	26
Sinava silmapiirini	32
Põhjamaa rohtlas	39
Roostikudžunglis	48
Lõmpsiaukude labürindistikus	57
Õövaimude jälil	65
Minu sõber veetallaja	72
Laidude metsik loodus	77
Murdlainete kohinas	91
Tulevastele põlvkondadele päranduseks	99
Fotode autorite nimestik	119

Кумари Эрик Вольдемарович. ПТИЧИЙ ЗАЛИВ. На эстонском языке. Оформление Л. Круусмаа. Издательство «Валгус». Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

*

Toimetaja J. Metsar. Kunstiline toimetaja H. Tikand. Tehniline toimetaja L. Maidla. Korrektorid V. Leibak ja H. Kahar. Ladumisele antud 27. IX 1965. Trükkimisele antud 12. V 1966. Paber 60×90, 1/16. Trükipoognaid 7,5 + 6 pgn. sügavtrükkiebaseid. Arvestuspoognaid 16,48. Trükiarv 8000. MB-05510. Tellimise nr. 2071. Trükkikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk tänav 2. Trükipaber nr. 1 — Stalcele Paberivabrik — Läti NSV.

Hind rbl. 1.30.

2-10-6